

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, strategijskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije*, *Biblioteka Pilar*, *Posebna izdanja* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagrabia*.

ПІЛАР

Ime časopisa PILAR napisano uglatom glagoljicom.

ISSN 1846-3010

U ovom broju donosimo:

• RASPRAVE

Blanka MATKOVIĆ:

Hrvatski protukomunistički otpor: »Organizacija Hrvata katolika« iz Žeževice (1947.) i slučaj Mate Čovića iz Tučepa (1949.)

Nikola PERKOVIĆ:

Industrijsko-tehnička suradnja Jugoslavije sa zapadnoeuropskim zemljama i Sjedinjenim Američkim Državama od polovice 1960-ih do početka 1970-ih godina

Martina TOPIĆ-RUTHERFORD, Carmen BRUEGMANN:

»I wouldn't worry about it, you've still got a great pair of legs« – Masculine Habitus, Blokishness and the Office Culture in UK Newsrooms

Mirela HOLY:

Rast značaja Jugoistočne Europe kao odredišta (klimatskih) migranata s područja Jugoistočne Azije

Suzana GABUD:

Mješoviti istraživački pristup u društvenim znanostima: teorijski okvir, dizajni i primjena

Marija GEIGER ZEMAN:

Između globalnih ideja i lokalnih inicijativa: rodna ravnopravnost kao pokretač integralnog održivog razvoja

Divna BLAŽEV:

The role of impulsivity and positive urgency in predicting binge eating symptoms among university students using a risk-behaviour approach

• OSVRTI

Mislav GABELICA:

Dva mišljenja o Ivi Pilaru: povodom izlaska knjige Duška Sekulića *Ideologije rase i nacije*, Zagreb, 2025.

• PRIKAZI

35

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

GODINA XX. (2025.)
BROJ 35
ISSN 1846-3010

INSTITUT
društvenih znanosti
INSTITUTE
of Social Sciences
IVO PILAR

ПІЛАР Pillar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I
HUMANISTIČKE
STUDIJE

35

Odrednicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedruštvenu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama; kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepa tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno *humanističke* i one eminentno *društvene* — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj: nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja Instituta društvenih znanosti koji nosi ime Ivo Pilara.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije

Godište XX. (2025.), broj 35

PROJEKT

PILAR

Časopis za društvene i humanističke studije

Godište XX. (2025.), broj 35

ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Trg Marka Marulića 19, Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Željko Holjevac

Glavni urednik:

Mislav Gabelica

Zamjenik glavnog urednika:

Ivo Turk

Uredničko vijeće:

Heinrich Badura (Beč), Carl Bethke (Leipzig), Sandra Cvikić (Vukovar), Ljiljana Dobrovšak (Zagreb), Vlatka Dugački (Zagreb), Gabor Egry (Budimpešta), Renata Glavak Tkalić (Zagreb), Caroline Hornstein-Tomić (Zagreb), Ivan Hrštic (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb), Katica Ivanda Jurčević (Zagreb), Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Josip Mihaljević (Zagreb), Ljudmila Mindova (Sofija), Hrvoje Petrić (Zagreb), Milica Prokić (San Domenico di Fiesole), Tomasz Pudlocki (Krakov), Andrej Rahten (Ljubljana), Krešimir Regan (Zagreb), Ivan Rogić (Zagreb), Ines Sabotič (Zagreb), Dinko Šokčević (Pečuh), Ivana Žebec Šilj (Zagreb), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:

Matea Milak

Lektorica:

Mirjana Paić-Jurinić

Oblikovanje, prijelom i priprema za tisak:

Zlatko Rebernjak

Tisak:

ITG, Zagreb

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Cjelovit sadržaj časopisa dostupan je na mrežnim stranicama Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar: www.pilar.hr

Cijena primjerku je 5€.

Rukopisi se šalju na:

Časopis Pilar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Marulićev trg 19, HR-10000 Zagreb

E-mail: casopis.pilar@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima.

Copyright © 2025. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.–1933.),
po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču
i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920.
živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo,
Tuzla), potom do smrti u Zagrebu.
Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni
1918. zalagao se za održanje
višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske
Monarhije, ali pod uvjetom da se – u
državno-političkom i nacionalno-političkom
smislu – *reformira*, o čemu je napisao
nekoliko važnih programskih spisa. U
novostvorenoj južnoslavenskoj državi
(Kraljevina SHS – Kraljevina Jugoslavija)
politički je proganjan. Znanstvenik i publicist
širokih interesa (umjetnost, povijest,
sociologija, psihologija, demografija,
politička geografija itd.). Najvažnija djela:
studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe
»legitimaciju teoretičara modernizacije«),
stručni rad o recepciji Općeg austrijskog
građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini
(*Entwicklungsgang der Rezeption des
Österreichischen ABG in Bosnien und
Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna
studija *Die südslawische Frage und der
Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L.
v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj
psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »Ja«.*
Pokus filozofije slavenskog individualizma,
Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija
*Immer wieder Serbien. Jugoslawiens
Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod
pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

R A S P R A V E

- 9 Blanka MATKOVIĆ:**
Hrvatski protukomunistički otpor: »Organizacija Hrvata katolika«
iz Žeževice (1947.) i slučaj Mate Čovića iz Tučepa (1949.)
- 43 Nikola PERKOVIĆ:**
Industrijsko-tehnička suradnja Jugoslavije sa zapadnoeuropskim
zemljama i Sjedinjenim Američkim Državama
od polovice 1960-ih do početka 1970-ih godina
- 97 Martina TOPIĆ-RUTHERFORD, Carmen BRUEGMANN:**
»I wouldn't worry about it, you've still got a great pair of legs«
– Masculine Habitus, Blokishness and the Office Culture
in UK Newsrooms
- 121 Mirela HOLY:**
Rast značaja Jugoistočne Europe kao odredišta
(klimatskih) migranata s područja Jugoistočne Azije
- 141 Suzana GABUD:**
Mješoviti istraživački pristup u društvenim znanostima:
teorijski okvir, dizajni i primjena
- 157 Marija GEIGER ZEMAN:**
Između globalnih ideja i lokalnih inicijativa: rodna ravnopravnost
kao pokretač integralnog održivog razvoja
- 181 Divna BLAŽEV:**
The role of impulsivity and positive urgency in predicting binge eating
symptoms among university students using a risk-behaviour approach

O S V R T I

- 201 Mislav GABELICA:**
Dva mišljenja o Ivi Pilaru: povodom izlaska knjige Duška Sekulića
Ideologije rase i nacije, Zagreb, 2025.

P R I K A Z I

- 221 Ivo Pilar, *Uvijek iznova Srbija. Sudbonosni trenutak za Jugoslaviju*,**
Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2024. (Domagoj Čelić)
- 225 Vine Mihaljević, *Fra Mato (Matija/e) Divković – iz mletačke***
perspektive, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2024. (Ivana
Žebec Šilj)

- 228** Vine Mihaljević, *Liječnik i kirurg fra Mihovil Sučić (1820.–1865.) – iz padovanske perspektive*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2024. (Robert Jolić)
- 231** Marija Vulesica, *Nastanak političkog antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1879.–1906.*, Zagreb, Srednja Europa, 2024. (Mislav Gabelica)
- 237** Andrej Rahten, *Priestolonasljednikova smrt. Tragom slovenskih i hrvatskih interpretacija Sarajevskog atentata*, Zagreb, Tragovi prošlosti, 2024. (Mislav Gabelica)
- 247** Darko Gavrilović, *Svetozar Pribičević i hrvatsko-srpski odnosi na prijelazu stoljeća*, Zagreb. Srednja Europa, 2025. (Mislav Gabelica)

ПРОГРАМ

RASPRAVE

Hrvatski protukomunistički otpor: »Organizacija Hrvata katolika« iz Žeževice (1947.) i slučaj Mate Čovića iz Tučepa (1949.)

Blanka MATKOVIĆ
(blankamatkovic@gmail.com)

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 22. 9. 2024.
Doi: 10.5559/pi.20.35.01
UDK 323.284(497.583)«194«

Zauzimanjem Dalmacije po postrojbama NOV-a u jesen 1944. započelo je organiziranje prvih križarskih skupina kao oblika oružanog protukomunističkog otpora. Uskoro je započelo i osnivanje križarskih organizacija koje su pružale materijalnu i drugu potporu križarskim skupinama. Paralelno s njima osnivane su ilegalne političke organizacije, poput Hrvatskoga oslobodilačkog pokreta u Splitu čiji su pripadnici uhićeni i osuđeni u proljeće 1947. Na temelju dostupnih dokumenata, naročito osobnih dosjea u fondu Sekretarijata unutrašnjih poslova za Dalmaciju iz Državnog arhiva u Splitu, moguće je zaključiti o povezanosti spomenute organizacije s osobama iz Žeževice. Ipak, upitno je jesu li se ti kontakti širili još dalje zbog čega je u radu naročita pozornost posvećena podacima iz dosjea Mate Čovića iz Tučepa, kod kojega je 1949. nađen »križarski« letak iz 1947. koji potvrđuje da je u to vrijeme u Žeževici djelovala Organizacija Hrvata katolika (OHK) koja je, kako se čini, podržavala kontakte s križarima. Uz jedno ranije zabilježeno svjedočanstvo, taj dokument zasad je jedan od rijetkih tragova o toj organizaciji.

Ključne riječi: *Organizacija Hrvata katolika; Hrvatski oslobodilački pokret; križari; protukomunistički otpor; Split; Tučepi; Žeževica*

UVOD

Zauzimanjem Dalmacije po Narodnooslobodilačkoj vojsci (NOV) potkraj 1944., a zatim i Hercegovine početkom 1945. započelo je razdoblje masovne komunističke represije. No unatoč prekidu ratnih sukoba, kao i u mnogobrojnim drugim društvima proizašlima iz sukoba, prijelaz u mirnodopsko vrijeme nije se dogodio odmah. Štoviše, u narednim će godinama na pojedinim prostorima tadašnje Jugoslavije nastaviti tinjati sukobi niskog intenziteta o čemu su posvjedočili i ju-

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

goslavenski sudionici tih događaja. Tako je, primjerice, potkraj 1989. u *Slobodnoj Dalmaciji* objavljen članak povodom 45. godišnjice formiranja V. brigade Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ) koja je formacijski pripadala I. hrvatskoj diviziji KNOJ-a. U navedenom tekstu svoja su sjećanja podijelili pripadnici splitske sekcije pripadnika KNOJ-a. Za razliku od Milana Baste koji je, vodeći se datumom predaje HOS-a u Bleiburgu, navodio da je »rat završen sedam dana kasnije«¹ ili jednog znanstvenog rada o završnim borbama za Odžak zbog kojih je rat završio dvadeset dana kasnije², bivši pripadnici KNOJ-a navode da je pravi rat, koji bi možda trebalo ispravnije nazvati »ratom« poslije rata (op. a.), doista trajao znatno duže.³ »Koliko je istine zgusnuto u tih nekoliko riječi, najbolje znaju oni što su tek pedeset i prve godine ostavili puške i izašli iz šume«, odnosno ljudi »kojima je i nakon konačnog oslobođenja zemlje još godinama dnevna zapovijed glasila 'braniti zemlju'«. Na vojevanje u »oslobođenoj« zemlji osvrnuo se i predsjednik splitske sekcije pripadnika KNOJ-a admiral Petar Bogunović rekavši da je bilo »velikih područja, recimo poput Dalmacije, koji su oslobođeni i sedam mjeseci prije konačnog oslobođenja zemlja« pa je »tu rat trajao kraće, ali je trebalo obraniti slobodu« jer se »banda« nije povlačila »kompletna« nego su »oni« ostavljali »diverzante, špijune« kojima je zadatak bio »rušiti narodnu vlast« zbog čega smo »mi imali posla još koju godinu nakon 1945.«⁵

Navedeni podatci odnose se na organizirani oružani protukomunistički otpor koji će se manifestirati u djelovanju križarskih skupina koje će se na pojedinim prostorima održati do početka 1950-ih godina. Tijekom tog razdoblja upravo će Dalmacija, dakle prostor na kojemu je rat trajao najkraće, a samim tim su represija i otpor trajali najduže, postati jedno od najaktivnijih križarskih područja. Ondje su se križari pojavili gotovo isključivo u njezinom brdovitom dijelu, napore u područjima vezanima uz planinske masive Biokova, Dinare, Promine, Svilaje te Velebita gdje su utočište nalazili križari sa zadarskog područja.⁶ Najduže su opstali na srednjodalmatinskom prostoru,

¹ Vidi: Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*.

² Pilić, Matković, »Bitka za Odžak: rat je završio dvadeset dana kasnije«.

³ Snježana Gazde, »Rat kad je izbio mir«, *Slobodna Dalmacija* (Split), 21. 10. 1989., 20-21.

⁴ Gazde, »Rat kad je izbio mir«.

⁵ Gazde, »Rat kad je izbio mir«.

⁶ Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.*, 453.

odnosno u Imotskoj krajini gdje je u rujnu 1951. uhvaćen i posljednji imotski križar Nedjeljko Mate Piplica, koji je 1952. strijeljan.⁷ Time će biti okončani pokušaji oružanog otpora novoj komunističkoj vlasti, ali će protukomunistički otpor sve do dezintegracije Jugoslavije početkom 1990-ih biti nastavljen kroz djelovanje različitih ilegalnih političkih skupina, poput na primjer Hrvatskoga oslobodilačkog pokreta (HOP)⁸ i mnogih drugih.⁹

Tijekom »križarskih godina« hrvatski gerilci su potporu uspjeli osigurati i u pojedinim gradovima, naročito u Splitu odakle će članovi križarskih organizacija održavati kontakte diljem Dalmacije i Hercegovine, te mnogim manjim naseljima. Među njima je primjerice bila Križarska organizacija Srednje Dalmacije (K.O.S.) koje je zadaća uključivala prikupljanje novčane i druge pomoći za križarske skupine te održavanje postojećih i stvaranje novih kontakata. Rad spomenute organizacije širio se i na splitsku okolicu, uključujući Solin, Klis, Diamo, Dugopolje i Bisko, a njezini članovi održavali su i kontakte s križarskim jatcima na području Livna.¹⁰ Osim toga osnivane su i druge ilegalne političke organizacije koje su u prvim poslijeratnim godinama djelovale paralelno s križarskim organizacijama, poput one Frane Betinija i Frane Tente u Splitu.¹¹

Potpuna rekonstrukcija organiziranja i djelovanja takvih organizacija znatno je otežana zbog fragmentiranosti izvješća Odjeljenja za zaštitu naroda (OZNA), odnosno Uprave državne bezbednosti (UDBA), te dosjea njihovih članova. Ipak, unatoč izazovima, na temelju dostupnih dokumenata može se sa sigurnošću zaključiti da su slične križarske organizacije postojale i u Dalmatinskoj zagori, odnosno u ruralnim područjima na čiju su se pomoć naročito oslanjale križarske skupine koje su utočište potražile u planinskim masivima Biokova i

⁷ Lučić, »Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.«, 643.

⁸ Vidi: Darko Utovac, »Tajna organizacija Hrvatski oslobodilački pokret (HOP) u Vidu kod Metkovića 1963. godine«, u: *Politički zatvorenik* (Zagreb), br. 292., srpanj/kolovoz/rujan 2022., 5-10.

⁹ Vidi: Krašić, *Hrvatski pokret otpora. Hrvatske državotvorne organizacije i skupine 1945.–1966.*

¹⁰ Vidi: Matković, »Zaboravljena povijest grada Splita i njegove okolice, Križarska organizacija srednje Dalmacije kroz UDBAin dosje Zlate Radović«, 125-141.

¹¹ Vidi: Matković, »Prilog poznavanju povijesti grada Splita i okolice u poratnom razdoblju (1946.–1947.): nepoznati detalji iz dosjea Frane Tente«, 145-160.

Kamešnice te na drugim lokacijama. Tako se u Rekonstrukciji banditizma za bivši kotar Makarska Službe državne sigurnosti (SDS) Socijalističke Republike Hrvatske (SRH) ističe da su »na terenu ovoga kotara, banditi neposredno prije početka svog djelovanja pokušali stvarati i stvorili nekoliko križarskih organizacija« znajući da bez potpore u narodu neće moći opstati. Organizatori i članovi takvih organizacija, »mahom proustaški elementi« nisu stupali u »bandu« nego su živjeli »legalnim životom« kod svojih kuća i pomagali »oružanu bandu« u šumi. Njihov zadatak bio je djelovati promidžbeno i tako utjecati na narod naglašavajući da će tadašnji režim uskoro propasti i da će ponovo doći do rata. Osim toga su moralno i materijalno pomagali »bandite« te tiskali i raspačavali letke kojima su pozivali na nasilno rušenje komunističke vlasti. Pojedini članovi takvih organizacija pristupali su križarskim skupinama, a neki su djelovali samo kao jataci. Prema spoznajama SDS-a, takve su skupine postojale u Cisti Velikoj, Cisti Provi, Donjem Prološcu, Runovićima, Gornjem Prološcu i Gornjim Vinjanima kao i u pojedinim selima na neretvanskom području. Većina njihovih članova je s vremenom otkrivena i kažnjena, a likvidacijom križarskih skupina prestalo je i djelovanje križarskih organizacija.¹²

Kako je primjetno iz citiranog dokumenta, upravo je na biokovsko-neretvanskom prostoru, naročito u Imotskoj krajini, zabilježena intenzivna aktivnost križarskih organizacija što ne začuđuje s obzirom na broj i djelovanje imotskih križarskih skupina koje će, kako je istaknuto, opstati sve do početka 1950-ih godina. Rekonstrukcija protukomunističkog otpora na biokovsko-neretvanskom prostoru donekle je olakšana zahvaljujući objavljenim zbornicima arhivskog gradiva i sačuvanim dokumentima koji su danas dostupni u hrvatskim arhivima.¹³ No znatno je manje podataka dostupno za susjedne dijelove Dalmacije, pa tako i za naselja na samom rubu Imotske krajine, primjerice Žeževicu u Omiškoj krajini, iako arhivski dokumenti potvrđuju da se protukomunistički otpor širio i na geografski dislociranim područjima, otkrivajuću istovremeno i odnos stanovništva prema

¹² HR-HDA-1561-SDS RSUP RH, 015.17., Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. Matković, *Imotska krajina u dokumentima Ozne, Udbe i Narodne milicije (1944.–1957.)*, *Likvidacije i progoni*, 912-932. Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj u dokumentima OZN-e, UDB-e i Narodne milicije (1944.–1965.)*, *Likvidacije i progoni*, 1182-1202.

¹³ Vidi: Matković, *Imotska krajina*. Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*.

tadašnjoj vlasti. Unatoč znatno manjem broju dostupnih podataka, moguće je potvrditi da se rad i širenje mreže kontakata organizacija na takvim prostorima ipak može donekle rekonstruirati zahvaljujući dostupnom gradivu o susjednim područjima. Upravo je to slučaj pokušaja organiziranja protukomunističkog otpora u Žeževici o kojoj je skromne podatke potrebno nadopuniti sačuvanim zapisnicima sa saslušanja Mate Čovića iz Tučepa čiji se dosje čuva u fondu Sekretarijata unutrašnjih poslova (SUP) za Dalmaciju u Državnom arhivu u Splitu zbog čega će u ovome radu biti analizirani spomenuti dokumenti.

PROTUKOMUNISTIČKI OTPOR NA PODRUČJU ŽEŽEVICE (1947.)

Veći broj podataka o protukomunističkom otporu na prostoru Žeževice sačuvan je u rekonstrukciji »banditizma« na području kotara Split od 31. kolovoza 1962.¹⁴ i presudi Okružnog suda Srednje Dalmacije u Splitu Frani Bettiniju, Ivici Bavčeviću, Frani Tenti i drugima.¹⁵

Iz prvog dokumenta se doznaje da je na području Žeževice djelovala »banditska grupa« koju su sačinjavali Fila Popović–Čikeš, Ivan Bolčić, Josip Krivić i Jerko Eremut. Bolčić je rođen 1926. u Žeževici, a nakon Drugog svjetskog rata navodno je položio prisegu spomenutoj skupini te je zatim otkriven i s ostalim članovima skupine osuđen na četiri godine zatvora. Nakon odslužene kazne radio je kao sezonski radnik u Slavoniji, Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori.¹⁶ Otac mu je bio načelnik Općine Šestanovac kojega su 1942. likvidirali pripadnici NOV-a navodno zato što je »imao izvršiti mobilizaciju u Brelima«. ¹⁷ Krivić je rođen 1929., također u Žeževici, a njegov otac Petar navodno je bio u emigraciji s Antom Pavelićem. Nakon završetka rata postao je član HOP-a te je 1947. presudom Okružnog suda u Splitu osuđen na osam godina lišenja slobode s prisilnim radom. Uspio je pobjeći iz

¹⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP RH, Rekonstrukcija banditizma za kotar Split. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e 1944.–1962., Zarobljenički logori i likvidacije*, 521-546.

¹⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Frane Tente, Presuda Okružnog suda srednje Dalmacije u Splitu, 27.5.1947. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 497-507.

¹⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP RH, 015.26., Rekonstrukcija banditizma za kotar Split. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 540.

¹⁷ HR-HDA-1561-SDS RSUP RH, 015.26., Rekonstrukcija banditizma za kotar Split. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 540. Rupić, Geiger, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946.*, Dokumenti, Dalmacija, 85.

zatvora, ali je uhićen i osuđen na devet godina zatvora. S izdržavanja kazne pušten je 1953. kada odlazi u Split i povezuje se s Filom Popović te uspijeva pobjeći preko granice nakon čega se navodno skrasio u tadašnjoj Saveznoj Republici Njemačkoj. Eremit je rođen 1923. u Žeževici, a tijekom rata služio je u domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Osuđen je kao pripadnik HOP-a, a po izdržavanju kazne bio je pasivan. Čini se da je najznačajnija pripadnica ove skupine bila Fila Popović-Čikeš, rođena 1900. također u Žeževici. Tijekom rata je navodno djelovala kao »suradnik ustaša protiv NOV-a«, zbog čega je »trebala« biti likvidirana, ali je to »izbjegla«. Godine 1946. pristupa HOP-u koji je djelovao u Žeževici, a zbog kojega je odlazila u Split te prenosila brošure i letke. Osuđena je na pet godina zatvora, a nakon odsluženja kazne preselila se u Split gdje je ostala »negativna« kao i »čitava« njena obitelj.¹⁸

Sudeći prema ovom kratkom opisu u sačuvanom dokumentu, pogrešno bi bilo reći da se radilo o »banditskoj grupi« jer riječ nije bila o križarima koji su nastavili pružati oružani otpor i koji su se u tadašnjim dokumentima jugoslavenske provenijencije uobičajeno nazivali »banditima«, nego o političkoj organizaciji, dakle HOP-u, čiji je rad ponajprije bio promidžbeni. Osim toga, iz ovih nekoliko podataka jasno je da je ova grupa održavala vezu s HOP-om u Splitu i to preko File Popović-Čikeš čije ime je zabilježeno i u presudi Frani Bettiniju i njegovoj grupi. Naime, tom su presudom Frane Bettini, Ivica Bavčević, Nikola Pensa i Jelka Betica, rođena 1905. u Žeževici u obitelji Petra Trogrlića i Marije Cikojević, proglašeni krivima jer su »neustanovljenih dana u drugoj polovici 1946. godine u Splitu organizirali udruženje koje su kasnije nazvali HOP, a koje je udruženje imalo za cilj nasilno djelovanje u svrhu rušenja ustavnog poretka u FNRJ¹⁹«. U svrhu ostvarenja svog cilja, ova je skupina »neustanovljenih dana početkom godine 1947.« sastavila i rasturila veći broj letaka među kojima i onaj s pozivom seljacima da pomognu »oružane bande« u borbi protiv tadašnje vlasti. Jedan od tih letaka koji je sadržavao poziv na nasilno rušenje postojećeg državnog uređenja uputili su preko Vice Kalajdžića i File Popović u Žeževicu te su sporazumno dogovorili da 10. travnja 1947. na vrh brda Marjana u Splitu izvjesu hrvatsku zastavu što je Frane Bettini i učinio.²⁰

¹⁸ HR-HDA-1561-SDS RSUP RH, 015.26., Rekonstrukcija banditizma za kotar Split. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 537-538.

¹⁹ Federativna Narodna Republika Jugoslavija.

Prema navodima iz iste presude, letke su otisnule i umnožile Borica Jonić i Ruža Anić nakon čega su ih dostavile u dom Jelke Betice. Kao »veza« za dostavljanje tih letaka u Žeževicu poslužila je optuženica iz iste skupine Katica Šanić, žena Ivanova. Iz njezinih osobnih podataka doznaje se da je riječ o osobi koja je rođena 1925. u Šestanovcu u obitelji Josipa Popovića i Filomene Čikeš, a zbog pripadnosti HOP-u i svoje uloge u dostavljanju letaka u Žeževicu osuđena je na tri godine lišenja slobode s prisilnim radom i gubitak političkih prava u trajanju od dvije godine.²¹ Sud je zbog iskaza Nikole Pense i Jelke Betice obranu Katice Šanić doživio kao »nevjerodostojnu«, a teretio je i Vice Kalajdžić koji se pojavio u svojstvu svjedoka i prema čijemu je kazivanju Šanić članovima organizacije ustupala svoj stan za održavanje sastanaka.²²

S obzirom na to da je glavna veza HOP-a za Žeževicu bila Katica Šanić, a njezina majka Fila Popović-Čikeš osuđena je zbog prenošenja letaka i brošura za istu organizaciju, može se pretpostaviti da je Šanić letke davala svojoj majci iako za to nema potvrde u zasad pronađenim dokumentima. Nejasno je i to što se dalje s letcima događalo te na koji način je organizirana i djelovala skupina oko File Popović-Čikeš, kojoj su pristupili spomenuti Bolčić, Krivić i Eremut. U zasad pronađenom arhivskom gradivu o tim je događajima pronađeno iznimno malo podataka. Dostupni dokumenti potvrđuju značajniju ulogu Žeževice u ovim zbivanjima, no očito je da nedostaju dokumenti koji bi omogućili povezivanje pojedinih podataka o djelovanju pripadnika HOP-a, napose onih u Splitu i izvan njega, zbog čega zasad nije moguće u potpunosti rekonstruirati mrežu članova i njihovih aktivnosti.

No moguće je dosadašnje spoznaje djelomično upotpuniti podacima iz sačuvanog dosjea Mate Čovića iz Tučepa, a iz kojega se doznaje da su se početkom iste godine, dakle 1947., na prostoru Žeževice širili i drugi letci.²³ Tako je u zapisniku s njegova saslušanja od 6. srpnja 1949. pred isljednikom Marinkom Grubišićem i zapisničarkom Stanom Majstorović u prostorijama Opunomoćstva UDBA-e za kotar

²⁰ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Frane Tente, Presuda Okružnog suda srednje Dalmacije u Splitu, 27.5.1947. Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 498.

²¹ Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 499, 501.

²² Matković, *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e*, 503.

²³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 6. 7. 1949.

Makarska zabilježeno da je u Čovićevom džepu istog dana pronađen sporni letak sljedećeg sadržaja:²⁴

PRAVILO ZA USTROJSTVO ORGANIZACIJE

1. Organizacija ima dužnost da organizira sve Hrvate–katolike u jednu jedinstvenu cjelinu u kojoj će raditi na dobrobit naroda i domovine.

2. U organizaciju se mogu primiti poznata lica i poverljiva od 16 do 65 godina starosti.

3. Pripadnici organizacije ne smiju se poznavati međusobno, jedino moraju znati članove uprave /ovo vrijedi do daljnjega/.

4. Upravu organizacije sačinjavaju tri člana: predsjednik, pobočnik i tajnik.

5. U upravu organizacije mogu se izabrati samo oni pripadnici koji pokazuju mnogo zanimanja i znanja za budući poredak u domovini.

6. Svaki pripadnik dužan je slušati sve zapovjesti i naredbe članova uprave.

7. Svaki pripadnik dužan je položiti propisanu zakletvu.

8. Svaki pripadnik dužan je hitno izvijestiti upravu org. O svemu što bi se govorilo o org., a on bi to znao.

9. Svaki pripadnik koji se ogreši o propisanu zakletvu, bit će kažnjen isključenjem iz organizacije i drugim stegovnim propisima.

10. Svi pripadnici moraju pozdravljati sa: »HVALJEN BOG« /naš križarski pozdrav je: »S vjerom u Krista protiva komunista«

Prema točki 7 pravilnika o ustrojstvu organizacije, Hrvata – katolika, svaki pripadnik organizacije, dužan je položiti propisanu zakletvu, pa evo je u cijelosti donosimo:

ZAKLETVA

Ja pripadnik organizacije, Hrvata – katolika, zaklinjem se da ću biti vjeran načelima organizacije i njezina vodstva, da ću se truditi svim svojim snagama da naša organizacija bude jaka i napredna, da ću poštivati i izvršavati sve naloge svojih pretpostavljenih, tako mi Bog pomogao.

S VJEROM U KRISTA - PROTIV KOMUNISTA

Pobočnik:
/Braco/

Predsjednik:
/Čekan/

²⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Letak, broj 1.1947.

U zaglavlju letka istaknuto je O.H.K., a Čović je svojim potpisom potvrdio da se doista radi o letku koji je pronađen kod njega.

Upitan o okolnostima u kojima je došao u posjed navedenog letka, Čović je izjavio da je u ožujku 1947. došao tražiti posao Milan Ćorić iz Žeževice, kojega je Čović zaposlio u svom vinogradu. Ćorić mu je dao letak u kojemu su bile upute o pripadnicima križarske organizacije, kao i prisega istoj. Ćorić je Čoviću kazao da je letak dobio od križara koji su se nalazili u šumi, iako nije naveo točnu lokaciju niti o kojim se križarima radi. Čović je letak pročitao i zadržao. Ćorić mu je navodno kazao da »se je kod njih nekoliko naroda organiziralo u stranku Hrvata–katolika /križarsku/« te da je predsjednik neke zadruge u mjestu čijega se imena Čović nije mogao sjetiti krao hranu iz zadruge i nosio svojoj kući zbog čega su mu križari poručili da to ne smije činiti nego da hranu treba dati narodu. Navodno su križari navedenog predsjednika zadruge kasnije ubili iako se iz Čovićeve izjave ne doznaje ime navodno ubijenog ni bilo kakvi drugi podatci koji bi pomogli u razjašnjavanju spomenutih događaja. Ubijen je i neki lugar iz Žeževice »jer nije htio da sluša naređenje križara što sam ga opominjali nekoliko puta jer da je /lugar/ opljačkao zadrugu prije, i kada su spomenutog lugara ubili da su križari došli po danu, još da je bilo dvije ure do noći, te da su ga povelili oko sto metara od kuće i zatim ga ubili«. Ćorić mu je također priznao da je i on član križarske organizacije te da održava vezu s križarima.²⁵

Navedeni podatci, iako oskudni, otkrivaju da je na području Žeževice djelovala neka križarska skupina o kojoj zasad nisu pronađeni dodatni podatci zbog čega se ne mogu donijeti zaključci o njenom osnivanju, djelovanju i članstvu. Ono što je poznato iz dostupnih izvora jest to da je lugar Krivić iz Žeževice ubijen po pripadnici križarske skupine Ante Metera, rodnom iz Prološca koja je djelovala na prostoru Imotske krajine.²⁶ Dakako, moguće je da se svi navedeni događaji mogu povezati s djelovanjem imotskih križara, a ne s nekom zasebnom skupinom s područja Žeževice. Stoga se postavlja pitanje o mogućim kontaktima imotskih križara s organizacijom HOP-a u Splitu i to upravo preko veza u Žeževici zbog čega bi na tu možebitnu poveznicu trebalo obratiti pozornost u budućim istraživanjima suvremene povijesti toga kraja.

²⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 6. 7. 1949.

²⁶ Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.*, 488.

Nepoznati su detalji o spomenutoj križarskoj organizaciji iako se prema Čovićevim riječima radilo o »Hrvatskoj katoličkoj organizaciji« o kojoj u drugim dostupnim izvorima zasad nisu pronađeni tragovi. Upitno je koliko je Čović ustvari znao o toj organizaciji te je li navedeni naziv uopće bio točan. Spomenuta slova u zaglavlju impliciraju da je vjerojatno bila riječ o »Organizaciji Hrvata Katolika« što bi objasnilo kraticu OHK, no postavlja se pitanje tko je tu organizaciju osnovao te kakvi su njezini odnosi bili s HOP-om, koji je također djelovao u Žeževici. Dostupni podatci u drugim izvorima upućuju na to da je zasigurno riječ o »Organizaciji Hrvata katolika«, koja je ustvari djelovala na širem prostoru Šestanovca. Tako sudionik ovih događaja Josip Krivić ističe da je organizacija djelovala u svim selima općine te u Zagvozdu, Cisti i Lovreću. Osim toga se povezala s drugim organizacijama otpora u Splitu i Dubrovniku kao i s HOP-om. Prema Krivićevom sjećanju, organizacija je bila »provaljena« pa je primjerice u Žeževici zatvoren dio Glavnog odbora. Također je u Zadvarju 16. svibnja 1947. održano suđenje na kojemu je osuđeno deset pripadnika navedene organizacije.²⁷ Ovi podaci iz Krivićevog svjedočanstva potvrđuju da se doista radi o organizaciji koja je postojala u Žeževici u trenutku kada je Čorić predao Čoviću spomenuti letak. No nejasno je tko je letak sastavio, odnosno je li se možda radilo o jednom od letaka HOP-a koje je dostavljala Fila Popović-Čikeš. U svakom slučaju riječ je o događajima koji su se zbivali na prostoru jednog malog naselja koje je u ono vrijeme brojilo oko tisuću mještana²⁸ zbog čega se nameće pitanje o odnosima dviju spomenutih organizacija kao i o križarima koji su letak navodno dali Čoriću s obzirom na to da dosadašnjim istraživanjima nije ustanovljeno zadržavanje neke veće križarske skupine oko Žeževice.

Naziv organizacije kako ga je naveo Čović – Hrvatska katolička organizacija – ostao je zabilježen i u drugim dokumentima pronađenima u njegovom dosjeu iako je ustvari bila riječ o Organizaciji Hrvata katolika. Tako je u zabilješki od 2. studenoga 1956. zapisano da je Mate Čović pok. Bože, rođen 1897. u Tučepima, kotar Makarska, od 1925. do 1929. boravio u Francuskoj. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije bio je »istaknuti HSS²⁹«, odnosno blagajnik u mjesnom or-

²⁷ Josip Krivić, »Žrtve i odpor šestanovačkog kraja« (II), *Politički zatvorenik* (Zagreb), Br. 99, lipanj 2000., 42-43.

²⁸ »Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske«.

²⁹ Hrvatska seljačka stranka.

organizacijskom odboru. Kapitulacijom Jugoslavije 1941. pristupio je Seljačkoj zaštiti. Uspostavom NDH navodno je pomagao Ustaški pokret, a 1942. je pred pripadnicima NOV-a otišao u Zagreb. Tijekom rata je navodno denuncirao pristaše Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). Nakon završetka Drugog svjetskog rata bio je »nepomirljiv« prema novom državnom uređenju te je »harangirao« protiv socijalizma. »Družio se sa negativnim elementima i među njima širio propagandu da će ponovo doći ustaše na vlast«, navodi se u istoj zabilješki. Osim toga je u Tučepima pokušao organizirati »ustašku ilegalnu organizaciju 'Hrvatska katolička organizacija' i u tom pravcu već je imao pravila i ustrojstvo organizacije, koja mu je nađena u džepu prilikom hapšenja«. ³⁰ Valja istaknuti da je Čović uhićen 14. travnja 1949., a spomenuti letak je u njegovom džepu navodno pronađen tek 6. srpnja iste godine. Stoga je potrebno zapitati se je li doista moguće da prilikom uhićenja nije izvršen pretres, odnosno je li letak doista pronađen gotovo tri mjeseca nakon Čovićevog uhićenja. Ovakvi detalji, uz pojedine nepodudarnosti u izjavama, svakako pozivaju na oprez prilikom korištenja UDBA-inih dokumenata i donošenja konačnih zaključaka.

Nadalje je u bilješkama iz 1956. zabilježeno da je na saslušanju bio »do kraja neiskren« te ga je Okružni sud u Splitu osudio na dvije godine i šest mjeseci prisilnog rada. Nakon odslužene kazne vratio se u Tučepu gdje politički nije djelovao, »ali u krugu svojih istomišljenika negativno i dalje djeluje protiv socijalizma u našoj zemlji« zbog čega ga je bilo potrebno »imati pod kontrolom«. ³¹ U Čovićevom dosjeu zabilježena su i »lica u vezi«: Jozo Čović Grgin, Stipe Čović pok. Ante, Vice Čović pok. Nikole i Milan Čorić iz Žeževice. Navedene osobe će biti ispitane tijekom istrage protiv Mate Čovića o kojoj će biti riječi u nastavku.

ISTRAGA PROTIV MATE ČOVIĆA (1949.)

Dana 13. travnja 1949. Opunomoćstvo UDBA-e u Makarskoj pripremila je nalog za pritvaranje Mate Čovića. ³² Narednog dana, 14. travnja 1949., isto je Opunomoćstvo UDBA-e na temelju člana 124. stavka

³⁰ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Rezime, Makarska, 2. 11. 1956.

³¹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Rezime, Makarska, 2. 11. 1956.

³² HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Nalog za pritvaranje, 13. 4. 1949.

1. Zakona o krivičnom postupku donijelo naredbu o pokretanju izviđaja protiv Mate Čovića zbog krivičnog djela širenja neprijateljske propagande, kao i vrijeđanja državnih dužnosnika, a vođenje istrage povjereno je oficiru UDBA-e poručniku Marinku Grubišiću.³³ Istog je dana šef Opunomoćstva UDBA-e u Makarskoj Melko Udovičić potpisao i naredbu o Čovićevom pritvaranju za čije je izvršenje također zadužen Grubišić.³⁴ O tome je obaviješteno i Javno tužništvo za kotar Makarska, koje je već 16. travnja 1949. donijelo rješenje o otvaranju istrage protiv Mate Čovića zbog krivičnog djela protiv naroda i države kojim je također potvrđeno da se vođenje istrage prepušta Opunomoćstvu UDBA-e kotara Makarska. U obrazloženju spomenutog rješenja navedeno je da je »iz isljednog materijala vidljivo da postoje osnovani razlozi sumnje da je okrivljeni počinio u dispozitivu označeno kriv. djelo, a na način što je dolaskom iz Zagreba proturio lažne neprijateljske parole među svojim seljacima o nekim kamišarima u Banatu i Srijemu koji se viđaju svakog dana« čime je navodno htio demoralizirati »seljačke radne mase« u svom mjestu »kako ne bi izvršavali obveze prema državi i narodu«. Osim toga je Čović dolazio u kontakt s »raznim licima« među kojima su bili i kažnjenici koji su se nalazili na radu u Tučepima te je širio »neprijateljske parole i vodio propagandu«. Čović je protiv citiranog rješenja upućen na pravo žalbe Javnom tužništvu Oblasti Dalmacije.³⁵ Na temelju ove odluke, istog je dana Melko Udovičić u ime Opunomoćstva UDBA-e u Makarskoj od Javnog tužništva zatražio rješenje o produženju pritvora protiv okrivljenog Čovića jer »postoji opravdana bojazan da bi navedeni na slobodi mogao otežati tok istrage«.³⁶

U Čovićevom dosjeu sačuvan je i prvi zapisnik za koji je nejasno kada je točno nastao. Naime, u uvodnom dijelu dokumenta se ističe da je sastavljen 14. travnja, odnosno na dan kad je Čović priveden.

³³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Naredba o pokretanju izviđaja, 14. 4. 1949.

³⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Naredba o pritvaranju, 14. 4. 1949.

³⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Rješenje Kotarskog javnog tužništva Makarska, 16. 4. 1949.

³⁶ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Dopis Opunomoćstva UDB-e u Makarskoj o produženju pritvora, 16. 4. 1949.

No u zaglavlju dokumenta datum je ispravljen i rukom je nadopisan 15. travnja.³⁷ S obzirom na to da se iz dopisa Opunomoćstva UDBA-e o produženju pritvora od 16. travnja 1949. doznaje da je Čović priveden 14. travnja u 22 sata³⁸, moguće je da je saslušanje ustvari doista počelo tek 15. travnja. Iz spomenutog zapisnika se doznaje da je Mate Čović rođen 23. veljače 1897. u Tučepima u obitelji Bože i Ane rođene Pašalić, po zanimanju zemljoradnik te da je oženjen Marom rođenom Šimić. Završio je osnovnu školu, a osim materinjeg jezika donekle je govorio francuski, talijanski i njemački. Posjedovao je dvije kuće te nešto zemlje i domaćih životinja, sve u Tučepima. Služio je austrougarsku vojsku u čijemu se pješaštvu borio u Srbiji, Rusiji, Italiji i drugdje. Kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. do kraja studenoga 1941. boravio je u Tučepima i radio je kao kuhar pri nekoj postrojbji u Makarskoj, a zatim je pred partizanima pobjegao u Zagreb gdje je ostao do studenoga 1942. godine. Tijekom tog razdoblja stanovao je kod Ivana Čovića pok. Šimuna uz čiju se pomoć i uzdržavao. Nakon povratka iz Zagreba ostao je do kraja rata u Tučepima. Osvrnuvši se na svoju obitelj, Čović je istaknuo da na Novom Zelandu ima dva brata i sestru. Spomenuo je i da mu je »sestra Mare udata za Šimić Ivana iz Tučepa, kojoj je 1943. godine muž streljan od strane partizana«. ³⁹ Čovićev je sin jedinac Božidar, rođen 1924., pristupio domobranstvu NDH i 1943. umro uslijed zadobivene bolesti. ⁴⁰ Nakon završetka Drugoga svjetskog rata Čović se sa suprugom stalno nalazio kod kuće u Tučepima baveći se zemljoradnjom. Naveo

³⁷ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja, 15. 4. 1949.

³⁸ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Dopis Opunomoćstva UDB-e u Makarskoj o produženju pritvora, 16. 4. 1949.

³⁹ Ovaj navod potvrđuju poslijeratni dokumenti. Tako je u elaboratu stanice Narodne milicije za Tučepe zabilježeno da je Ivan Šimić strijeljan kao »špijun«. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Elaborat stanice Narodne milicije za Tučepe (ranije kut. 162). Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 547-558. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Razni popisi za područje Mjesnog NO Tučepi (ranije kut. 164). Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 534-546.

⁴⁰ Njegovo ime je zabilježeno na popisu ustaša koji je priložen uz elaborat stanice Narodne milicije za Tučepe. U tom se dokumentu navodi da je Božidar Čović »poginuo kao ustaša«. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Elaborat stanice Narodne milicije za Tučepe (ranije kut. 162). Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 547-558.

je i da je uhićen 13. travnja 1949. iako se čini da je riječ o pogrešnom datiranju.⁴¹

Ostatak zapisnika s Čovićevo saslušanja odnosi se na predmet istrage, odnosno širenje »neprijateljske propagande«. Čović je ispričao da je 7. travnja 1949., dakle tjedan dana prije uhićenja, otišao u Zagreb s namjerom da posjeti grob svog sina. Posjetio je i šurjaka Iliju Šimića te se u Zagrebu zadržao tri dana. Istaknuo je da se putujući do Zagreba i natrag ni s kim nije upoznao niti je s nepoznatim osobama razgovarao. No, na drugome mjestu u istoj izjavi Čović navodi da se na dan putovanja u Zagreb na parobrodu susreo s »nepoznatim licem iz Sušaka«. Ta ga je osoba pitala odakle je, a kad je Čović spomenuo Tučepe, ovaj ga je upitao poznaje li Marijana Šimića i njegovu braću, koji su imali trgovinu na Sušaku. Čović je odgovorio da je to njegov šurjak zbog čega mu je spomenuta osoba priopćila da je Šimić živ. Na to mu je Čović kazao da to nije točno jer da je Šimić ubijen »od strane N. vlasti«⁴², no isti ga je nastavio uvjeravati da je Šimić doista živ i da se nalazi u Italiji zahvaljujući nekom znancu sa Sušaka koji je bio komesar u NOV-i i koji mu je pomogao pobjeći uoči strijeljanja. Navodno ih je prilikom tog bijega 60 poginulo, a 40 uspjelo izmaknuti. Čović je priznao da je o tom susretu i navodnoj Šimićevoj sudbini razgovarao sa ženom i to odmah po povratku iz Zagreba, te s Anicom Šimić dan prije uhićenja.⁴³

Nepodudarnost u Čovićevoj izjavi o putovanju prema Zagrebu 7. travnja 1949. jedna je od najuočljivijih u prvom zapisniku sa saslušanja s obzirom na to da je Čović prvo izričito tvrdio da se putem ni s kim nije upoznao. Podatak o susretu s nepoznatom osobom otkrio je

⁴¹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 15.4.1949.

⁴² Ime Marijana Šimića se nalazi na popisu strijeljanih koji je priložen uz elaborat stanice Narodne milicije za Tučepe uz napomenu u samom elaboratu da je isti uhićen u Zagrebu. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Elaborat stanice Narodne milicije za Tučepe (ranije kut. 162). Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 547-558. Ove podatke potvrđuju i drugi dokumenti. Tako se u popisu likvidiranih osoba Opunomoćstva UDBA-e za kotar Makarska od 13. travnja 1948. ističe da je Marijan Šimić pok. Ivana dana 25. kolovoza 1945. po Divizijskom Vojnom sudu u Zagrebu osuđen na kaznu smrti strijeljanjem koja je izvršena 3. studenog 1945. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Popis likvidiranih osoba Opunomoćstva UDBA-e za kotar Makarska (ranije kut. 165). Rupić, Geiger, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946.*, Dokumenti, Dalmacija, 811.

⁴³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 15. 4. 1949.

u odgovoru na pitanje »kada ste vi čuli i od koga da je uspio pobjeći Šimić Marijan – bivši ministar NDH-a i kome je sve omogućio bjegstvo?« Osim toga, citirano pitanje otkriva da je UDBA već imala saznanja o tome da je Čović doznao informacije o sudbini Marijana Šimića koje je on, prema vlastitom iskazu, rekao samo supruzi, koja je bila Šimićeva sestra i nekoj Anici Šimić. Stoga se postavlja pitanje tko je UDBA-i otkrio detalje razgovora s Čovićem. Svakako je to moralo biti prije njegovog prvog saslušanja zbog čega se također postavlja pitanje zbog čega je osoba koja ga je odala uopće saslušavana, je li se radilo o namjernoj prijavi i je li podatak o Marijanu Šimiću, dobiven od nepoznate osobe, bio razlog Čovićevog uhićenja, naročito s obzirom na informaciju da je informaciju o Šimiću spomenuo Anici Šimić tek dan prije uhićenja. Razlog uhićenja svakako nije bio ranije spomenuti letak, koji je u Čovićevom džepu navodno pronađen tek u srpnju 1949. godine.

Iako po svemu sudeći križari nisu bili razlog prvog Čovićevog uhićenja u travnju 1949., oni su ipak spomenuti u prvom zapisniku sa saslušanja od 14. ili 15. travnja. Povratkom u Split Čović je prenoćio kod Jakova Šimičića u čijoj su se kući nalazili Jelka Čobrnić i dva njemu nepoznata stanara. U Splitu se zadržao samo jedan dan s namjerom da proda nešto ulja koje je ponio od kuće i ostavio u garderobi do svog povratka iz Zagreba. Na tržnici u Splitu naišao je na grupu ljudi koji su međusobno razgovarali pa se zaustavio i načuo da govore »kako su oni čuli da u Srijemu i Banatu ima mnogo kamišara, koji se viđaju svakoga dana, čak i na podne« te da se »susreću sa našom vojskom, ali da jedni drugima ništa ne čine«. Iako Čović nije poznao navedene osobe, prema njihovoj je odjeći zaključio da su vjerojatno iz Imotskog. Kako se od iste grupe udaljio, nije mu bilo poznato o čemu su nastavili razgovarati. Povratkom u Tučepe 12. travnja Čović se u svojoj kući sastao s Jozom Čovićem Grginim, kojemu je ispričao da je od ljudi na tržnici u Splitu čuo da u Srijemu ima »dosta kamišara«. Isto je kazivao i Stipi Čoviću pok. Ante kada ga je ovaj upitao što ima novoga i kako narod živi. Čović je tvrdio da nikome drugome ništa nije govorio jer ga nitko ništa nije ni pitao. Pred isljednikom UDBA-e priznao je da je bio svjestan da su »takove parole neprijateljske i da su uperene na štetu našega naroda, kao i države« te je zaključio da je »ista zasnovana na izmišljenoj propagandi«. Istaknuo je da je spomenutu glasinu prikazao kao propagandu i to samo pred dvije osobe koje je naveo te da vjeruje da oni nisu širili

dalje. Smatrajući glasinu neistinitom, slučaj nije prijavio vlastima.⁴⁴ S obzirom na to da Čović o križarima nije ni upitan, nejasno je je li UDBA imala ikakve spoznaje o tim razgovorima prije negoli ih je Čović prepričao tijekom saslušavanja.

Zasad ostaje nepoznato na koju su se križarsku skupinu mogle odnositi spomenute glasine pa čak i na koji dio Srijema se odnosila navedena opaska. Povjesničar Zdenko Radelić ističe da su križari doista djelovali u Vojvodini, ali u zanemarivom broju navodeći pritom da su se pokraj Srijemske Mitrovice, kod sela Platičeva 7. travnja 1946. sukobili s OZNA-om.⁴⁵ Osim toga je i u *Slobodnoj Dalmaciji* od 28. veljače 1948. zabilježeno da je u Srijemskoj Mitrovici izrečena presuda »članovima križarske grupe« pa je pet osoba osuđeno na zatvorske kazne u trajanju između tri i deset godina.⁴⁶ S obzirom na visine kazne te činjenicu da su se u peteročlanoj skupini nalazile i tri žene, Radelić postavlja pitanje je li se uopće radilo o križarima.⁴⁷ Ipak, činjenica da je u skupini bilo žena ne znači nužno da nije bila riječ o križarskoj skupini. Naime, iako su takvi slučajevi po svemu sudeći bili rijetki, ipak su zabilježeni pa su tako, na primjer, Blagica Soldo i Milica Tica, obje sa širokobriješkog područja, pristupile križarskoj skupini Ante Marića zbog čega su 1951. osuđene na 15, odnosno 13 godina zatvora.⁴⁸ Osim toga, u sjevernom dijelu Hrvatske djelovao je veći broj križarskih grupa pa je moguće da se razgovor odnosio na neku od onih koje su bile aktivne na prostoru Vinkovaca i Županje. U svakom slučaju, na temelju dostupnih podataka ne može se zaključiti koliko je utemeljena bila glasina o križarima u Srijemu u proljeće 1949. s obzirom na to da je najveći broj križarskih skupina do tada već bio uništen.

U prvoj Čovićevoj izjavi zabilježeno je još nekoliko nepodudarnosti. Upitan o kontaktima prije polaska u Zagreb, Čović se prisjetio da je početkom travnja radio u vinogradu »Javorak« s Vicom Čovićem pok. Nikole, koji mu je kazao da će »ovoga ljeta doći Englezi i Amerikanci na ljetovanje u Makarsku«. Tijekom radova u svom vinogradu

⁴⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 15. 4. 1949.

⁴⁵ Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.*, 490.

⁴⁶ »Osuda članovima terorističke križarske grupe u Sremskoj Mitrovici«, *Slobodna Dalmacija* (Split), 28. 2. 1948., 3.

⁴⁷ Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.*, 490.

⁴⁸ Presuda Okružnog suda u Mostaru, Broj K. 192/51, 13. 12. 1951. Iz osobne arhive Anite Martinac.

zvanom »Trutinova kuća« nije nailazio na tuđu radnu snagu, osim što je »ženske poslove« obavljala Neda Čović Grgina. S drugim osobama se nije sastajao ni družio. No, na drugome mjestu u istoj izjavi Čović navodi da su tijekom rada u vinogradu 5. travnja 1949. kod njega svratila dva osuđenika »koja nose poštu za logor«, od kojih jedan navodno Ličanin. S njima se u razgovoru zadržao desetak minuta, a razgovarali su o »običnim stvarima«. Kažnjениke je vidjela i Neda Čović, koja je toga dana radila kod Čovića te Čovićeva supruga, koja je donijela ručak. Iako je Čović prvo naveo da se s kažnjenicima nije upuštao u politički razgovor, već na naredno pitanje isljednika UDBA-e o tome »što ste Vi sve pričali spomenutim osuđenima o političkim događajima u svijetu i kod nas«, Čović odgovara da su ga osuđenici pitali što ima novoga, a on im je odgovorio da se »ne čuje ništa«. ⁴⁹ Kao i iz ranijeg pitanja o Marijanu Šimiću, u slučaju razgovora s kažnjenicima također je uočljivo da je UDBA u tom trenutku već raspolagala informacijom da je Čovićev razgovor s kažnjenicima uključivao i neke druge teme osim »običnih stvari« iako ostaje nepoznato kako je UDBA do tih saznanja došla.

Na ovaj događaj se u svojoj izjavi osvrnula i Neda Čović rođena 1908. u Tučepima, koja je saslušana tek 6. srpnja 1949. godine, dakle na dan kad je u Čovićevom džepu navodno pronađen »križarski« letak. Nejasno je zbog čega je UDBA-i trebalo dva i pol mjeseca da sasluša ključnu svjedokinju navedenog susreta. Iako ostaje mogućnost da je ona saslušavana i prije i da to nije njezina prva izjava, to se ipak ne može potvrditi na temelju dokumenata pronađenih u Čovićevom dosjeu. Neda Čović je potvrdila da je navedenog dana radila na lokalitetu zvanom Trutinova kuća kada su ondje naišla dva kažnjениka koji su se nalazili na izdržavanju kazne u logoru u Tučepima. Zadržali su se kod Mate Čovića da se malo odmire, a on ih je ponudio vinom. Tom je prilikom Čović navodno vrijeđao vlast tako da je govorio »kako danas nema nikakove hrane i kako je teško«. Kažnjениci su mu odgovorili da će doći bolji dan na što je Čović odgovorio da »ovo sve današnje nije za dugo, jer da će se brzo preokrenuti«. Osim toga su kažnjениci pitali Matinu suprugu Maru koga ima kod kuće i za kim je tužna na što je bračni par Čović odgovorio da nose crno za sinom koji je »poginuo kao ustaša« i dva brata »koji su ubiveni od partizana«. Neda Čović je izričito ustvrdila da je Matu Čovića više puta čula go-

⁴⁹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 15. 4. 1949.

voriti navedenim osuđennicima da »ovo današnje neće bit za dugo« i da »nećemo više trpjeti«. ⁵⁰ Njezini navodi znatno nadopunjavaju detalje o Čovićevom razgovoru s kažnjenicima pa se na temelju njih može zaključiti da je Čović nastojao prikriti o čemu je točno razgovarao čak i u trenutku kad je upitan o političkim događajima o kojima je govorio.

U Čovićevoj prvoj izjavi primjetna dva važna odstupanja od prvih navoda, a riječ je o susretu s nepoznatom osobom na putu u Zagreb i o razgovoru s kažnjenicima pred isto putovanje. U ovim je slučajevima Čović nadopunio svoje navode tek onda kada je o tim događajima izravno pitan, a kako je prije istaknuto iz pitanja isljednika UDBA-e vidljivo je da je UDBA o Čovićevim razgovorima imala detaljnija saznanja. Tako u prvom slučaju isljednik UDBA-e pita Čovića: »Kada ste Vi čuli i od koga da je uspio pobjeći Šimić Marijan – bivši ministar NDH-a i kome je sve omogućio bjegstvo?« U narednom pitanju isljednik pita Čovića kada je i pred kim govorio da je Šimić pobjegao i da je vjerojatno živ. Iz Čovićevih odgovora proizlazi da su o ovom razgovoru s nepoznatom osobom znali jedino Čović, navedena osoba, Čovićeva supruga i Anica Šimić. Nejasno je tko je o tome mogao upozoriti UDBA-u, a nepoznatim dakle ostaje i kako je UDBA znala da je Čović s kažnjenicima ipak razgovarao i o »političkim stvarima«. U svakom slučaju iz zapisnika je jasno da je isljednik UDBA-e imao pripremljena pitanja na temelju prethodnih spoznaja o Čovićevim razgovorima koji su se odvijali u veoma uskom krugu. S obzirom na to da je Čović uhićen zbog »širenja neprijateljske propagande«, u ovom su slučaju razlog uhićenja mogla biti oba spomenuta djela – prepričavanje razgovora o Šimiću i razgovori s kažnjenicima. Manje je izgledno da su to bili razgovori o križarima u Srijemu o kojima se čini da UDBA nije ni znala prije negoli je o tome Čović progovorio tijekom prvog saslušanja.

Na kraju istog saslušanja Čović je upitan od koga je čuo i kome je pričao da će doći do preokreta i da će ustaše opet doći na vlast na što je odgovorio da o tome ni od koga nije čuo niti je pred bilo kime govorio »o dolasku Mačeka, Pavelića i tome slično, a niti se sjećam da sam pred ikim govorio o brojčanom stanju ljudi u logorima u Jugoslaviji«. ⁵¹ Nejasno je zbog čega je u ovom dijelu saslušanja Čović

⁵⁰ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Nede Čović, 6. 7. 1949.

⁵¹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 15. 4. 1949.

znatno proširio svoj odgovor, odnosno osvrnuo se na ono o čemu uopće nije upitan, a to je bio broj zatočenika u jugoslavenskim logorima. Uz citirani zapisnik sa saslušanja dodana još jedna stranica o nastavku saslušanja 18. travnja 1949., no tom je prilikom Čović upitan isključivo o proizvodima koje je u Zagrebu nabavio, o cijenama koje je za njih platio te o eventualnoj preprodaji navedenih proizvoda u Tučepima.⁵² To je ujedno posljednji sačuvani zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, a ostali dostupni dokumenti odnose se na izjave svjedoka.

SASLUŠAVANJA SVJEDOKA U ISTRAZI PROTIV MATE ČOVIĆA (1949.)

Istraga protiv Čovića nastavljena je saslušavanjem svjedoka tijekom svibnja 1949. godine. Prvi su saslušani Stipe Čović pok. Ante i Jozo Čović Grgin, kojima je Mate Čović spomenuo glasinu o križarima u Srijemu i Banatu. Stipe Čović, rođen 1899. u Tučepima, po zanimanju zemljoradnik, naveo je da poznaje Matu Čovića iz mlađih dana. Spomenuo je da je između dva svjetska rata Mate neko vrijeme proveo u Belgiji gdje je radio u ugljenokopu. »Poslije njegovog dolaska iz Belgije, odmah se je na istome zapažalo, da je bio fašistički nastojen, ali se nije isticao sve do 1939. godine« kada je navodno otvoreno počeo popularizirati Antu Pavelića i njegovu politiku. Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije »skupa sa ostalim ustašama iz Tučepi i Makarske« navodno je sudjelovao u preuzimanju vlasti i razoružavao jugoslavensku vojsku. Suradivao je s ustašama koji su se navodno »za mnoge stvari obraćali k njemu« zbog čega ga je Stipe Čović opisao nekom vrstom »savjetnika« za ustaški režim. Navodno se Mate Čović družio i s Talijanima, a nakon 1943. i s Nijemcima. Prema Stipinim navodima, Mate Čović je uživao »dosta privilegija kod ustaša«, koji su ga navodno poštovali te su jednom prilikom odustali od ubojstva nekog mještana Tučepa kojega je Mate Čović svojim autoritetom zaštitio. Stipe Čović je također napomenuo da je Mate Čović »stalno širio ustašku propagandu na štetu NOP-a«. Navodno je 1943. skupina ustaša došla u »komšiluk«, zadržala se s Matom Čovićem u razgovoru te nakon toga uhitila nekoliko mještana među kojima su bili Kleme Čović pok. Ante i Iva Čović pok. Jakova. Kleme Čović je odveden u

⁵² HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Nastavak zapisnik sa saslušanja Mate Čovića, 18. 4. 1949.

zatvor u Makarskoj i nakon nekoliko dana pušten, navodno na intervenciju tadašnjeg župana Ante Luetića.⁵³

No, iako je Kleme Čović saslušan još 27. travnja 1949., u toj izjavi nije spominjao navedeni događaj iako je potrebno istaknuti da je u dosjeu Mate Čovića sačuvan tek prijepis izvotka iz zapisnika saslušanja Kleme Čovića. Stoga se može pretpostaviti da je originalni zapisnik sa saslušanja morao biti duži, no ako se Kleme Čović i u drugim odgovorima osvrnuo na Matu Čovića, tada bi se u Čovićevom dosjeu nalazio prijepis čitavog dijela Klemine izjave, a ne samo prijepis jednog pitanja i odgovora. Naime, Kleme je upitan što mu je poznato o »neprijateljskom radu Čović Mate pk. Bože i što o njemu sve znate«. Odgovorio je da je tijekom rata Mate Čović igrao »dosta odlučujuću ulogu u odnosu sa ustašama, kao i Nijemcima« te da su mu se oni obraćali za savjet kada bi netko bio zatvoren ili kada su namjeravali poduzeti mjere protiv pojedinih ljudi u selu. Na primjer, »kod istoga je za vrijeme okupacije Tučepi od Nijemaca zalazio ustaški natporučnik Lukšić Frane« nakon čega se »sutradaan ili preksutradaan vršila hapšenja antifašista u selu«. Kleme Čović je istaknuo da je Mate Čović »imao veliki autoritet kod ustaša i da su se njegove izjave uvijek uzimale u obzir« pa je nakon rata znao govoriti »kako je on spriječio razna ubistva i paljenje sela Tučepi«. ⁵⁴

Ako je izjava Stipe Čovića o Kleminom privođenju točna, nejasno je zbog čega Kleme Čović to nije spomenuo u svojoj izjavi iako je izričito naveo uhićenja mještana. Štoviše, prema navodima Stipe Čovića, godine 1944. su ustaše »pohvatali cijeli komšiluk i odveli u svoj garnizon«, a Mate Čović je navodno ostao kod kuće »što potvrđuje još jednom svoju suradnju sa ustašama«. ⁵⁵ No, ako je gotovo cijeli »komšiluk« bio uhićen, a Mate Čović pošteđen, nejasno je zbog čega u njegovom dosjeu nije sačuvan veći broj izjava mještana koje bi ga teretile.

Osim toga, prema navodima Stipe Čovića, nakonšto su postrojbe NOV-a zauzele taj prostor, »čulo bi se često puta gdje Mate uvijek nešto nezadovoljno se ispoljava naprema današnjem uređenju u Ju-

⁵³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Stipe Čovića, 24. 5. 1949.

⁵⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Prijepis izvotka iz zapisnika sa saslušanja Kleme Čovića, 11. 7. 1949.

⁵⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Stipe Čovića, 24. 5. 1949.

goslaviji i to, da kako ovaj današnji poredak ne valja, da se ovo ne može podnositi i da neće ovako uvijek biti«. ⁵⁶ Slično je naveo i Kleme Čović kazavši da je nakon Drugoga svjetskog rata Mate Čović govorio protiv tadašnje vlasti koja »ne valja ništa« jer je »pljačkaška« i živi se teže nego ranije. ⁵⁷ Iako se na temelju sačuvanih dokumenata može zaključiti da su pojedini navodi o Čovićoj ulozi tijekom Drugoga svjetskog rata tadašnjim vlastima bili poznati još u srpnju 1945. ⁵⁸, nepoznato ostaje zbog čega mu tada nije suđeno iako je u tim trenucima bio zatvoren i mišljenje je bilo da se »istoga ne pusti na slobodu«. Čini se da su u redovima OZNA-e postojala razmišljanja da se Čovića pokuša pridobiti kao suradnika, no od toga se odustalo zbog mišljenja da se »ne more da koristi jer je isti mnogo istaknuti bio pa ne bih htjeo da pravilno radi već bi nas provocirao«. ⁵⁹ U svakom slučaju nejasno je što se s Čovićem događalo između srpnja 1945. i travnja 1949. s obzirom na to da u njegovom dosjeu nema dokumenata iz tog razdoblja pa je stoga nepoznato kada je pušten na slobodu i je li do uhićenja u travnju 1949. možda bio pod nadzorom OZNA-e, odnosno UDBA-e koji bi objasnio i spoznaje UDBA-inog isljednika tijekom prvog Čovićevog saslušavanja.

U svakom slučaju, s obzirom na to da je Stipe Čović smatrao Matu »neprijateljem današnjice«, počeo je izbjegavati njegovo društvo »da se ne bi i mene nešto uhvatilo po pitanju njegovog neprijateljskog ispoljavanja«. Matinim povratkom iz Zagreba susreo ga je pred kućom Andrije Čovića i pitao ga što ima novoga u Zagrebu na što mu je Mate Čović odgovorio da se »u Srijemu nalazi masa križara, koji slobodno se kreću po cijelome Srijemu, te da im nitko ne može ništa«. Izjava Stipe Čovića potvrđuje da je Mate Čović doista priveden u večernjim satima 14. travnja. Naime, Stipe Čović je naveo da je po dolasku dvojice pripadnika Narodne milicije »pravio viku i galamu i nije htio da ide sa milicionerima, već je pozivao narod u komšiluku da ga spasu i

⁵⁶ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Stipe Čovića, 24. 5. 1949.

⁵⁷ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Prijepis izvatka iz zapisnika sa saslušanja Kleme Čovića, 11. 7. 1949.

⁵⁸ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Prijepis prijave Jozе Grubišića protiv Mate Čovića od 14.7.1945., Makarska, 17.7.1945. HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Podaci – optužujući materijal za Čović Matu pok. Bože, srpanj 1945.

⁵⁹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Podaci o Mati Čoviću s potpisom Ive Sorića, nedatirano.

te večeri uzbunio je cijelo selo i napokon nije htio ići na poziv N. milicije, već su ga odnili.⁶⁰

Na dan saslušanja Stipe Čovića preslušan je i Jozo Čović rođen 1914. u Tučepima, po zanimanju zemljoradnik. Potvrdio je da je Mate Čović tijekom Drugoga svjetskog rata bio »zagrijani ustaški pristaša i kao takav imao je autoriteta kod ostalih ustaša« zbog čega su ga oni poštivali. Ipak, Jozo Čović nije znao reći više o Matinom radu i djelovanju tijekom tog razdoblja. Po njegovim je riječima nakon završetka Drugoga svjetskog rata Mate Čović ostao »idealista«, ali kao takav nije dolazio do izražaja. Potvrdio je da je Matu susreo po njegovom povratku iz Zagreba jer ga je došao upitati o svojoj sestri, koja se također nalazila u Zagrebu. Iako se u Matinom društvu zadržao oko pola sata, uspio se sjetiti samo toliko da je Mate Čović »spominjao nešto o križarima, tj. da ih ima mnogo i da je to čuo, ne znam sigurno da li je rekao, ili u Splitu ili u Zagrebu«. ⁶¹ U slučaju Stipe i Jozе Čovića također valja istaknuti da su obojica saslušana pet tjedana nakon uhićenja Mate Čovića zbog čega se i ovdje nameće pitanje zašto je UDBA i toliko dugo trebalo da sasluša ključne svjedoke.

Može se pretpostaviti da svi dokumenti iz dosjea Mate Čovića nisu sačuvani jer je u njemu dostupno tek nekoliko izjava svjedoka iako se na temelju drugih spisa može zaključiti da ih je trebalo biti više. Osim toga, nakon saslušanja svjedoka u svibnju naredne izjave datiraju tek iz srpnja 1949. godine. Osim citirane izjave Nede Čović iz tog razdoblja sačuvan je i zapisnik sa saslušanja Petra Martića Petrovog, rođenog 1921. u Žagroviću, kotar Knin, koji se nalazio na izdržavanju kazne u logoru u Tučepima. U svojoj izjavi Martić je istaknuo da je Čovića upoznao dolaskom na rad u Tučepe gdje se nalazio kao osuđenik te je od strane upravitelja logora s Milanom Ljuštinom bio određen da u selu predigne poštu za kažnjenike u logoru. Po tom je zadatku prolazio mjestom i početkom travnja 1949. kada je u jednom vinogradu zatekao Matu Čovića, koji je kažnjenike ponudio vinom što su oni prihvatili. Iskoristivši te trenutke za kratki predah, s Čovićem su se upustili u razgovor o prilikama i životu ljudi u selu nakon čega ih je Čović pitao koliko ima ljudi u logoru i zbog čega je većina kažnjena. Nakon toga im je Čović nastavio kazivati da »neka trpimo još malo, da nećemo dugo ostati u logoru, jer da će propasti

⁶⁰ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Stipe Čovića, 24. 5. 1949.

⁶¹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Jozе Čovića, 24. 5. 1949.

današnja vlast i da je propast neizbježiva« naglasivši da se Tito »vrti« oko talijanskih granica kako bi pobjegao. Ustvrdio je da je protiv jugoslavenskog režima 40 država te je nastavio govoriti kako je NDH bila »dobra država, koja je vodila rat 4 godine i hranila 4 vojske, a da isto niko nije bio gladan«. Spomenuo im je da je 1941. kao »organizirani« ustaša razoružavao ustanove u Makarskoj i pomogao u osniavanju NDH te da će »opet doći vrijeme da će on uzeti pušku u ruke i suditi komunistima na drugi način bez suda«. ⁶²

Narednog dana Martić i Ljuština su opet naišli na Matu Čovića u istom vinogradu, a tom je prilikom ondje bila i Neda Čović. Mate ih je pitao je li ih pronašao vojnik koji ih je »jučer« tražio na što su Martić i Ljuština odgovorili da ih je zatekao na pošti. Čović je to prokomentirao riječima da ga »neće spasiti njegova mašinka, a ne bi ga spasio ni šarac sada kad do nečega dođe«. Nastavio je govoriti o »nekim promjenama« kazavši da »Hrvatska nije nikada bila neovisna nego kada je bio na vlasti poglavnik Ante Pavelić, koji će biti i ubuduće« te da »NDH-a neće više ići u sastav Jugoslavije da s njome Srbi vladaju, kao što je to bilo ranije«. »Sve je spremno!« zaključio je Čović tom prilikom istaknuvši da »Poglavnik dolazi za ministra vojske, a Maček za predsjednika vlade«. Kako je tom prilikom bila prisutna Čovićeva supruga, kažnjenici su pitali za kim nosi crno, a Čović je odgovorio da mu je sin poginuo kao ustaša, a ženin brat, koji je tijekom rata obnašao dužnost ministra, je ubijen po »partizanskim razbojnicima«. U tom dijelu izjave Martić navodi da je napomenu o ženinom bratu Čović kazao s rezervom »jer smatra da je on još živ, da je on čuo da je isti izbjegao kada je trebao biti streljan sa još 60 zatvorenika i da im je to bjegstvo omogućio neki komesar partizanske straže«. ⁶³ No, iz Čovićevog zapisnika sa saslušanja vidljivo je da je on o mogućem bijegu ženinog brata navodno doznao tek tijekom putovanja u Zagreb do kojega je došlo nekoliko dana nakon susreta s dvojicom kažnjenika te je prema svojoj izjavi o tome govorio jedino svojoj ženi i Anici Šimić. Stoga je nejasno kako je uopće o Šimićevom navodnom bijegu mogao kazivati prije putovanja u Zagreb.

U preostalom dijelu svoje izjave Martić navodi da su se istom prilikom kažnjenici zadržali s Čovićem nakon odlaska njegove supruge i Nede Čović. Mate Čović im je kazivao »kako je današnja Jugoslavija

⁶² HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Petra Martića, 8. 7. 1949.

⁶³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Petra Martića, 8. 7. 1949.

100% slabija nego je bila stara Jugoslavija« te da bi se »sve uredilo« u roku od 24 sata kada bi iz inozemstva pristiglo 100.000 ustaša. »U slučaju kad nešto izbije bit će objavljeno preko radija, kako je to bilo i 1941. godine«, a »mi se nadamo da bi to moglo nešto biti na Uskrs, jer Bog koji uskrsne donijet će uskrsnuće naše NDH-a, ali ako ne tada – hoće uskoro«, tvrdio je Čović. Njegov je stav bio da će Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države (SAD) naoružati Njemačku s ciljem da je »očiste« od Rusa te da će također zauzeti Ukrajinu. »Rusija je trula i u istoj ima 15 političkih stranaka i u njoj je gore stanje nego što je kod nas u Jugoslaviji«, vjerovao je Čović. Dalje je navodno tvrdio da komunisti u Australiji i Engleskoj napadaju Tita »što radi od naroda i kako je prodao Jugoslaviju Englezima i Amerikancima, i kaže da je to Tito morao učiniti iz razloga što danas nema nijedne savezničke zemlje«. Kažnjenici su se s Čovićem zadržali oko pola sata, a razgovor je Čović zaključio riječima da je »Pavelić i danas mogao biti na vlasti, samo da je pogazio zakletvu, ali da on to nije htio učiniti, jer da je to pametan čovjek koji se uvijek borio za narod, a koji se također i danas bori«. Na Matino traženje kažnjenici su narednog dana opet svratili, a tom im je prilikom Čović iznova kazivao »kako će propasti ova država najdalje do konca maja o.g. te tom prilikom trebat ćemo suditi komunistima i sve im srušiti i poništiti, djecu im poklati, kuće popaliti«. ⁶⁴ Kako je vidljivo iz ove izjave, navodi Petra Marića otkrivaju znatno više detalja o njegovim susretima s Čovićem negoli je to prikazao sam Čović u svojoj izjavi.

Narednog dana, 9. srpnja 1949., zbog proturječnosti u iskazima održano je suočavanje svjedoka Petra Martića i okrivljenog Mate Čovića. Tijekom suočavanja Martić je ponovno prepričao svoj prvi susret s Čovićem i istaknuo da su se susreli još dva puta. Ponovio je da ih je Čović pitao koliko ih je u logoru, zašto su kažnjeni, jesu li gladni i rade li naporno. No, Martić je također nadodao i detalj koji nije spomenut tijekom prethodnog saslušavanja, a taj je o Čovićevom pitanju o tome kako idu radovi na zgradi, a što je prokomentirao riječima: »neka rade, bolje je da je što prije završe, neće je uživati, to će nama dobro doći sada po uskrsu kada bude preokret«. Martić je također istaknuo da je Čović navodno kazao da će »doći Englezi i Amerikanci i srušiti ovu današnju vlast, jer da oni imaju mnogo aviona i da sve mogu kroz 24 sata u Jugoslaviji osloboditi«. Umjesto 100.000 ustaša

⁶⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Petra Martića, 8. 7. 1949.

spomenutih prilikom saslušanja dan prije, tijekom suočavanja Martić se prisjetio navodnih Čovićevih riječi o »100 hiljada izbjeglica, koji se danas nalaze vani u inostranstvu i da je to sve spremno da udari na ovu vlast, a ima i nas ovamo u Jugoslaviji koji ćemo im pomoći, a i onih 70 hiljada koji se nalaze u zatvorima, koji će zajednički udarati po komunistima i sve im srušiti da im ni dijete ne ostane, da se više nikada ne oživotvore, da od istih ne ostane ni korijena«. ⁶⁵

Drugi detalj koji Martić ne spominje prilikom saslušavanja, a prisjetio ga se tijekom suočavanja, onaj je o navodnoj Čovićevoj izjavi da su novu NDH čiji će predsjednik biti Maček navodno već priznali Amerikanci. Martić je spomenuo i susret s Čovićem dan kasnije prilikom kojega je Čović navodno rekao da mu tadašnja vlast ne dopušta prenijeti posmrtnu ostatku njegovog sina, no da će to učiniti nakon preokreta kada će sina i osvetiti. Osim toga se Martić prisjetio da je Čović navodno hvalio Pavelića »kako je imao pravo što je klat Srbe« pa je štoviše navodno kazao da ih je »Poglavnik tjerao kao pse preko Drine«. Navodno se tužio i na to da vlast tjera narod u zadruge, no narod neće, a »ni ja neću živ nikada, te iznosi primjer nekog Lovre i kaže, kako je on bio komunista i partizan, pa da ni on neće da ide, te da je zato izbačen iz Partije i da se isti Lovre prilagođava k njima jer da vidi da je neminovna propast današnjeg režima«. Čović je kažnjenicima navodno govorio da vlast pljačka narod te iznosio vlastiti primjer o oduzetom ulju koje je mogao prodati u Splitu. Osim toga se Martić prisjetio da »nas je Čović Mate upozoravao da se čuvamo još ovo par dana i interesirao se da li dolazi u logor oficir UDBA-e Grubišić Marinko, da je on iz Makarske i da ga se čuvamo da on nekada ide u civilu, a nekada u uniformi«. Navodno je Čović kažnjenicima čak spominjao da se »on čudi kako njega današnje vlasti ne zatvaraju i kako je on na slobodi, jer da oni njega poznaju«. ⁶⁶

Ostali Martićevi navodi tijekom saslušavanja odgovaraju prethodnim izjavama danima tijekom saslušanja dan ranije, no nadopune izrečene tijekom suočavanja su znatno više teretile Čovića i dodatno otežale njegov položaj. No Čović je ne samo porekao sve navode Petra Martića nego je izjavio da ga uopće ne poznaje. ⁶⁷ Unatoč Čovićevom

⁶⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik o suočavanju Petra Martića i Mate Čovića, 9. 7. 1949.

⁶⁶ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik o suočavanju Petra Martića i Mate Čovića, 9. 7. 1949.

⁶⁷ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Zapisnik sa saslušanja Petra Martića, 8. 7. 1949.

pokušaju da odbaci Martićeve izjave, one su ipak bile uglavnom potvrđene i od strane drugog kažnjenika kojega je Čović upoznao. Naime, u njegovom dosjeu sačuvane su i tri nedatirane izjave Milana Ljuštine koje se odnose na susrete s Čovićem 4., 5. i 6. travnja 1949. godine. Ljuština je potvrdio da je s Petrom Martićem odlazio na poštu u Tučepe te su tom prilikom upoznali Matu Čovića koji je obavljao poljoprivredne radove.

U prvoj izjavi Ljuština se osvrnuo na prvi susret s Čovićem dana 4. travnja 1949. godine. Za razliku od Martića, koji je naveo da ih je Čović pozvao na vino, Ljuština je tvrdio da ih je pozvao da zapale cigaretu, što su oni i učinili. Čović ih je pitao kako su te je nastavio s razgovorom o tome kako je NDH vodila rat i hranila četiri vojske, ali nitko nije bio gladan. Kazao je i da je protiv Jugoslavije 40 država te da »smo gotovi za kratko vrijeme« spomenuvši da se Tito »vrtio« oko talijanske granice i da je vjerojatno već pobjegao. Čović je naveo da je 1941. bio prvi u razoružavanju svih ustanova u Makarskoj, primjerice pošte, suda i drugih te da će uskoro opet doći vrijeme kad će uzeti pušku u ruke i bez suda suditi komunistima. »Komunističke zemlje okrenule su protiv njih, pošto se danas ide obratno od komunizma«, vjerovao je Čović uvjeren da Velika Britanija i SAD rat protiv Jugoslavije mogu okončati u roku od 24 sata. Tvrdio je da je u zatvorima 70.000 »pravih i pametnih« ljudi koji će znati suditi komunistima. Ovaj iskaz Ljuština završava navodima da je Čović također spomenuo kako je bio u Marseillesu kada je izveden atentat na kralja Aleksandra te da je sudjelovao u zavjeri.⁶⁸ Ključni navodi iz prve Ljuštine izjave odgovaraju detaljima iz iskaza Petra Martića koji se odnose na prvi susret s Čovićem 4. travnja 1949. godine.

Druga Ljuština izjava odnosi se na događaje od 5. travnja 1949. godine. Tom su prilikom Čovića zatekli u društvu njegove supruge i Nede Čović. Mate im je kazao da ih je jučer tražio neki vojnik na što su oni potvrdili da ih je našao. Mate je odgovorio da će ga njegova »mašinka« ubiti ako »ne bude pametan«. Osim toga je kazao da Hrvatska nikada nije bila neovisna nego u vrijeme kada je njome vladao Ante Pavelić, »koji će biti ubuduće«. Čović je vjerovao da NDH više neće »ići u sastav« Jugoslavije te da će Maček postati predsjednik Vlade, a Pavelić ministar vojske. Na to je Čovićeva žena navodno zakukala da joj je brata ubila komunistička vlast na što je Mate dodao

⁶⁸ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Izjava Milana Ljuštine o događajima 4. travnja 1949., nedatirano.

da je čuo da je njezin brat zajedno sa 60 zatvorenika ipak izbjegao strijeljanje, a prilikom bijega je 20 zatvorenika navodno poginulo. Nakon odlaska supruge i Nede Čović, Mate im je također kazivao da je komunistička Jugoslavija 500% slabija od »stare« Jugoslavije te da dođe 100.000 ustaša »sve« bi »uredili« u roku od 24 sata. Navodno je preokret trebao biti objavljen preko radija kao što je to bilo 1941. godine i to navodno oko Uskrsa.⁶⁹ Ponovio je da Velika Britanija i SAD naoružavaju Njemačku kojoj su »sva prava dali«, te će početi »čistiti« Njemačku »od Rusa i onda će na Ukrajinu«. Kazivao je da u Rusiji ima oko 15 političkih stranaka pa je stanje gore nego »kod nas«. Rekao je i da »su čitali 'Napredak'« gdje komunisti Australije i Engleske napadaju Tita što radi od naroda i kako je predao Jugoslaviju Amerikanima, ali ujedno ga i brane, da je to Tito »morao da učini iz razloga što nema nijedne savezničke zemlje«. Taj razgovor je Čović zaključio riječima da je Pavelić mogao ostati na vlasti da je »odstupio od zakletve, ali to je pametan čovjek« koji se još uvijek bori za narod.⁷⁰ I ova je Ljuština izjava uglavnom u skladu s Martićevim izjavama uz neka manja odstupanja. Primjerice, Martić navodi da su kažnjenici pitali za kime Čovićeva žena nosi crninu, a Čović je tada spomenuo umrlog sina te se nadovezao opaskom o navodnom bijegu Marijana Šimića. No, Ljuština ističe da je Čovićeva žena »zakukala« o ubojstvu njezinog brata nakon čega se Čović osvrnuo na Šimićev navodni bijeg.

Za susret od 6. travnja Ljuština je potvrdio Martićeve navode da je Čović tvrdio kako se »ovo mora preokrenuti do konca maja, te tom prilikom treba komunistima sve poništiti, djecu svu poklati i kuće popaliti da od bande više niko ne ostaje«. Osim toga je Ljuština nadodao da je Čović govorio protiv »jedinstva i bratstva« jer »kakav mi je brat Srbin Hrvat, te govori da kako su svi Srbi odgojeni u razbojničkom duhu od svojih starijih« zbog čega je »dobro bio počeo poglavnik tjerati pse preko Drine«. Čović je navodno kazivao i to da je »Amerika priznala NDH« te da Amerikanci naoružavaju Njemačku s ciljem da zajednički »udare na Rusiju« i zauzmu Ukrajinu, a navodno će im pomoći Turska. Ljuština je potvrdio i to da je Čović kažnjenicima kazivao o svom poginulom sinu koji je pokopan u Zagrebu, a kojemu su »komunisti nekoliko puta bacali križ s njegovog groba, ali ga opet tamo naši stave«. Žalio se da on ne smije ići na sinov grob jer ga prate, ali

⁶⁹ Uskrs se te godine slavio 17. travnja.

⁷⁰ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Izjava Milana Ljuštine o događajima 5. travnja 1949., nedatirano.

je bio uvjeren da će doći vrijeme kad će sinove posmrtno ostatke moći prenijeti u Tučepe. Čović se navodno ponosio time što je njegov sin poginuo kao ustaša te »za ime Isusovo i braneći vjeru Isusovu«. Ljuština je potvrdio Martićeve navode o nekom Lovri i drugim komunistima za koje je Čović kazivao da »bježe od kolektiva« i »uvlače se nama, ali majku im njihovu mi ćemo ih pitati gdje su do sada bili«. ⁷¹

Iz Ljuštininih izjava je uočljivo da one uglavnom potvrđuju navode Petra Martića. Ako su te izjave pouzdane, unatoč manjim odstupanjima koja se mogu pripisati zaboravu uslijed protoka vremena, tijekom sva tri susreta Čović je govorio o političkim prilikama i iskazivao svoje nezadovoljstvo tadašnjim režimom. Osim »verbalnog delikta« koji je teretio Čovića, svakako je najzanimljiviji dio obiju izjava onaj o navodnom bijegu brata Čovićeve supruge o kojemu je Čović prema vlastitoj izjavi, kako je prethodno istaknuto, doznao od nepoznate osobe tijekom svog putovanja prema Zagrebu nekoliko dana nakon ovih susreta. No, s obzirom na to da u Čovićevom dosjeu nije sačuvan niti jedan drugi zapisnik sa saslušanja, nepoznato ostaje je li Čović uopće saslušan radi nadopune ranijih izjava, naročito o osobi od koje je navodno doznao o Šimićevom bijegu. Moguće je, dakako, da je Čović imao informacije o navodnom Šimićevom bijegu prije polaska u Zagreb, a razgovor s nepoznatom osobom je izmislio u pokušaju prikrivanja pravog izvora te informacije.

PODIZANJE OPTUŽNICE PROTIV MATE ČOVIĆA (1949.)

Može se pretpostaviti da je do naknadnog Čovićevog preslušavanja uopće nije došlo jer je već dan nakon njegovog suočavanja s Martićem Opunomoćstvo UDBA-e za kotar Makarska Javnom tužioštvu kotara Makarska uputilo kaznenu prijavu uz istražni materijal. U njemu se navodi da je Čović »kriv« jer se »u aprilu mjesecu 1949. godine povezo sa nekim osuđenicima koji se nalaze na izdržavanju kazne u logoru Tučepi između kojih Ljuština Milan i Martić Perom, pred kojima je širio propagandu i iste uvjeravao u propast današnjeg poretka u našoj zemlji«. Nadalje se prepričavaju Čovićevi navodi prema izjavama svjedoka uz zaključak da je time Čović »imao namjere, da stvara kod ljudi i nepovjerenje u N. Vlast i pridobije iste u svoju političku stranu«. Kao dokaz njegov krivnje navodi se i odlazak u Zagreb gdje se »povezao sa neprijateljskim elementima« nakon čega je po po-

⁷¹ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Mate Čovića, Izjava Milana Ljuštine o događajima 6. travnja 1949., nedatirano.

vratku u Tučepe »širio pred narodom alarmantne vijesti o raspuštanju N. vlasti u nekim dijelovima Slavonije i Srijema i kako se danas nalaze pune šume križarske vojske i na taj način kod ljudi ulijevao strah i odvajao ih od linije N. Fronta i N. Vlasti, te na taj način otežavao izgradnju socijalizma u našoj zemlji«. Čovićeva navodna krivnja krila se i u događajima vezanima uz djelovanje križarske organizacije 1947. zbog čega se ističe da se Čović iste godine »povezao« s Milanom Čorićem iz Žeževice »kod kojega je dobio upustvo o organiziranju križarske organizacije i poslije toga položio zakletvu za rad u križarskoj organizaciji koja je imala za cilj rušenje društvenog političkog i ekonomskog uređenja u FNRJ-u«. Istaknuto je da je letak o križarskoj organizaciji nađen u Čovićevom domu te u džepu njegove jakne. Navedeno je i da Čović ne priznaje rad u bilo kakvoj organizaciji, ali priznaje da je dobio upute od Čorića. Iako u Čovićevom dosjeu nema nikakvih dokaza da je ikakva križarska organizacija u Tučepima uopće uspostavljena, u kaznenoj prijavi je istaknuto da se »iz samog dokumenta koji se kod njega našao samim upustvima koji u njemu stoje može konstatovati, da je spomenuti Mate bio pripadnik križarske organizacije i da je za istu radio, jer se to poslije pokazalo u njegovom djelovanju na liniji tog dokumenta u širenju neprijateljske propagande na štetu narodne države«. ⁷²

Valja istaknuti da je u citiranoj kaznenoj prijavi drastično uveličana Čovićeva aktivnost. Iz dostupnih dokumenata je jasno da se na putu prema Zagrebu Čović susreo s jednom osobom te nema indicija o povezivanju s »neprijateljskim elementima« u Zagrebu, kako je to navedeno u prijavi. Osim toga, Čović je istaknuo da je glasinu o križarima podijelio s veoma uskim krugom poznanika pa nema govora o širenju »alarmantnih« vijesti pred narodom jer da mu je to bila nakana, glasine bi širio pred većim brojem mještana, a u njegovom dosjeu bio bi zabilježen veći broj izjava. No, da se prijava temelji na izjavama veoma malog broja svjedoka potvrđuje i navod u prijavi da se ona temelji na izjavama Petra Martića, Stipe Čovića, Joze Čovića i Nede Čović. Ne samo da nema nikakvih dokaza da je Čović uopće pripadao nekakvoj organizaciji iz Žeževice ili pokušao uspostaviti organizaciju u Tučepima nego se postavlja pitanje zbog čega bi Čović čekao od 1947. da tek 1949. s mislima koje je podijelio u uskom krugu članova obitelji i poznanika počne širiti promidžbu imajući na

⁷² HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Kaznena prijava protiv Mate Čovića, 10. 7. 1949.

umu ciljeve organizacije koja je postojala dvije godine prije tijekom kojih Čović po svemu sudeći nije imao drugih kontakata s članovima iste organizacije pa stoga nije mogao ni znati je li ona još uvijek aktivna. Čović je ustvari optužen kao »neprijatelj socijalizma«, kako se to ističe u prijavi, a njegovo prijeratno i ratno djelovanje kao i smrt njegovog sina u oružanim postrojbama NDH su mu uzeti kao otegotna okolnost. Predloženo je podizanje optužnice što je Javno tužništvo oblasti Dalmacije u Splitu i učinilo 20. srpnja 1949. godine.

U prvoj točki optužnice uglavnom su ponovljeni navodi iz kaznene prijave koji se odnose na širenje promidžbe u svrhu rušenja postojećeg državnog uređenja, a odnose se na događaje s početka travnja 1949. godine. No, dio iz kaznene prijave koji se odnosi na djelovanje križarske organizacije donekle je preoblikovan pa je Čović tako optužen jer je »u ožujku 1947. godine čuo od Čorić Milana iz Žeževice da je u njegovom kraju stvorena organizacija, koja je već likvidirala jednog predsjednika zadruga i jednog lugara, koji se nisu pokoravali naređenjima križara, te primio od istog i obrazac Pravilo za ustrojstvo te organizacija zajedno sa tekstom zakletve za primanje novih članova, a o tome nije izvijestio državne organe«. Dakle, ovom optužnicom Čović nije optužen za djelovanje u korist bilo kakve križarske organizacije niti za ustrojavanje takve organizacije u Tučepima kako je to implicirala kaznena prijava. Kao treća stavka optužnice dodano je da je Čović u travnju 1949. »protivno postojećim propisima« kupovao u Zagrebu neku robu koju je naknadno prodao pojedinim mještanima Tučepa čime je osim kaznenih djela protiv naroda i države također počinio kazneno djelo na temelju Zakona o suzbijanju nedozvoljene trgovine. Optužnicom je predloženo da se na raspravi pročitaju zapisnici sa saslušanja svjedoka Petra Martića, Stipe Čovića, Nede Čović, Joze Čovića i Kleme Čovića te zapisnik o suočavanju optuženog Mate Čovića sa svjedokom Petrom Martićem. Također je zatraženo da se pregledaju Pravila o ustrojstvu organizacije O.H.K. Ovim je potvrđeno da su navedene osobe bile jedini svjedoci u slučaju Mate Čovića, a letak pronađen u njegovoj jakni jedini materijalni dokaz.

U drugom dijelu optužnice istaknuto je da u vezi s križarima Čović priznaje optužbu, odnosno navodi da je »svjedocima samo pričao ono što je prislušivajući čuo od nekih Imočana u Splitu«. Ostale točke optužnice je odbacio ističući da Martića uopće ne poznaje. No, Martićeve navode potvrdila je i Neda Čović zbog čega je u optužnici istaknuto da se »iz njenog iskaza vidi da se je optuženik založio za to da obradi osuđenike za skori preokret«. Kao dokaz za ovakve Čovi-

ćeve namjere iskorišten je spomenuti letak s uputama o djelovanju Organizacije Hrvata katolika koji je sačuvao »bez sumnje radi toga da ga iskoristi za svoje istomišljenike u svom kraju«. Djelo nedopuštene trgovine Čović je priznao. Javni tužilac oblasti Dalmacije Petar Rončević zaključio je da je optužnica »opravdana i na zakonu osnovana«. ⁷³

Presudom Okružnog suda u Splitu br. 192/49 od 3. kolovoza 1949. Čović je proglašen krivim po svim točkama optužnice i to zbog širenje promidžbe s ciljem nasilnog rušenja tadašnjeg državnog uređenja, zbog neobavještanja vlasti o svom razgovoru s Milanom Čorićem iz Žeževice i nedopuštene trgovine. Presudi je dodana četvrta točka o događajima iz kolovoza 1948. koji se ne spominju u drugim spisima. Navedenog je mjeseca Čović na javnom mjestu u Tučepima navodno klevetao Kotarski narodni sud u Makarskoj riječima »Lako ti je dobiti parnicu kad je Partija za partijce« čime je počinio krivično djelo »klevete državnog organa u vršenju njegove službene dužnosti«. Osuđen je na kaznu lišenja slobode s prisilnim radom u trajanju od dvije godine i šest mjeseci te na gubitak građanskih prava i biračkog prava na tri godine. Pred sudom je još jednom naveo da Martića i Ljuštinu uopće ne poznaje. Stoga je Čovićev odvjetnik tražio preslušavanja svih svjedoka pred sudom čemu se javno tužilaštvo usprotivilo, a sud je prijedlog obrane odbio smatrajući zahtjev »neumjesnim«. Osim toga je sud procijenio da je »društvena opasnost« optuženog »velika« jer je Čović još prije rata bio pripadnik Ustaškog pokreta, a tijekom rata je ostao »negativan« te je svoj »rad« nastavio i nakon završetka Drugog svjetskog rata. ⁷⁴ Nakon uložene žalbe Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske je odlukom od 13. rujna 1949. u potpunosti potvrdio prvostupanjsku presudu zaključivši da je sud pravilno ocijenio »društvenu opasnost djela i učinio«. ⁷⁵ Ovim završavaju dokumenti u Čovićevom dosjeu.

Čovićevo ime je zabilježeno u dokumentima za područje Mjesnog narodnog odbora Tučepi s početka 1950-ih godina u kojima je Mate Čović pok. Bože, »ustaša«, evidentiran na popisu »izbjeglica /emigranata/ iz mjesta Tučepi«, zatim na popisu osoba koje su bile u inozem-

⁷³ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Optužnica Javnog tužništva oblasti Dalmacije protiv Mate Čovića, 20. 7. 1949.

⁷⁴ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Presuda Okružnog suda u Splitu, 3. 8. 1949.

⁷⁵ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Presuda Vrhovnog suda NR Hrvatske, Zagreb, 13. 9. 1949.

stvu uz naznaku da je boravio u Belgiji, na popisu osoba za koje se sumnjalo da su radili za ustašku obavještajnu službu u Tučepima te na popisu osoba bez prava glasa uz napomenu da se »danas nalazi u zatvoru«. ⁷⁶

ZAKLJUČAK

Na temelju dostupnih izvora može se zaključiti da je djelovanje HOP-a u Splitu bilo znatno šire. Po svemu sudeći, članovi te organizacije zasigurno su održavali kontakt s osobama s područja Žeževice. Čini se da je ondje u razdoblju djelovanja splitskog HOP-a osnovana »Organizacija Hrvata katolika« koja je održavala kontakte s križarima. Nejasno je o kojoj križarskoj skupini je mogla biti riječ, no podatci o ubojstvu lugara iz Žeževice povezuju taj prostor s aktivnostima imotske križarske skupine Ante Metera koji je uhićen u kolovozu 1947. godine. Stoga bi u budućim istraživanjima trebalo obratiti pozornost na moguće veze koje su imotski križari mogli održavati sa Splitom i to upravo preko Žeževice, odnosno područja Šestanovca gdje su prema svjedočanstvu Josipa Krivića djelovali ogranci navedene organizacije.

Osim toga upitno je jesu li se kontakti HOP-a širili još dalje po dalmatinskom terenu zbog čega je u ovome radu naročita pozornost posvećena podacima iz dosjea Mate Čovića iz Tučepa kod kojega je 1949. nađen »križarski« letak iz 1947. koji je zasad, uz svjedočanstvo Josipa Krivića, jedini trag o postojanju Organizacije Hrvata katolika u Žeževici. Iako nam Čovićev dosje ne otkriva ništa više ni o HOP-u ni o Žeževici kao mogućoj važnoj točki kontakta skupina i organizacija koje su aktivno sudjelovale u poslijeratnom protukomunističkom otporu novoj komunističkoj vlasti, njegova je vrijednost u rijetkim i vrijednim podacima za suvremenu povijest Zabiokovlja i Podbiokovlja. Iako dostupni podaci zasad ne potvrđuju postojanje nekakve ilegalne organizacije u samim Tučepima, u Čovićevom dosjeu su sačuvani pojedini podatci o zatočenicima u logoru u Tučepima. Osim toga, dokumenti iz dosjea na jednoj epizodi iz lokalne povijesti portretiraju način na koji su se u to vrijeme provodile istrage UDBA-e te upozoravaju na pažnju koju je potrebno posvetiti kontradikcijama u sačuvanim izjavama i promišljanje o okolnostima u kojima su takve izjave mogle biti davane.

⁷⁶ HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju, Razni popisi za područje Mjesnog NO Tučepi (ranije kut. 164). Matković, Štimac, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 534-546.

IZVORI:

ARHIVSKO GRADIVO

Hrvatski državni arhiv (HDA), HR-HDA-1561-SDS RSUP RH
Državni arhiv u Splitu (DAST), HR-DAST-409-SUP za Dalmaciju

PRIVATNA ARHIVA

Presuda Okružnog suda u Mostaru, Broj K. 192/51, 13. 12. 1951. Iz osobne arhive Anite Martinac.

LITERATURA

- Basta, Milan. *Rat je završen sedam dana kasnije*. Zagreb: Globus, 1976.
- Krašić, Wollfy. *Hrvatski pokret otpora. Hrvatske državotvorne organizacije i skupine 1945.–1966.* Zagreb: AGM, 2018.
- Lučić, Ivica. »Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.« *Časopis za suvremenu povijest* 42 (2010.), br. 3: 631-670.
- Matković, Blanka. *Imotska krajina u dokumentima Ožne, Udbe i Narodne milicije (1944.–1957.). Likvidacije i progoni*. Zagreb: Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat«, 2017.
- Matković, Blanka. »Prilog poznavanju povijesti grada Splita i okolice u poratnom razdoblju (1946.–1947.): nepoznati detalji iz dosjea Frane Tente«. *Tusculum: časopis za solinske teme* 10 (2017.), br. 1: 145-160.
- Matković, Blanka. *Split i Srednja Dalmacija u dokumentima OZN-e i UDB-e 1944.–1962., Zarobljenički logori i likvidacije*. Zagreb – Trilj: Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat« i Kulturno društvo Trilj, 2017.
- Matković, Blanka. »Zaboravljena povijest grada Splita i njegove okolice, Križarska organizacija srednje Dalmacije kroz UDBA-in dosje Zlate Radović«. *Tusculum: časopis za solinske teme* 15 (2022.), br. 1: 125-141.
- Matković, Blanka, Štimac, Stjepan. *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj u dokumentima OZN-e, UDB-e i Narodne milicije (1944.–1965.), Likvidacije i progoni*. Zagreb: Hrvatska družba povjesničara »Dr. Rudolf Horvat«, 2018.
- Pilić, Stipo, Matković, Blanka. »Bitka za Odžak: rat je završio dvadeset dana kasnije«. *Bosna Franciscana* 37 (2012.): 109-138.
- Radelić, Zdenko. *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.–1950.* Zagreb: Alfa d.d. i Hrvatski institut za povijest, 2011.
- Rupić, Mate; Geiger, Vladimir, ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946., Dokumenti, Dalmacija*. Slavonski Brod – Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Hrvatski institut za povijest, 2011.

TISAK

Politički zatvorenik (Zagreb), 2000.

Politički zatvorenik (Zagreb), 2022.

Slobodna Dalmacija (Split), 1948.

Slobodna Dalmacija (Split), 1989.

MREŽNE STRANICE

»Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske«. U: Državni zavod za statistiku.
Pristup ostvaren 21. 9. 2024. https://web.dzs.hr/PXWeb/Menu.aspx?px_type=PX&px_db=Naselja+i+stanovni%c5%a1tvo+Republike+Hrvatske&px_language=hr

Industrijsko-tehnička suradnja Jugoslavije sa zapadnoeuropskim zemljama i Sjedinjenim Američkim Državama od polovice 1960-ih do početka 1970-ih godina

Nikola PERKOVIĆ
(nikola.perkovic50@gmail.com)

Izvorni znanstveni rad
Primitljeno: 14. 5. 2025.
Doi: 10.559/pi.20.35.02
UDK 339.92(497:1:4-15+73)«196/197»

Tematika članka, napisanoga na temelju neobjavljenoga arhivskog materijala i relevantne historiografske literature, odnosi se na kronološki prikaz sklapanja sporazuma o industrijsko-tehničkoj suradnji Jugoslavije sa zapadnoeuropskim zemljama i Sjedinjenim Američkim Državama od polovice 1960-ih do početka 1970-ih. Pri analizi ovih ugovora u radu su ukratko opisani razdoblje potpisivanja, gospodarski sektori unutar kojih su zemlje željele unaprijediti transfer tehnologije i znanja te institucije zadužene za nadzor realizacije poslovnih aranžmana ove vrste. Na temelju tih sporazuma, države su svojim gospodarstvenicima iz inozemstva težile omogućiti učinkovit plasman poslovnih iskustava, uspješnije usvajanje obrazaca tehnološki naprednije industrijske proizvodnje, potpunije korištenje svojih proizvodnih kapaciteta, ostvarivanje izvoznih viškova, dodatno usavršavanje na industrijskim osnovama i jačanje vlastite istraživačko-razvojne baze. To je, najposlije, trebalo utjecati na osnaživanje tehničke i komercijalne samostalnosti poduzeća i institucija u analiziranim zemljama.

Ključne riječi: *Jugoslavija, zapadnoeuropske zemlje, Sjedinjene Američke Države, industrijsko-tehnička suradnja, 1960.–1970.*

UVOD

Intenzivno uključivanje u međunarodnu podjelu rada bilo je jedan od glavnih ciljeva najsveobuhvatnije jugoslavenske gospodarske re-

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

forme iz 1965. godine.¹ Cilj ovoga članka, napisanoga na temelju neobjavljenoga arhivskog materijala i relevantne historiografske literature jest analizirati znanstveno-tehničku suradnju Jugoslavije sa stranim zemljama u razdoblju od polovice 1960-ih do početka 1970-ih godina. Korišteno arhivsko gradivo pronađeno je u Državnom arhivu u Karlovcu, odnosno u fondu Privredne komore koji sadržava spise jugoslavenskog *Sekretarijata za poslove istraživanja i razvoja* na temelju kojih je bilo moguće rekonstruirati odnose u spomenutom segmentu jugoslavenske ekonomske politike. S obzirom na to da je rad, dakle, usmjeren na samo jedan aspekt reforme, čije je unaprjeđenje bilo preduvjet stvaranja konkurentnijeg gospodarstva u inozemnim ekonomskim odnosima, a koji je, uglavnom, u relevantnoj historiografskoj literaturi ostao neistražen, nisam smatrao potrebnim radi stvaranja kontekstnoga uvoda iznova opširno interpretirati činjenice o gospodarskoj reformi iz 1965., odnosno o njezinu utjecaju na unutarnjopolitičke prilike. Koristeći se metodom deskripcije i analize, u ovome ću članku pokušati odgovoriti na pitanje kakav je utjecaj potpisivanje ugovora o znanstveno-tehničkoj suradnji sa stranim zemljama imalo na razvoj konkurentnosti jugoslavenskog gospodarstva

¹ O jugoslavenskoj gospodarskoj reformi iz 1965. vidi više: ANTE BATOVIĆ, »Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma – američki i britanski izvještaji o Hrvatskoj (1964.–1966.)«, *Historijski zbornik*, Vol. 63., br. 2, 2010., 539-569; DUŠAN BILANDŽIĆ, *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945–1969.*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1969., 118; DUŠAN BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985.*, Školska knjiga, Zagreb, 1985., 312-313; DUŠAN BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., 475; NEVEN BORAK, *Ekonomske uzroke delovanja in razpada Jugoslavije*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 2002., 49; ŠIME ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918.–1990.*, Alfa, Zagreb, 1991., 193; МИЛАН Ј. ИГРУТИНОВИЋ, »Југословенско–амерички економски односи (1954–1968)«, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2018), 320; HRVOJE KLASIĆ, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012., 23; HAROLD LYDALL, *Yugoslav Socialism. Theory and Practice*, Clarendon Press, Oxford, 1984., 78; IVAN OBADIĆ, *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948–1970*, Thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of History and Civilization of the European University Institute, Florence, 2017., 144; ZDENKO RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga i Hrvatski institut za povijest Zagreb, 2006., 333; DENNISON RUSINOW, *The Yugoslav Experiment 1948–1974.*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1978., 178-180; DENNISON RUSINOW, *Yugoslavia: Oblique Insights and Observations*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2008., 51; BERISLAV ŠEFER, *Ekonomske razvoj Jugoslavije i privredna reforma*, Stručna štampa, Beograd, 1969., 35.

u međunarodnim okvirima. Naglašavam da, zbog nedostatka arhivskog materijala, nisam uvijek bio u mogućnosti u potpunosti prikazati utjecaj ostvarivanja znanstveno-tehničke suradnje na razvoj jugoslavenskih gospodarskih odnosa s analiziranim zemljama u cjelini. Poštujući pravila kronološkog izlaganja tematike, ponekad je sveobuhvatni prikaz jugoslavenske ekonomske suradnje s prikazanim državama bio izložen prije ili nakon same analize sporazuma o tehničkoj suradnji. Ondje gdje ograničenost raspolaganjem arhivskim vrelima nije dopuštala analizu ponajprije jugoslavenskih vanjskotrgovinskih odnosa s određenom zemljom, autor je pokušao, ako ništa drugo, barem prikazati najvažnije karakteristike gospodarskih sustava u državama obuhvaćenima naslovom ovoga članka. Tako je temeljni cilj ovoga rada prezentirati ekonomske prilike u zapadnoeuropskim zemljama i Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) u okviru kojih su one dogovarale sporazume o znanstveno-tehničkoj suradnji s Jugoslavijom.

U razdoblju analiziranom u ovome članku unaprjeđenje primjene znanstveno-tehničkih rješenja u industrijskoj proizvodnji bio je jedan od prioriteta gospodarskih politika u zapadnoeuropskim zemljama. Taj je pristup bio dvostruko uvjetovan. S jedne strane, cilj je bio ostvariti liderstvo u svjetskim razinama proizvodnje, dok se, s druge strane, težilo suprotstaviti američkom znanstveno-tehničkom napretku. Napose je potonja stavka bila dominantna u europskim industrijsko-tehničkim krugovima. Tehnološki jaz između SAD-a i Europe nije se očitovao samo u premoći američke serijske proizvodnje nego i u ubrzanom razvoju onih industrijskih sektora koji su u budućnosti trebali imati središnje mjesto u ekonomskom napretku svake zemlje poput, primjerice, računalne tehnologije, atomske energije, aeronautike i optike.²

Iako je u nekim aspektima uvelike zaostajao za zapadnoeuropskim zemljama, Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) po broju zaposlenih u znanstveno-tehničkim djelatnosti bio je nadmoćan SAD-a. U SSSR je tako u drugoj polovici 1960-ih bilo zaposleno oko 1,500.000 znanstvenika i inženjera koji su radili na poslovima istraživanja i razvoja suvremenih tehnoloških modela poslovanja.

Borba za dominaciju u tehnološkom razvoju između SAD-a, SSSR-a i europskih država imala je nemjerljiv utjecaj i na svakodnevna politička kretanja u tim zemljama, koja su se očitovala u ne-

² „Evropska kretanja. Front tehnološke revolucije“, *Borba*, 12. veljače 1967., 2.

koliko kategorija. Prva se odnosila na sve neposrednije proizvodne odnose između komunističkih i kapitalističkih zemalja. Tako su, primjerice, SSSR i Francuska tijekom 1960-ih usko surađivali u pogledu primjene znanstvenih dostignuća u širokom spektru industrijskih sektora. Taj je poslovni odnos išao sve do svemirskih istraživanja. Druga je kategorija proizlazila iz tadašnje ekonomske pozicije zapadnoeuropskih zemalja spram SAD-a. Suprostavljanje dominaciji američkoga financijskog kapitala investiranoga u razvoj znanstvenih rješenja primjenjivih u proizvodnoj aktivnosti očitovao se i u pokušaju stvaranja većih proizvodnih koncerna, odnosno objedinjavanju multinacionalnih tehnoloških iskustava.³

Zanimljivo je, pak, napomenuti da su se sporazumi o razvoju industrijskih sektora od sredine 1950-ih uspješnije ostvarivali u okviru bilateralnih ugovora nego unutar velikih ekonomskih grupacija i regionalnih integracija. Naime, svaka zemlja članica neke regionalne integracije težila je ostvariti svoje nacionalne interese u kontekstu tehnološkog razvoja, što je često znalo rezultirati suprotstavljanjem interesima neke druge države.

Posebno važnu komponentu utrke u tehnološkom napretku između SAD-a, SSSR-a i Europe predstavljalo je shvaćanje potonje da se jaz u tome procesu teško može sustići orijentirajući se samo na razvoj naoružanja, kako su to, uglavnom, prakticirale prve dvije države. Vodeći su europski politički lideri, napose Charles de Gaulle, u razvoju znanosti i unaprjeđenju primjene tehnologije u industrijskim procesima vidjeli mogućnost dezintegracije blokovske politike, koja je, u konačnici, trebala rezultirati fleksibilnijim i učinkovitijim ekonomskim odnosima između zemalja svijeta.⁴

Jugoslavija je nastojala držati korak s ostatkom svijeta u vezi s prethodno opisanom tematikom. Na saveznoj su razini za programiranje znanstveno-tehničke suradnje u toj zemlji bili zaduženi Sekretarijat za poslove istraživanja i razvoja te Savezni zavod za međunarodnu naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku suradnju. Odluke koje su ta tijela donosila provodili su republički zavodi za tehničku suradnju. S tim u vezi, te su organizacije obavljale širok spektar poslova poput, primjerice, organizacije izrade programa međunarodne tehničke suradnje, upućivanja stručnjaka na specijalizaciju i praksu u inozemstvo, dogovaranja predavanja stranih stručnjaka, pribavljanja

³ Isto.

⁴ Isto.

tehničke dokumentacije i drugih stručnih materijala za radne organizacije te financiranja školovanja jugoslavenskih stipendista u stranim zemljama partnerima.⁵ U izradi i realizaciji tih programa, savezni i republički zavodi za tehničku suradnju surađivali su s gospodarskim organizacijama, komorama i poslovnim udruženjima te znanstvenim institucijama.⁶

Nekoliko je važnih ciljeva koje se težilo realizirati na temelju učinkovite provedbe navedenih poslova u odnosima sa stranim zemljama. Države koje su dogovarale te tipove suradnje željele su svojim gospodarstvenicima iz inozemstva omogućiti rentabilan plasman tehnoloških znanja i iskustava, usvajanje proizvodnje viših faza finalizacije industrijskih proizvoda, odnosno dostizanje stupnja proizvodnje na razini kompanija iz razvijenijih zemalja, potpunije korištenje svojih proizvodnih kapaciteta, ostvarivanje izvoznih viškova, dodatno usavršavanje na industrijskim iskustvima i znanju, jačanje vlastite istraživačko-razvojne baze, što je, najposlije, trebalo utjecati na osnaživanje tehničke i komercijalne samostalnosti poduzeća i institucija u zemljama sudionicama ove vrste poslovne suradnje.⁷

Opisani tipovi poslovno-industrijskih odnosa provodili su se u okviru spomenutih sporazuma o znanstveno-tehničkoj suradnji. Oni su obuhvaćali odredbe o kooperaciji u preradi sirovina, projektiranju, izgradnji i puštanju u rad industrijskih pogona, zajedničkoj proizvodnji temeljenoj na kapacitetima zemalja potpisnica, zatim specijalizaciji proizvodnje, međusobnoj razmjeni roba i usluga, kao i suradnji u njezinu plasmanu na druga tržišta. Ti su sporazumi, dakle, predstavljali detaljnu specifikaciju obveza koje je svaka od zemalja sudionica takvih poslovnih aranžmana trebala ispuniti. Ti su se oblici ugovornih odnosa, nadalje, sastojali i od članaka na temelju kojih su bili definirani dizajn, kvaliteta i širina asortimana neke robe, kapacitet proizvodnje, pribavljanje tehničkih kadrova za faze izgradnje, kontrole, probne proizvodnje i održavanja pogona, obrazovanje kadrova u sferama proizvodnje, kontrole i računovodstva, osiguranje reprodukcij-

⁵ Državni arhiv u Karlovcu (dalje: HR-DAKA), Privredna komora kotara Karlovac (dalje: PKKK), kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 1.

⁶ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 1.

⁷ MIRO MARKOVIĆ, »Poslovna suradnja s inozemstvom na temelju proizvodno-komercijalne kooperacije«, *Ekonomska misao i praksa*, Vol. 5 No. 2, 1996., 860-861.

skog materijala, priprema literature o proizvodnji, održavanju i specifikacijama proizvoda, postupci provedbe inspekcijskih nadzora, usluge testiranja sirovina, nacrti potrebni za montažu, uvjeti pod kojima su se izdavale garancije, plaćanje usluga, povezanost s drugim ugovorima te zakonski okvir na temelju kojega je ugovor potpisan.⁸

Prilikom sastavljanja sporazuma o znanstveno-tehničkoj suradnji posebna se pozornost usmjeravala na stvaranje što boljih uvjeta za razmjenu stručnjaka u cilju stjecanja novih poslovnih iskustava i znanja. Ti su se procesi uglavnom provodili radi rješavanja određenih tehničko-tehnoloških problema, *know-how*⁹ razmjene, ustupanja patenata¹⁰, licenci¹¹, stručne literature i industrijsko-tehničkih filmova, te organizaciji izložbi tehničkih dostignuća.¹² Na temelju toga su bili raspisivani natječaji u okviru kojih su se mogla organizirati sudjelovanja na edukacijama iz spomenutih područja. Što se financijskog segmenta realizacije potonjih projekata tiče, važno je napomenuti da, ako određena jugoslavenska poslovno-radna organizacija nije raspolagala potrebnom količinom novca namijenjenog realizaciji putovanja radnika na inozemnu specijalizaciju, odnosno plaćanju honorara stranom stručnjaku koji je te edukacije održavao, ta su se sredstva mogla osigurati iz kvote Saveznog zavoda za međunarodnu naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku suradnju. Uz plaćanje dnevnica radnicima upućenima na inozemnu specijalizaciju i honorara stranim stručnjacima, poslovno-radne organizacije imale su obvezu osiguranja djelomične naknade spomenutom Zavodu, koja su naplaćivala u paušalnom iznosu.

⁸ JOSIP SENEČIĆ, *Viši oblici privredne suradnje s inozemstvom*, Izdavačka kuća Informator, Zagreb, 1982., 22-23.

⁹ *Know how* je općeprihvaćeni međunarodni naziv za tehnološka znanja, iskustvo i podatke potrebne za praktičnu primjenu neke vještine u industrijske svrhe. Obuhvaćaju znanja i poslovna iskustva koja nisu prijavljena radi stjecanja patenta, a kojima se mora ovladati kako bi se mogao primijeniti neki izum ili nova tehnologija. Vidi više: *know-how*. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. Pristupljeno 29. 4. 2025. <https://enciklopedija.hr/clanak/know-how>, J. SENEČIĆ, *Viši oblici privredne suradnje s inozemstvom*, 24.

¹⁰ Zaštita industrijskog vlasništva ili inovacije. Vidi više: J. SENEČIĆ, *Viši oblici privredne suradnje s inozemstvom*, 23.

¹¹ Na temelju ugovora o licenci imalac patenta omogućuje trećoj osobi njegovu korištenje. Vidi više: J. SENEČIĆ, *Viši oblici privredne suradnje s inozemstvom*, 24.

¹² HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 6.

Država	Kupnja	Prodaja
Savezna Republika Njemačka	3.134,375.000	1.231,250.000
Jugoslavija	284,115.000	5,000.000

Tablica 1 — Usporedba kupnje i prodaje licenci u Jugoslaviji i Saveznoj Republici Njemačkoj u 1968. godini (u dinarima).

Izvor: HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Izvještaj o učešću Privredne komore Jugoslavije na izložbi KNOW HOW '72 u Oslu, Beograd, prosinac 1972., 6.

U razdoblju obuhvaćenom naslovom ovoga članka licenca je predstavljala jednu od »najkonkurentnijih svjetskih roba«. Prema dostupnoj arhivskoj dokumentaciji, oko 30.000 ugovora o licencama zaključivalo se na godišnjoj razini. Najveći broj takvih ugovora potpisivao se između industrijski najrazvijenijih zemalja. Tako su Japan, Savezna Republika Njemačka, Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija imali najveći udio u ukupnoj svjetskoj trgovini licencama.¹³ Jugoslavija je znatno zaostajala za tim zemljama. U prilog toj konstataciji u tablici 1 prikazat ću komparativnu analizu kupnje i prodaje licenci u Jugoslaviji i Saveznoj Republici Njemačkoj u 1968. godini.

JUGOSLAVENSKI EKONOMSKO-DIPLOMATSKI ODNOSI SA ZAPADNOEUROPSKIM ZEMLJAMA I SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA OD SREDINE 1960-IH

Društveno-političke promjene u Jugoslaviji uzrokovane gospodarskom reformom i liberalizacijom ekonomskog sustava polovicom 1960-ih bile su velik poticaj unaprjeđenju odnosa sa Zapadom, napose u domeni ekonomske suradnje. Treba naglasiti da je i prije uvođenja spomenute reforme udio kapitalističkih zemalja u vanjskotrgovinskoj bilanci Jugoslavije premašivao udio socijalističkih zemalja. Primjerice, sudjelovanje zapadnih zemalja u jugoslavenskoj vanjskotrgovinskoj bilanci u 1964. bilo je na razini od 64%. Nakon izglasavanja reformskog paketa, taj se odnos još više promijenio u korist Zapada.¹⁴ No, ta su kretanja bila praćena velikim deficitom platne bilance, to jest većim uvozom od izvoza. Sveukupno gledajući, izvoz je pokrивao samo 2/3 uvoza, dok je, s druge strane, u trgovinskim odnosima sa Zapadom izvoz pokrивao samo tri petine uvoza.¹⁵ Uvoz je,

¹³ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Izvještaj o učešću Privredne komore Jugoslavije na izložbi *KNOW HOW '72* u Oslu, Beograd, prosinac 1972., 5-6.

¹⁴ H. KLASIĆ, *Jugoslavija i svijet*, 398.

¹⁵ A. BATOVIĆ, »Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma«, 542.

treba napomenuti, uglavnom bio orijentiran na suvremenije oblike proizvoda poput, primjerice, tehničkih sredstava, dok se izvoz odnosio na plasman proizvoda manje finalne dorade.

Da bi se neutralizirali negativni učinci deficita platne bilance na jugoslavensko gospodarstvo, na temelju reforme provedena je devalvacija dinara te smanjenje carinske zaštite i izvoznih subvencija. Na pose se to odnosilo na industriju finalnih proizvoda. Ona je na taj način dobila mogućnost jeftinije kupnje sirovina na stranim tržištima, što je, najposlije, domaću industriju trebalo prisiliti na konkurentniju proizvodnju.¹⁶

Do usvajanja reformskog paketa 1965. država je određivala cijenu proizvodima i uslugama, što je rezultiralo njezinom deformacijom, odnosno znatno višim cijenama robe široke potrošnje u odnosu na sirovine. Pod utjecajem povećanja osobnih dohodaka, ta su kretanja rezultirala velikim porastom inflacije. Zato su se komunističke vlasti odlučile na dodatno administrativno povećanje cijena, čije su se razine nakon toga trebale približiti onima na svjetskim tržištima. Tako je 67% cijena industrijskih proizvoda povećano u skladu s cijenama na inozemnim tržištima. Nadalje su poljoprivredni proizvodi prosječno poskupjeli za 33%, a industrijski za 14%.¹⁷ Do kraja 1960-ih bilo je nekoliko pokušaja da se određivanje cijena prepusti slobodnom djelovanju tržišta. Međutim, ti su procesi, uglavnom, bivali neuspješni ili su ostajali na deklarativnoj razini.¹⁸

U Jugoslaviji je 10. srpnja 1967. donesen zakon na temelju kojega su se dopuštale strane investicije te su se određivala pravila poslovne suradnje između inozemnih i domaćih poduzeća. Ta je mogućnost posebno zainteresirale vlasnike stranog kapitala zbog čega je u svibnju 1968. u Beogradu organiziran sastanak jugoslavenskih političkih vlasti s gospodarstvenicima iz Italije, Francuske, Sjedinjenih Američkih Država, Švedske, Švicarske i Velike Britanije.¹⁹

Prvi ugovor na temelju kojega je strani kapital investirano u jedno jugoslavensko poduzeće potpisan je 1968. između tvornice automobila Crvena zastava i talijanskog proizvođača automobila Fiat. Cjelokupna financijska konstrukcija tog sporazuma iznosila je 10 milijuna

¹⁶ Isto, 543.

¹⁷ Isto; BORIS KRAIGHER, *The Economic Reform in Yugoslavia*, Socialist Thought and Practice, Belgrade 1965., 77; DUNCAN WILSON, *Tito's Yugoslavia*, Cambridge, London, 1979., 156.

¹⁸ Isto; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 257.

¹⁹ H. KLASIĆ, *Jugoslavija i svijet*, 399.

dolara. Tim je iznosom jugoslavensko poduzeće trebalo modernizirati proizvodnju, očuvati radna mjesta i lakše distribuirati svoje proizvode na strano tržište. Fiat je, s druge strane, ugovor nastojao iskoristiti za učinkovitiju prisutnost na području Srednje i Istočne Europe.²⁰ U istoj je godini potpisan i ugovor između Cinkarne iz Celja i istočnonjemačke tvrtke Lacke und Farben vrijedan 22 milijuna dolara.²¹

Osim direktnim investicijama stranih poduzeća u jugoslavenska, komunističke su vlasti provedbu reforme nastojale osigurati i ugovaranjem što povoljnijih kreditnih aranžmana sa zapadnoeuropskim i američkim bankama te međunarodnim financijskim institucijama. Tako je tijekom 1968. Svjetska banka Jugoslaviji odobrila kredit u vrijednosti od 66 milijuna dolara. Taj je iznos, uglavnom, bio namijenjen uvozu industrijske opreme. To je, najposlije, trebalo omogućiti povećanje izvoza jugoslavenskih proizvoda i smanjenje troškova proizvodnje. Taj kreditni aranžman nije bio jedini primjer financijske pomoći zapadnih zemalja Jugoslaviji u drugoj polovici 1960-ih. Tako je, primjerice, Međunarodni monetarni fond u svrhu realizacije ciljeva gospodarske reforme 1965. odobrio paket pomoći u iznosu od 80 milijuna dolara.²²

U lipnju 1968. Jugoslavija je radi modernizacije svoga gospodarstva potpisala ugovor o kreditu s Velikom Britanijom u vrijednosti od 10 milijuna dolara. Neposredno prije toga, u Beogradu je dogovoren sporazum s kompanijom British Petroleum na temelj kojega je ta organizacija postala glavni opskrbljivač Jugoslavije naftom.²³

Jugoslavija je najdinamičnije ekonomsko-diplomatske odnose osvarila u prvoj polovici 1968. godine. Tada su se s brojnim zapadnoeuropskim zemljama dogovorili različiti oblici ekonomske suradnje, razmjene posjeta državnih, vojnih i stranačkih delegacija te organizacije kulturnih priredbi. Tako su, primjerice, u ožujku 1968. nizo-

²⁰ *Isto.*

²¹ *Isto*, 400.

²² *Isto*; NIKOLA PERKOVIĆ, »Sudjelovanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na međunarodnim sajmovima (1965). Primjeri Budimpešte, Goteborga, Hannovera, Kampale, Leipziga, Milana, Pariza i Utrechta«, *Tokovi istorije*, Vol. 33., br. 1, 2025., 293. O američkoj financijskoj pomoći Jugoslaviji u razdoblju od početka 1950-ih do sredine 1960-ih vidi još: O američkoj pomoći Jugoslaviji u razdoblju od 1950. do 1963. vidi više: TVRTKO JAKOVINA, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948–1963.)*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002; TVRTKO JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955.*, Profil/Srednja Europa, Zagreb, 2003.

²³ *Isto*, 401.

zemski ministar vanjskih poslova Joseph Luns i jugoslavenski sekretar za vanjske poslove Marko Nikezić u Beogradu potpisali *Sporazum o industrijskoj i tehničkoj suradnji*.²⁴ S obzirom na to da je nizozemsko gospodarstvo bilo karakteristično po visokorazvijenoj industriji, intenzivnoj poljoprivrednoj proizvodnji i raspolaganjem velikim rudnim bogatstvima, napose naftom i zemnim plinom te udjelom u ukupnom svjetskom prometu robom od 4% u 1965., za Jugoslaviju je bilo od velike važnosti uspostaviti uspješne poslovne odnose s tom zemljom. Međutim, bez obzira na izneseno, razvoj njezine industrije temeljio se uglavnom na uvoznim sirovinama. Njezini najrazvijeniji gospodarski sektori bili su metalna industrija, strojogradnja, brodogradnja, elektroindustrija, kemijska industrija, tekstilna i keramička industrija te brusionice dijamanta. No, nizozemsko je gospodarstvo u svijetu bilo najprepoznatljivije po elektrotehničkoj industriji. Najpoznatiji predstavnik tog sektora bila je kompanija Phillips iz Eindhovena.²⁵

U travnju 1968. u Beogradu je održano zasjedanje Jugoslavensko-francuske mješovite komisije za robne odnose.²⁶ Iako je u vanjskotrgovinskim odnosima s Francuskom Jugoslavija imala deficit, od početka 1960-ih struktura jugoslavenskog izvoza na teritorij te zemlje, za razliku od 1950-ih, sve se više mijenjala u smjeru većeg udjela finalnih proizvoda, posebice namještaja, lima, artikala metalne i elektroindustrije, tekstila i autodijelova.²⁷

Jugoslaviju su u prvoj polovici 1968. posjetile francuska vojna delegacija, britanski ministar za vanjsku trgovinu, delegacija Švicarske radničke stranke te predsjednik Komunističke partije Austrije. S druge strane, predsjednik jugoslavenske vlade Mika Špiljak u tome je razdoblju službeno posjetio Italiju i Norvešku, Edvard Kardelj Švedsku, dok je jugoslavenska parlamentarna delegacija nekoliko dana boravila u Nizozemskoj i Velikoj Britaniji.²⁸

U ovome razdoblju Jugoslavija, što se kapitalističkih zemalja tiče, nije imala uspostavljene formalne odnose jedino sa Zapadnom Nje-

²⁴ *Isto*.

²⁵ N. PERKOVIĆ, »Sudjelovanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na međunarodnim sajmovima«, 312.

²⁶ O jugoslavensko-francuskim ekonomskim odnosima tijekom 1950-ih vidi više: Милан Игрутиновић, »Југословенско-француски економски односи 50-их година 20. века«, 139-163.

²⁷ N. PERKOVIĆ, »Sudjelovanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na međunarodnim sajmovima«, 297.

²⁸ H. KLASIĆ, *Jugoslavija i svijet*, 401.

mačkom. Razlog njihova prekida bilo je jugoslavensko formiranje diplomatskih odnosa s Istočnom Njemačkom 1957. godine.²⁹ Otad pa do 1964. Jugoslavija i Zapadna Njemačka nisu potpisale nijedan ekonomsko-politički ugovor. U rujnu 1964. te su dvije zemlje na ekonomsko-financijskim pregovorima u Bonnu zaključile i potpisale 5 sporazuma i *Opći protokol* te su razmijenjena pisma između njihovih vlada u kojima su bili regulirani tehnički modaliteti buduće gospodarske suradnje.³⁰

Međutim, prekid diplomatskih odnosa Jugoslavije sa Zapadnom Njemačkom nije rezultirao pretjerano negativnim učincima za jugoslavensko gospodarstvo. Tako se vanjskotrgovinska razmjena između dviju zemalja od 1960. do 1969. učtverostručila.³¹ Bez obzira na to povećanje, Jugoslavija je prema spomenutom pokazatelju u odnosima sa Zapadnom Njemačkom bilježila konstantan deficit.³² Odluka o ponovnom uspostavljanju diplomatskih odnosa između vlada Jugoslavije i Zapadne Njemačke donesena je 31. siječnja 1968. godine.³³

U siječnju 1968. u Vatikanu je papa Pavao VI. službeno primio predsjednika jugoslavenskoga Saveznoga izvršnog vijeća Miku Špiljka. To je bio prvi posjet jednog predsjednika jugoslavenske vlade poglavaru Svete Stolice. Prilikom toga sastanka na obje je strane iskazano zadovoljstvo unaprjeđenjem bilateralne suradnje i rješavanjem spornih pitanja između tih dviju država poput, primjerice, položaja katoličkih vjernika u Jugoslaviji, odnosa Vatikana prema hrvatskoj emigraciji, kao i slučaja svećenika Krunoslava Draganovića.³⁴

Što se ekonomskih odnosa Jugoslavije i Italije tiče, njihova se trgovina od 1959. do 1964. prosječno na godišnjoj razini povećavala od 10% do 15%. Jugoslavenski se izvoz u Italiju odnosio uglavnom na sirovine i poljoprivredne proizvode. Uvoz je, s druge strane, bio orijentiran na nabavu industrijskih proizvoda i opreme. Sirovinsko-

²⁹ Isto, 361.

³⁰ Бранко Павлица, »Немачка као уговорни партнер Србије и Југославије 1882–1992«, 309., N. PERKOVIĆ, »Sudjelovanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na međunarodnim sajmovima«, 300.

³¹ H. KLASIĆ, *Jugoslavija i svijet*, 401.

³² N. PERKOVIĆ, »Sudjelovanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na međunarodnim sajmovima«, 300.

³³ H. KLASIĆ, *Jugoslavija i svijet*, 402.

³⁴ Isto, MIROSLAV AKMADŽA, *Krunoslav Draganović – Iskazi komunističkim istražiteljima*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, Zagreb, 2010., 47-72.

prehrambena struktura jugoslavenskog izvoza, a uslijed protekcionističkih mjera u poljoprivredi koje je Italija u spomenutom razdoblju provodila, onemogućavala je snažnu i ravnomjernu dinamiku rasta, kako uvoza, tako i izvoza. No, uvoz industrijske robe u Italiju podlijegao je fleksibilnijim carinskim formalnostima. Zato je Jugoslavija od sredine 1960-ih veći naglasak počela stavljati na stvaranje preduvjeta za konkurentniji izvoz industrijskih proizvoda većeg stupnja obrade.³⁵

Sve uspješniju ekonomsku, kulturnu i političku suradnju Jugoslavije s Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama optećivalo je javno jugoslavensko kritiziranje njihovih poteza u sferi globalne politike. Tako je oštro napadan britanski odnos prema Gibraltaru i Rodeziji, dok se Sjedinjene Američke Države smatralo najodgovornijim čimbenikom eskalacije sukoba u Indokini te na Bliskom istoku. Jugoslavija je u tim odnosima nastupala s pozicije predvodnika Pokreta nesvrstanih, koji je u blokovskoj politici vidio glavnu prijetnju svjetskom miru.³⁶

Bez obzira na američko nezadovoljstvo jugoslavenskim javnim istupima o njihovim vanjskopolitičkim potezima, posljedica za njihovu ekonomsku suradnju nije bilo. Tako je u svibnju 1968. američki Kongres donio odluku o pružanju dodatne financijske pomoći izvozu u Jugoslaviju. »Poseban« jugoslavenski status u američkoj vanjskoj politici bio je još izraženiji na sljedećem primjeru. Naime, na prijedlog kongresnika Paula Fina Export banci bilo je zabranjeno poslovati s državama čije su vlade pružale materijalnu i financijsku pomoć Sjevernom Vijentnamu. Unatoč tomu što je Jugoslavija pripadala toj skupini zemalja, Fin je sam objasnio da se odredbe toga amandmana ne odnose na Jugoslaviju.³⁷

PREGLED SPORAZUMA
O INDUSTRIJSKO-TEHNIČKOJ SURADNJI JUGOSLAVIJE
SA ZAPADNOEUROPSKIM ZEMLJAMA

ITALIJA

Sporazum o tehničkoj suradnji između Italije i Jugoslavije potpisan je 1956. godine. Na temelju toga ugovora Italija je jugoslavenskoj strani

³⁵ N. PERKOVIĆ, »Sudjelovanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na međunarodnim sajmovima«, 298-299.

³⁶ H. KLASIĆ, *Jugoslavija i svijet*, 405.

³⁷ *Isto*, 406.

omogućavala 100 stipendija mjesečno. U taj su broj bile uključene stipendije i za pojedine stručne tečajeve koji su se održavali u Školi Enrico Mattei u Metanopolju. Te su edukacije ponajprije bile usmjerene na usavršavanje petrokemijskih stručnjaka. Također, postojale su i opcije pohađanja tečajeva u Institutu za ekonomski razvoj u Napulju, Institutu za poljoprivredne mediteranske kulture u Bariju, Poljoprivrednoj školi u Minopriju te Institutu za industrijsku rekonstrukciju u Rimu.³⁸

Prema spomenutom *Sporazumu*, najveći broj zahtjeva za usavršavanjem jugoslavenskih stručnjaka u Italiji trebao je biti podnesen u industriji, poljoprivredi, prometu i građevinarstvu. Važno je napomenuti da je provedba odredbi ovoga ugovora tekla poprilično sporo. Naime, u Italiji u razdoblju koje je predmet ovoga članka nije postojala služba tehničke suradnje, tako da je cjelokupan posao organizacije specijalizacija stranih stručnjaka pao na samo jedno upravljačko tijelo, odnosno Nacionalni institut za unaprjeđenje produktivnosti u Rimu. Učinkovitost njegovog rada je, najposlije, bila uvelike ograničavana i zbog toga što su za realizaciju opisanih aktivnosti trebali imati dozvolu Direkcije za tehničku suradnju Ministarstva vanjskih poslova, što je, također, išlo poprilično usporenim tempom.³⁹

Kandidati za korištenje talijanske tehničke pomoći morali su dobro poznavati talijanski, engleski ili francuski jezik, posjedovati visoku stručnu spremu te nisu smjeli biti stariji od 50 godina. Korisnici navedenih edukacija sami su snosili troškove njihove realizacije.⁴⁰

Sveukupno gledajući, Italija je bila jedan od najvažnijih jugoslavenskih vanjskotrgovinskih partnera. O povezanosti tih dvaju gospodarstava govori i podatak o velikom broju međudržavnih sporazuma dogovorenih nakon potpisivanja *Sporazuma o tehničkoj suradnji* 1956. godine. Sljedeće su godine dvije zemlje potpisale *Platni sporazum*, na temelju kojega su bila regulirana međusobna plaćanja robe i usluga u lirama i drugim konvertibilnim valutama.⁴¹

Novi *Sporazum o privrednoj, industrijskoj i tehničkoj suradnji* između Italije i Jugoslavije potpisan je u studenome 1964. godine. On

³⁸ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 19.

³⁹ *Isto*.

⁴⁰ *Isto*, 19-20.

⁴¹ HR-DAKA, PKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 9-10.

je obuhvaćao kooperaciju njihovih gospodarskih organizacija u okviru koje su bili određeni iznosi do kojih su se mogle izdavati garancije za ugovorene kreditne poslove. Italija je tako osiguravala iznos od 20,000.000 dolara, a SFRJ 5,000.000 dolara. *Sporazumom* je osnovan mješoviti ministarski odbor koji je analizirao i odobravao pojedine poslove te razmatrao potencijalne mjere za unaprjeđenje budućih gospodarskih odnosa. Nadalje je u srpnju 1967. potpisan *Trgovinski sporazum*. U skladu s njegovim odredbama, jugoslavenski su izvozni proizvodi u Italiji bili potpuno liberalizirani. Taj je ugovor imao i poseban dodatak kojim je bila definirana zaštitna klauzula koja se trebala aktivirati u slučaju tržišnih poremećaja nastalih uslijed, primjerice, uvoza po niskim cijenama.⁴²

Osim međudržavnih sporazuma, od 1959. do kraja 1960-ih jugoslavenske i talijanske gospodarske organizacije zaključile su četrdesetak ugovora o proizvodnoj kooperaciji. Primjer uspješne poslovne suradnje bio je između kragujevačke Crvene zastave i Fiata. Tako je početkom 1960. na snagu stupio sporazum između tih poslovno-radnih organizacija na temelju kojega je jugoslavenskom poduzeću bio odobren kredit od 11,000.000 dolara, s rokom otplate od sedam godina. Veći dio toga financijskog aranžmana bilo je planirano utrošiti za modernizaciju proizvodnih procesa srpskoga proizvođača automobila.⁴³ Osim navedene poslovne suradnje, povezivanje poslovnih ljudi iz tih država na temelju zajedničkog ulaganja kapitala nije donosilo neku veću financijsku korist zainteresiranim dionicima.

Što se utjecaja ovih ugovora na jugoslavensko-talijansku vanjskotrgovinsku razmjenu tiče, ona se u razdoblju od 1960. do 1967. povećala za 167%. Tako je u potonjoj godini ona iznosila ukupno 453,200.000 dolara. Od 1960. do 1964. Jugoslavija je u tim odnosima imala deficit platne bilance. On je bio najveći u 1961. kada je iznosio oko 62,000.000 dolara. Zahvaljujući velikom jugoslavenskom izvozu poljoprivrednih proizvoda, napose stoke i mesa, ovaj se trend izmijenio u 1965. godini. Tada je, naime, Jugoslavija u vanjskotrgovinskoj razmjeni s Italijom ostvarila suficit od 6,710.000 dolara. U sljedećoj je godini jugoslavenski suficit bio na razini od 4,564.000 dolara.⁴⁴

⁴² *Isto*.

⁴³ *Isto*.

⁴⁴ *Isto*, 10.

Krajem 1960-ih počela se mijenjati struktura jugoslavenskog izvoza na područje Italije. Tako je u 1969. udio poljoprivrednih proizvoda u spomenutoj ekonomskoj kategoriji bio na razini od 71%. Naredne je godine taj pokazatelj iznosio 66%. S druge strane, u promatranim se vremenskim relacijama udio industrijskih proizvoda povećao sa 29% na 34%.⁴⁵

Radi dodatnog unaprjeđenja ekonomskih odnosa, Jugoslavija i Italija su početkom 1970-ih započele s pregovorima kojima se trebalo regulirati pitanje carina na uvoz proizvoda iz industrijske kooperacije, odnosno minimiziranje opterećenja talijanske carine na takvu robu, no ne na osnovi fakturirane vrijednosti, već slobodne procjene. Bilo je, osim toga, potrebno riješiti i pitanje neutralizacije ograničenja na plasman jugoslavenskih tekstilnih i poljoprivrednih proizvoda u Italiju.⁴⁶

FINSKA

Gospodarski razvoj Finske uglavnom se temeljio na velikim šumskim bogatstvima, odnosno preradi i prodaji drvne građe. Od ukupne svjetske proizvodnje papira, na Finsku je otpadalo oko 12%. Osim toga, valja naglasiti da se proizvodnja spomenute industrijske sirovine u razdoblju od 1960. do 1965. utrostručila. Razvoj šumarstva u Finskoj se, između ostalog, temeljio na velikom udjelu dobrovoljnog rada poljoprivrednika. Oni su od početka do polovice 1960-ih osnovali i financirali 380 udruženja za njegu šumskih bogatstava. Zato je oko 2/3 sirovine za drvnu industriju dolazilo iz privatnog sektora, dok je 1/3 otpadala na one dijelove šumskog teritorija koji su bili u državnom vlasništvu. Proizvodi finske drvne industrije uglavnom su bili plasirani na zapadnoeuropsko tržište.⁴⁷

Finska je imala iznimno razvijenu metalnu industriju. Ta je gospodarska grana polovicom 1960-ih zapošljavala oko 30% njezina radno sposobnog stanovništva. Tako je na preradu metala u Finskoj otpadalo 23% ukupne industrijske proizvodnje. Usto, udio metalne industrije u ukupnom finskom izvozu bio je na razini od 16% do 18% u drugoj polovici 1960-ih. Oko 60% tih proizvoda bilo je plasirano na istočnoeuropska tržišta.⁴⁸

⁴⁵ »Jugoslavensko-talijanska privredna suradnja. Budućnost ekonomskih odnosa zavisi od razvoja industrijske kooperacije«, *Borba*, 23. ožujka 1971., 10.

⁴⁶ *Isto*.

⁴⁷ »Nordijska raskršća. A gdje su Svensonovi«, *Borba*, 30. siječnja 1966., 6.

⁴⁸ *Isto*.

Utjecaj velikih prirodnih bogatstava, suficita platne bilance i znatne industrijske modernizacije u Finskoj u razdoblju neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata pa do kraja 1960-ih bio je vidljiv na znatnom unaprjeđenju standarda njezina stanovništva. Primjerice, u 1963. nacionalni dohodak po glavi stanovnika u toj je državi bio 1.250 dolara. U tom su razdoblju veći iznos ove kategorije u svijetu imali samo SAD, Švicarska, Kanada, Švedska, Danska, Velika Britanija i Norveška.⁴⁹

Da bih bolje prikazao rast životnog standarda Finaca nakon Drugoga svjetskog rata do polovice 1960-ih, spomenut ću još nekoliko primjera. Godine 1948. oko 47% njihove osobne potrošnje bilo je usmjereno na kupnju hrane. U 1965. je taj pokazatelj bio na razini od 35%. Od druge polovice 1950-ih Finci su sve više novčanih sredstava trošili na nabavu hladnjaka, televizora, električnih uređaja i aparata za kućanstvo. Ilustracije radi, u 1958. Finska je imala 78.000 kućanstava s televizorima, dok je taj broj u 1964. bio na razini od 620.000. Usto je značajno porasla kupnja automobila. Samo u 1964. Finci su kupili oko 82.000 proizvoda ove vrste.⁵⁰

Sporazum o jugoslavensko-finskoj tehničkoj suradnji potpisan je 1965. godine. Međutim, intenzivnije se počeo primjenjivati tek tri godine kasnije, a njegove odredbe odnosile su se isključivo na razmjenu stručnjaka u pogledu specijalizacija u pojedinim gospodarskim sektorima.⁵¹

Kandidati za odlazak na specijalizaciju u Finsku morali su posjedovati fakultetsku diplomu, poznavati engleski ili njemački jezik te su morali biti u dobi od 18 do 35 godina. Treba napomenuti da se znanje stranoga jezika dodatno provjeravalo. Usto, svaki je kandidat morao prilikom apliciranja na specijalizaciju dostaviti svjedodžbu o znanju stranog jezika izdanu od Centra za učenje stranih jezika sa sjedištem u Vodnikovoj ulici u Zagrebu.⁵²

Razdoblje trajanja specijalizacije bilo je od jednog do šest mjeseci. Odabrani su kandidati edukacije mogli obavljati u sektoru prerade obojenih metala, šumarstva i drvnoprerađivačke industrije, transporta celuloze i papira, projektiranja i izgradnje brana, industrije plastičnih

⁴⁹ *Isto.*

⁵⁰ *Isto.*

⁵¹ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 11.

⁵² *Isto.*

masa, petrokemije, poljoprivrede, kemijske i tekstilne industrije te elektroinženjeringa.⁵³

Što se financijskog aspekta specijalizacije tiče, finska je strana svakom jugoslavenskom kandidatu davala stipendiju u iznosu od 1.000 finskih maraka za pokriće troškova života i zdravstvenog osiguranja.⁵⁴

Prvo zasjedanje mješovite Komisije za privrednu, industrijsku i tehničku suradnju između Jugoslavije i Finske održano je u ožujku 1972. godine. Na njemu je istaknuta obostrana želja da se poslovna suradnja između dviju država proširi i na druga područja poput, primjerice, korištenja usluga stručnjaka, razmjene tehničkih i industrijskih filmova te održavanja predavanja i seminara.⁵⁵

ŠVICARSKA

Od početka 1960-ih Švicarska je imala vrlo neuravnotežen razvoj svojeg gospodarstva. S jedne strane, od 1950. do 1964. vrijednost bruto društvenog proizvoda narasla je s oko 20.000,000.000 franaka na 55.000,000.000, dok je, s druge strane, u potonjoj godini švicarsko gospodarstvo zabilježilo deficit platne bilance od oko 4.100,000.000 franaka. Vanjskotrgovinske su neuravnoteženosti utjecale na velik proračunski deficit, što je, najposlije, rezultiralo znatnim povećanjem cijena.⁵⁶

Zbog opisanih ekonomskih problema Švicarska je potkraj 1964. započela s provedbom gospodarske reforme, čiji su glavni ciljevi bile modernizacija, racionalizacija i automatizacija proizvodnih aktivnosti, odnosno prijelaz s ekstenzivnog na intenzivni način privređivanja. Švicarske su vlasti odustale od pomaganja onih industrijskih grana čiji proizvodi nisu bili konkurentni u svjetskim gospodarskim okvirima te su veću pozornost počele usmjeravati na unaprjeđenje inozemnog plasmana patenata, licenci i drugih oblika industrijskih znanja. Nadalje je uvedena stroga kontrola kreditiranja građevinske djelatnosti. Namjera te inicijative bila je sprječavanje mogućnosti da nova investiranja odu u smjeru koji ne bi odgovarao nacionalnim interesima. Time su se, isto tako, mjere kreditno-investicijske aktivnosti

⁵³ *Isto.*

⁵⁴ *Isto*, 12.

⁵⁵ *Isto*, 11.

⁵⁶ »Zapis iz Berna. Švicarska privredna reforma i uvoz strane radne snage«, *Borba*, 11. studenoga 1965., 3.

neposrednije vezivale uz državnu politiku, čime se željelo preduhitriti moguće konjunkturalne cikluse.⁵⁷

Od polovice 1960-ih Švicarska je znatno postrožila sustav uvoza radne snage. Taj se potez u javnosti branio stajalištima prema kojima nekontroliran priljev radne snage u Švicarsku povećava pritisak na tržište, otežava stambene prilike te snižava opći standard stanovništva. Ilustracije radi, u Švicarsku je od 1960. do 1963. došao veći broj strane radne snage u odnosu na razdoblje od 1950. do 1960. godine. Tako je ta zemlja u 1965. brojila između 800.000 i 900.000 stranih radnika. Od toga je bilo oko 500.000 Talijana, dok je ostatak otpadao na Austrijance, Španjolce, Nijemce i Francuze. Na radu u Švicarskoj je u navedenom razdoblju bilo i oko 7.000 Jugoslavena.⁵⁸

Mjerama švicarske ekonomske reforme oštro se suprotstavio jedan dio opozicije, koji je smatrao da pooštavanje kvota oko uvoza radne snage nužno vodi pojačavanju državnoga intervencionizma. Ta se politička struja, dakle, okupljala oko mišljenja da je učinkovitije uvoziti jeftinu radnu snagu nego ulagati velika financijska sredstva u nove, moderne strojeve, to jest u preorijentaciju poslovne aktivnosti temeljene na automatizaciji i racionalizaciji.

Bilo kako bilo, švicarska je vlada potkraj 1965. donijela odluku o smanjenju uvoznog kontingenta radnika za 12% do sredine 1966. godine. Na temelju te odredbe ukinut je sustav »privilegiranih okolnih zemalja«, čime je najpogođenija bila Italija.⁵⁹

Tehničko-industrijska suradnja Jugoslavije i Švicarske bila je definirana *Sporazumom o tehničkoj suradnji* potpisanim 1966. godine. Na temelju tog sporazuma postajale su dvije mogućnosti financiranja. Prva se odnosila na cjelokupno plaćanje poslovno-radnih organizacija vlastitim stručnjacima za pohađanje raznih stručnih tečajeva, dok je u okviru drugoga te projekte financirala Švicarska služba za tehničku suradnju u Bernu.⁶⁰

Švicarska je strana jugoslavenskoj na godišnjoj razini odobravalala jednu do dvije stipendije za stručna usavršavanja koja je organizirao Međunarodni institut za turizam i hotelijerstvo u Glionu. Isti je raspon

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 31.

stipendija bio namijenjen i tečajevima u okviru Međunarodnog centra za poljoprivredna istraživanja u Zürichu.⁶¹

Ostala područja suradnje na temelju spomenutog sporazuma obuhvaćala su metalnu i elektroindustriju, farmaceutsku, tekstilnu, kožnu i prehrambenu industriju, poljoprivredu te energetiku i izgradnju hidrocentrala.⁶²

BELGIJA/LUKSEMBURG

Belgija pripadala je skupini industrijski visokorazvijenih zemalja. Njezin gospodarski utjecaj bio je daleko veći od njezina teritorija i ukupnog broja stanovnika, koji je polovicom 1960-ih bio na razini od oko 9,500.000.⁶³ Tako je udio Belgije u ukupnoj svjetskoj trgovini u analiziranom razdoblju bio na razini od 3,5%.⁶⁴

Na cjelokupan razvoj belgijskog gospodarstva znatan su utjecaj imala kretanja na francuskom i zapadnonjemačkom tržištu. Neslaganja tih dviju industrijski najmoćnijih europskih država oko smjera trgovinske i monetarne politike na zajedničkom europskom tržištu kao rezultat su imala veliki deficit belgijske platne bilance, stagnaciju i pad stopa industrijske proizvodnje, pritisak na nadnice i cijene te rast nezaposlenosti. Radi povećanja kamatnih stopa na finacijskim tržištima, u 1968. u Belgiji je došlo do odljeva neto kapitala u iznosu od oko 125,000.000 dolara. Taj je pokazatelj, ilustracije radi, u 1967. bio na razini od oko 25,000.000 dolara.⁶⁵

Osim gospodarskih, Belgija je polovicom 1960-ih upala u svojevrsnu političku krizu determiniranu međunacionalnim netrpeljivostima. Naime, ona je bila podijeljena na dvije regije, to jest Flandriju, u kojoj je službeni jezik bio nizozemski, te Valoniju, koja je pripadala francuskom govornom području.⁶⁶ S obzirom na to da je demografska većina govorila nizozemski, jezično je pitanje bilo jedan od ključnih političkih problema. Usto je Flandrija zbog velikog broja stranih investicija tijekom 1960-ih doživljavala brz gospodarski razvoj. Istovre-

⁶¹ *Isto.*

⁶² *Isto.*

⁶³ HR-DAKA, PKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Belgija, 7.

⁶⁴ *Isto.*

⁶⁵ *Isto*, 5.

⁶⁶ DRAŽEN DUMANČIĆ, »Konfederalizacija ili dezintegracija Belgije«, *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, Vol. 1., br. 4, 2010., 48-49.

meno se u Valoniji dogodilo propadanje teške industrije i ugljenokopa. Spomenuti su događaji utjecali na veliku polarizaciju belgijskog društva.⁶⁷

Put prema ublažavanju političke krize belgijske vlasti započele su 1968. potpisivanjem *Pakta Belgijanaca*. U njemu se velik naglasak stavio na prava manjina, kulturnu autonomiju i gospodarsku decentralizaciju.⁶⁸ Taj se proces nastavio ustavnim promjenama 1970. godine.⁶⁹ One su označavale put postupnoj federalizaciji Belgije, odnosno osiguravanju većeg stupnja autonomije dviju regija u upravljanju vlastitim poslovima. Federalizacija Belgije zasnivala se na ideji konsocijativizma, čija je temeljna namjena bila opće prihvaćanje etničkog pluralizma, to jest omogućavanje vladavine prava i sloboda te stvaranje gospodarskih, društvenih i drugih institucija koje bi jamčile realizaciju tih ciljeva. Politički sustavi država koje su svoj razvoj temeljile na tim principima, uključujući Belgiju, bili su prepoznatljiviji po velikim koalicijskim vladama koje su objedinjavale sve političke stranke, načelu proporcionalnog predstavnštva u zapošljavanju i potrošnji u cjelokupnom javnom sektoru, direktivama o autonomiji koje su etničkim zajednicama osiguravale samoupravu na onim područjima koja su za njih imala veliku društvenu važnost te pravu ustavnog veta za manjine.⁷⁰

Godine 1967. Jugoslavija je s Belgijom i Luksemburgom potpisala *Sporazum o industrijskoj i tehničkoj suradnji*. Za nadzor njegove provedbe s belgijske je strane bio zadužen Office Belge du Commerce Extérieur, odnosno Ured za vanjsku trgovinu sa sjedištem u Bruxellesu, dok je s jugoslavenske strane realizaciju ciljeva toga sporazuma kontrolirao Savezni zavod za naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku suradnju.⁷¹

U okviru tog ugovora Jugoslavija je s Belgijom i Luksemburgom dogovorila suradnju u različitim područjima. Što se Belgije tiče, spo-

⁶⁷ Isto, 49.

⁶⁸ JADRANKA ČAČIĆ-KUMPES, JELENA ZLATKOVIĆ-WINTER, »Etnički konflikt i razvoj: pogled na neka istraživanja«, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 7., br. 2, 1991., 159.

⁶⁹ KOENRAAD DE CEUNINCK, HERWIG REYNAERT, »Flandrija na putu prema državnoj reformi«, *Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave*, Vol. 11., br. 4, 2011., 1018.

⁷⁰ RUŽICA ČIČAK-CHAND, »Etnički konflikt i načini njegovog rješavanja«, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 11., br. 1, 1995., 21-22.

⁷¹ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 8.

razum je obuhvaćao poslovno-tehničke odnose u području poljoprivrede i prehrambene industrije, crne metalurgije, strojogradnje, proizvodnje automobila, kožne industrije, proizvodnje ugljena, cinka, bakra, olova i cementa te pomorskog i željezničkog prometa. Suradnja s Luksemburgom uglavnom se odnosila na sektore rudarstva, crne metalurgije i poljoprivrede.⁷²

Zahtjevi jugoslavenskih poslovno-radnih organizacija za angažiranjem stručnjaka iz Belgije i Luksemburga vrijedili su za sve spomenute gospodarske grane. S tim u vezi, naknada za taj oblik poslovnog odnosa s belgijskim stručnjacima ugovorno se određivala između zainteresiranih sudionika za svaki slučaj pojedinačno. Osim toga, belgijska se strana obvezala većinu tehničkih informacija o poslovnim procesima ustupati besplatno, dok se naknada naplaćivala za *know how* rješenja i patente ovisno o kontekstu njihove primjene.⁷³

Jugoslavensko potpisivanje *Sporazuma o industrijskoj i tehničkoj suradnji* s Belgijom i Luksemburgom nije znatnije utjecalo na povećanje njihove vanjskotrgovinske razmjene. Prvenstveno se to odnosilo na Belgiju. Prosječno je Jugoslavija od 1967. do 1968. u belgijskom uvozu sudjelovala s 0,1%, a u izvozu s 0,4%. S druge strane, u promatranim je razdobljima Belgija u jugoslavenskom izvozu imala udio od 0,8%, a u uvozu 1,5%.⁷⁴ Sveukupno gledajući, od 1960. do 1968. jugoslavenski se uvoz u Belgiju povećao više od dva puta. Tako je s 8,700.000 dolara u 1960. ta ekonomska kategorija u 1968. došla na razinu od oko 19,200.000 dolara. Jugoslavenski je uvoz iz Belgije bio najveći u 1967., kada je, zbog velikih nabava investicijske opreme, on bio oko 31,000.000 dolara.⁷⁵ Najznačajniji udio u jugoslavenskom uvozu imali su brodovi i brodski motori, oprema za kemijsku industriju, strojevi za obradu drveta, poljoprivredni strojevi te transformatori i radioemisijski uređaji.⁷⁶

Jugoslavenski se izvoz od 1960. do 1968. u Belgiju povećao za 133%. Godišnja stopa rasta tog ekonomskog pokazatelja tako je bila na razini od 11,1%. U tome je razdoblju najveći rast imao plasman gotovih proizvoda. On je porastao za šesnaest puta te je njegov udio

⁷² Isto, 9.

⁷³ Isto.

⁷⁴ HR-DAKA, PKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Belgija, 9.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto, 9-10.

od 6,7% u 1960. došao na razinu od 46,4% u ukupnom jugoslaven-skom izvozu u 1968., kada je iznosio oko 5,000.000 dolara.⁷⁷

DANSKA

Danska je polovicom 1960-ih bila zemlja s najnaprednijim poljoprivrednim sektorom u Europi. Taj podatak može iznenaditi ako se uzme u obzir da se svega 16% ukupnog broja stanovništva aktivno bavilo poljoprivrednom djelatnošću.⁷⁸ Uz plodnu zemlju, danski je poljoprivredni sektor bio karakterističan po znatnoj primjeni mehanizacije i suvremenih znanstvenih dostignuća. Država se nije miješala u formiranje cijena poljoprivrednim proizvodima, već je taj proces bio pušten slobodnom djelovanju tržišta.

Od 1965. u Danskoj je započeo proces okrupnjavanja poljoprivrednih zemljišta. Time se želio postići veći stupanj kooperacije, napose u sektoru stočarstva, koje se, nadalje, usko vezalo uz industrijsku preradu. Temeljni cilj razvoja poljoprivrede i s njome povezanih industrijskih djelatnosti, kao i gospodarskog sustava u cjelini, bilo je osiguranje samodostatnog položaja Danske. Pokušaji provedbe toga procesa u sferi ekonomije preslikavali su se na sve dijelove društvenog sustava, napose u zauzimanju nezavisnih vanjskopolitičkih stavova.

Naime, tradicionalna skandinavski privrženost mirnim opcijama rješenja međunarodnih problema, odnosno inzistiranje na ekonomskoj povezanosti europskog kontinenta, pozicionirala je Dansku na dobar položaj na svjetskoj ekonomsko-političkoj pozornici. Neovisni vanjskopolitički stavovi Danske bili su tijekom 1960-ih vidljivi na nekoliko primjera. Prvi je bio osuda rata u Vijetnamu. Nadalje je Danska bila među prvim zapadnoeuropskim zemljama koje su težile uspostaviti uspješne političko-ekonomske odnose sa socijalističkim državama. Najposlije je oštro osudila događaje povezane s vojnim udarom u Grčkoj, smatravši da su ti događaji vodili uspostavi »militarističko-dvorske diktature«, koja je, u konačnici, predstavljala veliku opasnost za monarhistička društvena uređenja, kojeg je Danska bila najeklatantniji primjer.⁷⁹

Jugoslavenska industrijsko-tehnička suradnja s Danskom odvijala se na temelju *Sporazuma o tehničkoj suradnji, poslovnoj kooperaciji i poslovnoj suradnji* koji je potpisan 1968. godine. Kao i u prethodnom

⁷⁷ Isto, 10.

⁷⁸ »S puta u Dansku. Mali farmeri iz Fjelstrup«, *Borba*, 4. veljače 1966., 3.

⁷⁹ »Europska kretanja. Skandinavski prisutnost«, *Borba*, 17. svibnja 1967., 2.

slučaju, s jugoslavenske je strane provedbu njegovih odredbi nadzirao Savezni zavod za naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku suradnju, odnosno njegove republičke podružnice. Što se Danske tiče, njihova glavna organizacija po pitanju provedbe sporazuma takve vrste bio je Komitet za ekonomsku i industrijsku suradnju sa sjedištem u Kopenhagenu.⁸⁰ Sporazum je obuhvaćao suradnju u poljoprivredi i prehrambenoj industriji, metalnoj i elektroindustriji, brodogradnji, industriji kože, obuće i gume, industriji papira, celuloze, stakla i porculana te željezničkog, cestovnog i pomorskog prometa.⁸¹

Danska imala je jednu od najrazvijenijih razmjena tehnoloških znanja s drugim zemljama. Tako je prema podacima njezina Industrijskog savjeta u 1971. imala izvoz *know how* licenci u vrijednosti od 225,000.000 danskih kruna. U istoj je godini uvoz te industrijske imovine bio na razini od 183,000.000 danskih kruna. Jugoslavija je s Danskom imala iznimno intenzivnu razmjenu tih tehnoloških znanja i proizvodnih procesa. Danski izvoz licenci u Jugoslaviju u razdoblju od 1961. do 1971. bio je 1.750,000.000 danskih kruna, odnosno oko 448.000,000.000 dinara, dok je uvoz bio 1.330,000.000 danskih kruna, to jest oko 340.000,000.000 dinara.⁸² Najveći dio danskog izvoza licenci otpadao je na kompaniju F.L. Smith & Co. iz Kopenhaga. Ona je bila jedan od najvećih danskih industrijskih koncerna i vodeći svjetski proizvođač opreme za cementnu industriju. Bila je, također, specijalizirana za projektiranje i instaliranje opreme za metalurgiju. Njezini su se proizvodi u analiziranom razdoblju koristili u 84 svjetske zemlje.⁸³

Od 17. do 21. studenoga 1969. u Beogradu je održan sastanak jugoslavenskih i danskih delegacija. Tematika razgovora vođenih na ovome sastanku uglavnom se odnosila na neposrednije tehničko, poslovno i industrijsko povezivanje poduzeća i institucija iz tih dviju zemalja. Jugoslavensku je stranu predstavljao direktor Saveznog zavoda za međunarodnu tehničku suradnju Blagoje Bogavac, dok je Dansku

⁸⁰ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 10.

⁸¹ *Isto.*

⁸² HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Izvještaj o učešću Privredne komore Jugoslavije na izložbi KNOW HOW '72 u Oslu, Beograd, prosinac 1972., 8.

⁸³ *Isto.*

zastupao direktor Komiteta za ekonomsku i industrijsku suradnju Knud Hannover.⁸⁴

Dansku su delegaciju u vrijeme boravka u Beogradu primili i sekretar Saveznog sekretarijata za vanjsku trgovinu Muhamed Hadžić te zamjenik saveznog sekretara za privredu Vlado Juričić. Danski su predstavnici, isto tako, posjetili prostorije Savezne privredne komore. Tada su vođeni intenzivni razgovori s predstavnicima te jugoslaven-ske institucije, kao i s članovima raznih poduzeća i institucija, pri čemu je konstatirana »obostrana potreba za uspostavljanjem čvršćih kontakata i za potpunijim informiranjem o mogućnostima tržišta dviju zemalja«. ⁸⁵ Taj je posjet danske delegacije Jugoslaviji zaključen preliminarnim dogovorom o njihovu novom sastanku, koji se trebao održati u drugoj polovici 1970. u Kopenhagenu.⁸⁶

NIZOZEMSKA

Nizozemska je bila industrijski iznimno razvijena država. U cjelokupnom svjetskom prometu roba i usluga u 1965. imala je udio od 4%. Uz modernu industriju imala je iznimno napredan poljoprivredni sektor. U toj su grani dominirale kulture poput žitarica, krumpira, šećerne repe i konoplje. Dodatan razvoj ove djelatnosti bio je uvelike otežavan velikom gustoćom naseljenosti, odnosno nedostatkom prostora koji bi bio namijenjen uspješnoj poljoprivrednoj djelatnosti. Iako je posjedovala velika rudna bogatstva poput, primjerice, ugljena i zemnog plina, razvoj industrijskog sektora uglavnom se temeljio na uvoznim sirovinama. Najrazvijenije industrijske grane bile su metalna industrija, strojogradnja, brodogradnja, elektroindustrija, tekstilna industrija, proizvodnja obuće, keramička industrija te brusionice dijamanta.⁸⁷

Međutim, nizozemsko je gospodarstvo u svijetu bilo najprepoznatljivije po elektrotehničkoj industriji. Njezin najdominantniji predstavnik bila je kompanija Phillips iz Eindhovena.⁸⁸

Veliki dio svojih prihoda Nizozemska je ostvarivala na temelju svojega povoljnog prometnog položaja, napose u kontekstu riječnog

⁸⁴ HR-DAKA, PKKK, kut. 125, Zapisnik sastanka Kraljevine Danske i SFRJ od 17. do 21. novembra 1969., 4.

⁸⁵ *Isto*.

⁸⁶ *Isto*, 5.

⁸⁷ N. PERKOVIĆ, »Sudjelovanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na međunarodnim sajmovima«, 311-312.

⁸⁸ *Isto*, 312.

i kontejnerskog prijevoza robe. Najznačajniju ulogu u toj gospodarskoj djelatnosti imala je luka Rotterdam. U nju je godišnje pristizalo oko 28.000 brodova. Uz svoje temeljne djelatnosti poput prihvata brodova i skladištenja robe, od kraja Drugoga svjetskog rata do polovice 1960-ih luka u Rotterdamu postala je sjedištem mnogih rafinerija multinacionalnih naftnih kompanija. Tako je, primjerice, kompanija Shell u drugoj polovici 1960-ih godišnje na tome području prerađivala oko 20,000.000 tona sirove nafte. Taj način poslovanja utjecao je i na ubrzani razvoj drugih gospodarskih sektora povezanih s naftnom industrijom. Tako se od sredine 1960-ih u Rotterdamu značajno unaprijedila proizvodnja boja, sintetičkih materijala, vlakana, gume i umjetnih gnojiva.⁸⁹

Specijalizirana poljoprivreda i visok stupanj industrijske razvijenosti bili su temelj nizozemske vanjskotrgovinske razmjene. Ona se uglavnom provodila sa zapadnoeuropskim zemljama. Ukupna vrijednost njezine uvozno-izvozne aktivnosti u 1963. bila je oko 11.000,000.000 dolara. U razdoblju od 1960. do 1965. poslovna suradnja između Jugoslavije i Nizozemske imala je konstantan rast. U tim ekonomskim odnosima Jugoslavija je, uglavnom, bilježila deficit platne bilance. Jugoslavija je iz Nizozemske najviše uvozila električnu opremu, medicinske uređaje, kemikalije i reprodukcijски materijal za brodogradnju. Nasuprot tomu, izvozila je poljoprivredne i rudarske proizvode, drvenu građu, namještaj, kožnu galanteriju i motorna vozila.⁹⁰

Jugoslavenska tehnička suradnja s Nizozemskom provodila se na temelju *Sporazuma o privrednoj, industrijskoj i tehničkoj suradnji*, koji je potpisan 1968. godine. Postojala su dva načina realizacije odredaba tog ugovora. Prvi se odnosio na suradnju Saveznog zavoda za naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku suradnju i nizozemske Direkcije za međunarodnu tehničku pomoć Ministarstva vanjskih poslova koja je imala karakter besplatne tehničke pomoći, dok je drugi obuhvaćao odnose navedene jugoslavenske institucije s Ministarstvom za ekonomske poslove Nizozemske.⁹¹

Uz spomenute institucije, u organizaciju i provedbu razmjene stručnjaka između tih dviju zemalja bile su uključene i neke od vo-

⁸⁹ »Roterdamski Babilon«, *Borba*, 28. ožujka 1967., 9.

⁹⁰ N. PERKOVIĆ, »Sudjelovanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na međunarodnim sajmovima«, 312.

⁹¹ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972, 15.

dećih nizozemskih znanstveno-obrazovnih organizacija. Prvi je bio Institut za društvene znanosti u Hagu koji je djelovao kao središnja ustanova za realizaciju poslijediplomskih studija programski usmjerenih na proučavanje problematike ekonomskog rasta i razvoja. Polaznici tih programa imali su priliku slušati kolegije iz područja nacionalnih i međunarodnih odnosa, javne administracije i socijalne politike, s posebnim osvrtom na društveno i gospodarsko planiranje te razvoj općina, rad i radne odnose, statistiku i društveno knjigovodstvo, kao i programiranje industrijskog i regionalnog razvoja. Predavanja su se održavala na engleskom jeziku, a usluge *Instituta* koristile su i značajne međunarodne organizacije poput Ujedinjenih naroda i Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj.⁹²

U problematiku poljoprivredne suradnje između Jugoslavije i Nizozemske bio je uključen Međunarodni centar za poljoprivredu u Wageningen, koji je 1951. osnovalo Ministarstvo za poljoprivredu i ribolov. U Centru su se provodili poslijediplomski studiji na kojima su se proučavali procesi isušivanja zemljišta, nematologije⁹³, istraživanja tla te uloga savjetodavnih službi u poljoprivredi i razvoju sela. Osim toga, provodili su se i različiti tečajevi u trajanju od dva do četiri mjeseci iz domene zaštite i uzgoja biljaka, te proizvodnje sjemena, stočarstva i hortikulture.⁹⁴

Jugoslavenski su radnici imali i mogućnost pohađanja tečajeva u Međunarodnom industrijskom centru Bouwcentrum u Rotterdamu, koji je osnovan 1943. godine. Ta je institucija uglavnom bila usmjerena na proučavanje građevinarstva, urbanizma i stambene izgradnje. Tako je u razdoblju od 1958. do 1970. u okviru Centra u sektoru građevinarstva, prostornog planiranja i stambene izgradnje bilo organizirano ukupno 14 tečajeva kojima je prisustvovalo 349 polaznika iz 49 različitih zemalja. Usto je postojala mogućnost pohađanja međunarodnog tečaja za instruktore kvalitete industrijskih proizvoda. Od 1966. do 1970. bilo je provedeno 7 edukacija takve vrste u kojima je participiralo 123 sudionika iz 30 zemalja.⁹⁵

U sklopu Phillipsa poslovale su dvije međunarodno poznate obrazovne institucije u koje su jugoslavenski radnici na temelju spome-

⁹² Isto.

⁹³ Znanstvena disciplina koja se bavi izučavanjem različitih vrsta glista, odnosno njihovim utjecajem na tlo. Vidi više: <https://bs.wikipedia.org/wiki/Nematoda>.

⁹⁴ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 16.

⁹⁵ Isto.

nutoga sporazuma mogli odlaziti na usavršavanja i edukacije. Prva je bila Međunarodni centar za telekomunikacije u Hilversumu, koji je osnovan 1962. godine. Otad pa do 1969. ta je organizacija provela brojne tečajeve usmjerene na proučavanje problematike automatske telegrafije, visoke frekvencije i transmisije. Te su se edukacije provodile na francuskom, njemačkom, nizozemskom, španjolskom ili engleskom jeziku. Ukupno je na njima sudjelovalo 1.030 polaznika iz 79 zemalja. Druga je organizacija bila Međunarodni institut za tehnološke studije, koji je osnovan 1957. godine. Temeljna mu je namjena bila približavanje suvremenih modela elektrotehničkog razvoja diplomiranim inženjerima i znanstvenicima.⁹⁶

Jugoslavenski službenici gradskih i općinskih skupština mogli su pohađati tečajeve organizirane u okviru Međunarodne unije lokalnih vlasti. Ta je grupacija objedinjavala predstavnike 60-ak zemalja, a s provedbom edukacija započela je 1964. godine. Do 1972. ukupno je organizirala 9 tečajeva kojima je prisustvovalo 170 sudionika.⁹⁷

Tehnološki fakultet u Delftu pokrenuo je 1957. održavanje tečajeva iz hidraulike, hidrologije i sanitarnog inženjeringa. Taj je grad odabran za provedbu edukacija te vrste jer je u njemu djelovao hidraulički laboratorij i laboratorij za mehaniku tla, čijim su se istraživanjima koristile, ne samo vlasti u Amsterdamu i Rotterdamu, već i brojne druge međunarodne organizacije zainteresirane za unaprjeđenje primjene znanstvenih modela u praksi na tome području.⁹⁸

Godine 1951. u Nizozemskoj je u suradnji Tehnološkog i Poljoprivrednog fakulteta u Wageningenu pokrenut Međunarodni institut za znanost snimanja tla i znanos o zemljištu. Od osnutka pa do početka 1970-ih tečajeve te organizacije na godišnjoj je razini pohađalo od 150 do 200 sudionika. Tim je edukacijama bila pokrivena problematika iz područja primjene zračnih snimki o tlu u naseljenim područjima, fotometrije, rudarskih istraživanja, kartografije, geoloških i geomorfoloških interpretacija, geodetskih snimanja, ispitivanja zemljišta te erozije i konzerviranja tla. Osim toga, Institut je organizirao i međunarodne ljetne tečajeve u trajanju od 4 do 6 mjeseci na kojima su se proučavali europski integracijski procesi, industrijalizacija, međunarodno pravo, međunarodni odnosi, organizacija rada u lukama,

⁹⁶ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 16.

⁹⁷ *Isto*.

⁹⁸ *Isto*, 17.

riječno brodarstvo i zaštita zdravlja. Programi tih tečajeva i termini održavanja bili su unaprijed određeni, a neki od njih imali su i karakter poslijediplomskog studija. Za svaku od edukacija Nizozemska je Jugoslaviji odobravalala do 5 stipendija godišnje. Kandidati za takve mogućnosti usavršavanja morali su posjedovati najmanje visoku stručnu spremu i dobro poznavati engleski jezik.⁹⁹

VELIKA BRITANIJA

Polovicom 1960-ih Velika je Britanija prvi put nakon završetka Drugoga svjetskog rata u vanjskotrgovinskoj razmjeni započela bilježiti deficit platne bilance. Radi neutralizacije tih ekonomskih neuravnoteženosti, u toj se zemlji sve intenzivnije počeo javljati državni intervencionizam, kako u odnosu sa sindikatima, koji su bili jedna od najjačih britanskih društvenih snaga, tako i prema poslodavcima, odnosno realnoj proizvodnji. U javnosti je taj način rada okarakteriziran kao »nacionalna politika dohotka«.¹⁰⁰

O primjeni te politike intenzivno se u Velikoj Britaniji počelo raspravljati već potkraj 1964. godine. Tada je ona bila zamišljena kao sustav kontrole cijena i plaća, koji se trebao temeljiti na dobrovoljnoj suradnji radnika, poslodavaca i vlade. Time su se, uglavnom, željela suzbiti inflatorna kretanja i regulirati vanjskotrgovinske neuravnoteženosti.

Krajem 1965. »nacionalna politika dohotka« podnesena je u obliku zakonskih akata na razmatranje Parlamentu. U srpnju 1966. ta je pravna regulativa dobila dodatnu klauzulu na temelju koje je vladajućoj Laburističkoj stranci bilo omogućeno jednogodišnje zamrzavanje svih cijena i zarada bez izuzetaka. Tome su se oštro usprotivili pripadnici Konzervativne stranke, koji su u ozakonjenju spomenutoga načina upravljanja ekonomijom vidjeli opasnost uvođenja »ekonomske diktature«.¹⁰¹

Klauzula o jednogodišnjem zamrzavanju cijena i zarade nije uznemirila samo pripadnike Konzervativne stranke, već i predstavnike krupnog kapitala. Prema njihovu mišljenju, opisanim se normativnim okvirom uvelike ograničavala privatna poslovna inicijativa. Usto se djelovalo demoralizirajuće na radnu snagu koja, bez obzira na trud i

⁹⁹ Isto, 17.

¹⁰⁰ „Britanske privredne dileme. Optužbe zbog ekonomske diktature“, Borba, 9. kolovoza 1966., 3.

¹⁰¹ Isto.

zalaganje, kao i na ostvarene poslovne učinke, nije mogla računati na povećanje svojih osobnih dohodaka.

Sustav nadzora cijena negativno se odrazio na zaposlenost u Velikoj Britaniji. Tako je u listopadu 1966. u toj državi bilo oko 400.000 nezaposlenih. U istom je razdoblju Konfederacija britanskih industrija, koja je bilo najmoćnije organizacijsko i upravljačko tijelo svih oblika industrijske proizvodnje, objavilo da većina poduzeća u tome sektoru ima velikih problema s pomanjkanjem narudžbi. To je najposlije utjecalo na to da je kumulativna proizvodnja bila na 45% ukupno planirane. Neizbježna posljedica takvih ekonomskih trendova bio je i opći pad investicijske aktivnosti.¹⁰²

Velika je Britanija u odnosu na druge industrijski razvijene zapadnoeuropske zemlje imala nizak stupanj produktivnosti mjereno po jednom zaposlenom. S takvim kretanjem toga ekonomskog pokazatelja te visokim pritiskom viška radne snage u industriji koji su nametale sindikalne organizacije, zemlja je sve više zaostajala za svojim glavnim konkurentima, napose u pogledu skupoće njezine robe namijenjene inozemnom plasmanu.

Ovaj je problem laburistička vlada nastojala neutralizirati provođenjem programa prekvalifikacija radne snage, što je, u praktičnom smislu, značilo prijelaz zaposlenika iz jednog dijela zemlje u drugi, odnosno iz manje perspektivnih u konkurentnije industrijske sektore. No, takva zamisao nije naišla na odobravanje konzervativne opozicije, predstavnika privatnog vlasništva, kao ni sindikata.¹⁰³ Zbog navedenih razloga broj nezaposlenih u Velikoj Britaniji u siječnju 1967. popeo se na 600.000.¹⁰⁴

Godine 1966. Jugoslavija je s Velikom Britanijom i Sjevernom Irskom potpisala *Sporazum o suradnji u oblasti primijenjene tehnike*. Interese Velike Britanije i Sjeverne Irske u tim je ugovornim odnosima predstavljalo Ministry of Technology.¹⁰⁵

Do početka 1970-ih na temelju toga ugovora Jugoslavija je bila u mogućnosti koristiti samo opcije specijalizacije i implementacije industrijskih znanja britanskih stručnjaka. Otada je ta suradnja uvelike proširena na područja razmjene tehnoloških dostignuća u industrij-

¹⁰² »Britanija pred dugom i teškom zimom. Recesija na pragu«, *Borba*, 30. listopada 1966., 7.

¹⁰³ *Isto*.

¹⁰⁴ »Britanija i platni deficit. Kritična godina«, *Borba*, 28. siječnja 1967., 3.

¹⁰⁵ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 32.

skim poduzećima dviju zemalja, dogovora aranžmana za zajednička istraživanja i razvoj te razmjene tehničke dokumentacije. Tehničko-industrijska suradnja između Jugoslavije i Velike Britanije i Sjeverne Irske od početka 1970-ih intenzivno se provodila u sektoru strojarstva i elektroindustrije, crne metalurgije, tekstilne, prehrambene, kemijske i kožne industrije, brodogradnje, elektrifikacije, rudarstvu, izgradnji termo i hidrocentrala, trgovini, pomorskom i željezničkom prometu te automobilskoj i avioindustriji.¹⁰⁶

NORVEŠKA

Norveška je nakon Drugoga svjetskog rata uspjela razviti iznimno učinkovit sustav socijalne skrbi i prikupljanja poreza te usmjeravanja investicija radi svrsishodnije i društveno opravdanije raspodjele dohotka između pojedinih regija i gospodarskih grana, što je, u konačnici, rezultiralo jednim od najvećih životnih standarda tamošnjeg stanovništva u usporedbi s drugim zemljama svijeta. Implementacijom sustava planiranja i usklađivanja dohodaka u regijama s različitim stupnjevima razvijenosti, nadzorom nad investicijskom politikom, prema kojoj su komune od 1966. imale mogućnost od središnjih vlasti dobivati kredite po povoljnim uvjetima, te realizacijom programa ubrzane stambene izgradnje, Norveška je težila poticati razvoj manjih industrijskih centara.¹⁰⁷

Potkraj 1965. norveška je vlada donijela odluku o smanjenju progresivnog poreza na dohodak. To je išlo u prilog onim Norvežanima koji su ostvarivali prihod veći od 30.000 kruna na godišnjoj razini. Porez na spomenuti iznos bio je 35%, dok se na godišnji prihod od 40.000 kruna plaća porez od 45%. Honorarne djelatnosti bile su oporezivane s čak 60%. Usporedbe radi, industrijski je radnik u toj državi prosječno godišnje zarađivao oko 20.000 kruna. Četvrtinu toga iznosa radnici su morali uplaćivati za pokriće različitih poreznih odbitaka.¹⁰⁸

Početak 1960-ih u odnosu na razdoblje neposredno nakon Drugoga svjetskog rata u Norveškoj su se znatno poboljšali uvjeti rada u industriji, napose s aspekta smanjenja disproporcija između fizičkog i intelektualnog rada u korist potonjeg. Nasuprot tome, značajno se produbio jaz između radnika i službenika. Sve većom implementacijom modernih metoda rada, te automatizacije i racionalizacije, zna-

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ »Nordijska raskršća. Norveška okrenuta sebi«, *Borba*, 24. prosinca 1965., 3.

¹⁰⁸ Isto.

čajno se povećao broj službenika u administrativnim službama industrijskih poduzeća, kao i onih zaposlenih u uslužnim djelatnostima. Valja naglasiti da je 98% radnika u Norveškoj bilo članovima sindikata. S druge strane, većina službenika nije pripadala tim organizacijama.¹⁰⁹

U rujnu 1966. Jugoslaviju je posjetio norveški kralj Olaf V. U razgovorima vođenima između njega i Josipa Broza Tita velika pozornost posvećena je naporima da se »sačuvaju mir i afirmiraju principi koje obje zemlje zastupaju u međunarodnim odnosima, principi miroljubive koegzistencije i aktivne suradnje među narodima«. Usto su ti razgovori bili uvod u produbljivanje političkih, gospodarskih i diplomatskih veza između ovih dviju država.¹¹⁰

U 1968. Jugoslavija je s Norveškom potpisala *Sporazum o ekonomskoj, industrijskoj i tehničkoj suradnji*. Za nadzor provedbe ugovora s norveške je strane bilo zaduženo Ministarstvo vanjskih poslova, odnosno Potkomisija za tehničku suradnju, koja je, pak, svoju djelatnost obavljala u okviru Odjeljenja za ekonomske poslove.¹¹¹

Područja u kojima je Norveška pružala tehničku pomoć Jugoslaviji bila su energetika, rudarstvo, elektroindustrija, brodogradnja, proizvodnja papira i prerada nemetala, drvna industrija i pomorski promet.¹¹²

Jugoslavija je od 6. do 11. studenoga 1972. sudjelovala u Oslu na međunarodnoj specijaliziranoj izložbi *KNOW HOW '72*. Izložba je okupila brojne nacionalne korporacije za istraživanje i razvoj, institute, proizvodne, trgovinske, posredničke i konzultanske organizacije, banke, centre za informacije, kao i individualne izlagače iz Austrije, Belgije, Čehoslovačke, Danske, Demokratske Republike Njemačke, Italije, Japana, Južnoafričke Republike, Norveške, Poljske, Rumunjske, Sjedinjenih Američkih Država, Švedske, Švicarske i Velike Britanije.¹¹³ Cilj tog događaja bilo je stvaranje neposrednog kontakta vlasnika licenci i interesanata za njihovu kupnju. Osim licenci za proizvode, izložba je uključivala i ponudu patenata te prikaz suvremenih proizvodnih procesa.¹¹⁴ U sljedećim tablicama prikazat ću raščlambu

¹⁰⁹ »Nordijska raskršća. Norveška«, *Borba*, 5. siječnja 1966., 3.

¹¹⁰ »Jugoslavensko-norveški dijalog«, *Borba*, 12. rujna 1966., 3.

¹¹¹ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 23.

¹¹² *Isto*.

¹¹³ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Izvještaj o učešću Privredne komore Jugoslavije na izložbi *KNOW HOW '72* u Oslu, Beograd, prosinac 1972., 3-10

Individualni izlagači	Broj licenci
<i>Francuska nacionalna agencija za razvoj istraživačke djelatnosti Anvar</i>	85
<i>Mitsui Group, Japan</i>	58
<i>Kobe Steel, Japan</i>	32
<i>CDF Chimie, Francuska</i>	27
<i>National Research Development Corporation, Velika Britanija</i>	16

Tablica 2 — Individualni izlagači s najvećom ponudom licenci na izložbi *KNOW HOW '72*. Izvor: HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Izvještaj o učešću Privredne komore Jugoslavije na izložbi *KNOW HOW '72* u Oslu, Beograd, prosinac 1972., 11.

Zemlja	Broj licenci
Francuska	160
Japan	122
Danska	118
Norveška	79
Velika Britanija	25

Tablica 3 — Zemlje sudionice na izložbi *KNOW HOW '72* s najvećom ponudom licenci. Izvor: HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Izvještaj o učešću Privredne komore Jugoslavije na izložbi *KNOW HOW '72* u Oslu, Beograd, prosinac 1972., 11.

ponude licenci na izložbi *KNOW HOW '72* prema individualnim izlagačima i zemljama sudionicama.

Pri analizi prethodnih statističkih podataka važno je napomenuti da jedna od tehnološki najrazvijenijih zemalja svijeta, Savezna Republika Njemačka, nije sudjelovala na toj međunarodnoj izložbi. Također, Sjedinjene Američke Države bile su predstavljene sa samo tri kompanije. Francuska i Japan zauzimali su vodeće pozicije, kako u pogledu ponude licenci individualnih izlagača, tako i prema nacionalnim gospodarstvima općenito.

Osim velikih ponuđača licenci, na izložbi su aktivno participirale i tri agencije za posredovanje: Dr. Dvorkovitz & Associates iz Sjedinjenih Američkih Država, Inteco iz Japana i Clair International iz Južnoafričke Republike. Dr. Dvorkovitz & Associates bila je jedna od najvećih svjetskih agencija specijaliziranih za trgovinu licencama. Imala

¹¹⁴ Isto, 3-11.

je predstavništva u 15 zemalja. Predstavništvo koje je pokrivalo jugoslavensko tržište imalo je sjedište u Rimu, a vodio ga je Angelo Tomassi di Vignano. Suradivala je s oko 500 klijenata, uključujući agencije iz Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika. Japanski Inteco, odnosno Međunarodna mreža za tehničku i privrednu suradnju i južnoafrički Clair International bavili su se uglavnom savjetovanjem u međunarodnim investicijskim projektima te posredništvom u zajedničkim ulaganjima i trgovini licencama.¹¹⁵

Jugoslaviju su na izložbi predstavljali Privredna komora Jugoslavije i sarajevsko poduzeće Energoinvest.¹¹⁶ Privredna komora Jugoslavije posjetiteljima izložbe prikazivala je općenite podatke o njezinu gospodarstvu, napose s aspekta vanjskotrgovinske razmjene. Nadalje su bili demonstrirani statistički podaci o uvozu i izvozu licenci te, najposlije, o angažmanu toga upravljačkog tijela u pogledu unaprjeđenja međunarodnog transfera tehnologije. Energoinvest je, s druge strane, ostvario puno dinamičniju aktivnost. Tako su oni u svome dijelu izložbenog prostora imali raznovrsnu ponudu licenci za, primjerice, adaptivne procesne regulatore i diferencijatore regulacije, mjerne pretvarače regulacije, pretvarače standardnog signala u frekvenciju s brojačem, uranijumsku zaštitu na daljinsko upravljanje i strojeve za poluautomatsku prilagodbu.¹¹⁷

Na izložbi u Oslu jugoslavenski su predstavnici ostvarili brojne poslovne kontakte. Što se kontakata s drugim izlagačima tiče, važno je napomenuti da su vođeni razgovori s predstavnikom kompanije Fabrimetal¹¹⁸ iz Bruxellesa Thierryjem Vermulenom, zatim s Erikom Aasumom, koji je zastupao najveću norvešku elektrokemijsku grupaciju Norsk Hydro, te predstavnikom Den Norske Kreditbank iz Osla Petrom Skjortenom.¹¹⁹

Skupinu posjetitelja jugoslavenskoga izložbenog prostora koji nisu pripadali kategoriji izlagača činili su generalni direktor kompanije Nordarmatur¹²⁰ Hans Sjoberg, predstavnik tvrtke Krauss-Maffei iz Münchena Hans Thun, zastupnik kompanije Satt Elektronik iz

¹¹⁵ *Isto*, 11.

¹¹⁶ *Isto*, 8.

¹¹⁷ *Isto*, 9.

¹¹⁸ Udruženje belgijske metalne industrije

¹¹⁹ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Izvještaj o učešću Privredne komore Jugoslavije na izložbi *KNOW HOW '72* u Oslu, Beograd, prosinac 1972., 13.

¹²⁰ Kompanija Nordarmatur iz Osla bila je sastavnim dijelom velike gospodarske grupacije Saab-Scania iz Luzerna.

Stockholma Sune Rosenberg te John Donovan, direktor poduzeća Intecon Research Associates Ltd. iz Illinoisa u Sjedinjenim Američkim Državama.¹²¹

Posebno zanimljivi bili su posjeti predstavnika posredničkih agencija u prometu licencama. Na taj su način ostvareni kontakti sa zastupnicom kompanije Dr. Dvorkovitz & Associates Betty Prine, vlasnikom Inteca Katsunori Aokijem, predstavnikom tvrtke Unlicence iz Lausanne Rolfom Gyrom, direktorom poduzeća Keksintosaatio iz Helsinkija Jormom Pesonenom, direktorom kompanije Malliturya iz Helsinkija Mattijem Ahonenom, predstavnikom za Europu tvrtke International Technical Resources Overseas iz Sjedinjenih Američkih Država Fredom Hornbyjem te, naposljetku, vlasnikom agencije Clair International Andreom de Saint-Claïrom.¹²²

FRANCUSKA

Francusko je gospodarstvo polovicom 1960-ih zbog jednih od najvećih stopa carina i necarinskih barijera u odnosu na druge zapadnoeuropske zemlje bilo iznimno autarkično. Zatvorenost prema svjetskom tržištu sve je više pogoršavala prilike u gospodarskom sustavu te države. Francuske su vlasti izlaz iz toga stanja vidjele u pojačanoj integraciji i kooperaciji industrijskih poduzeća. Uspješnom realizacijom toga cilja težilo se povećati izvozna konkurentnost francuskih proizvoda. Riječju, uspješna izvozna politika te zemlje nije više smjela biti samo nadopuna domaćem tržištu, već opći cilj ekonomske strategije.¹²³

Veliki problem francuskog gospodarstva bio je iznimno nepovoljan omjer ukupne proizvodnje i izvozne aktivnosti. Naime, od 1955. do 1965. Francuska je na inozemna tržišta na godišnjoj razini prosječno plasirala oko 20% robe od ukupne industrijske proizvodnje. Taj je omjer bio iznimno negativan ponajprije s aspekta usporedbe s drugim visokorazvijenim industrijskim zemljama u kojima su ti postotci bili na znatno višim razinama.¹²⁴

Integracija francuskih industrijskih poduzeća, međutim, nije se planirala provoditi pod svaku cijenu, zanemarujući pri tome ekonomski položaj dionika zainteresiranih za taj proces. Da bi integracija bila

¹²¹ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Izvještaj o učešću Privredne komore Jugoslavije na izložbi KNOW HOW '72 u Oslu, Beograd, prosinac 1972., 13.

¹²² *Isto.*

¹²³ »Integracija u francuskoj industriji«, *Borba*, 21. listopada 1965., 3.

¹²⁴ *Isto.*

uspješna bilo je potrebno, prema mišljenju francuskog ministra industrije Michela Bokanovskog, »da poduzeća koja se integriraju budu financijski stabilna te da budu rentabilna«. ¹²⁵

Osim integracijskih procesa, francusko je ministarstvo industrije veliku pažnju posvećivalo unaprjeđenju znanstvenoistraživačkog rada u poduzećima toga sektora. S tim u vezi, potkraj 1964. uvedena je praksa pružanja izravne pomoći industrijskim poduzećima radi njihove modernizacije. Ta se pomoć sastojala u tome da se poslovno-radnim organizacijama iz proračuna omogućuje kreditna sredstva čija je visina bila približno jednaka polovici troškova u slučaju da proces modernizacije ne uspije te bi tada poduzeća bila oslobođena obveze vraćanja toga novca. Ako bi taj proces bio proveden na zadovoljavajući način, tada bi poduzeća državi vraćala kredit uvećan za kamate. Do 1970. francuske su vlasti putem tih oblika novčanih aranžmana u industriju planirale investirati oko 600,000.000 franaka. ¹²⁶

Sveukupno gledajući, francuska je vanjska trgovina u drugoj polovici 1960-ih u svjetskim okvirima zauzimala četvrto mjesto, odmah iza ekonomija SAD-a, Velike Britanije i SR Njemačke. Poljoprivredni su proizvodi u toj ekonomskoj kategoriji imali istaknutu poziciju. Tako je na spomenute artikle otpadalo ukupno 25% izvozne aktivnosti, dok su, s druge strane, u uvozu bili na razini od 10%. Najznačajniji francuski vanjskotrgovinski partneri bile su članice Europske ekonomske zajednice (EEZ). Primjerice, trgovina sa SR Njemačkom povećala se s 11,6% u 1958. na 19,9% u 1967. godini. U spomenutom je razdoblju udio SAD-a u francuskom izvozu uglavnom bio nepromijenjen te se kretao na razini od oko 10%. ¹²⁷ U razdoblju od 1960. do 1967. francuski se izvoz povećao za 64%, dostigavši ukupan iznos od oko 11.400,000.000 dolara, dok se uvoz povećao za 94%, odnosno oko 12.400,000.000 dolara. ¹²⁸

Jugoslavija je, u odnosu na SR Njemačku, Italiju, Austriju i Veliku Britaniju, s Francuskom imala bitno slabije razvijene vanjskotrgovinske odnose. Od 1965. do 1968. udio Francuske u jugoslavenskom izvozu prosječno je na godišnjoj razini bio 2%, a u uvozu 3,7%. Nasuprot tomu, Jugoslavija je u 1967. u francuskom uvozu imala udio od

¹²⁵ *Isto.*

¹²⁶ »Integracija u francuskoj industriji«, *Borba*, 22. listopada 1965., 3.

¹²⁷ HR-DAKA, PKKK, kut. 115, Spisi sekcije za ugostiteljstvo, turizam i trgovinu, Yugoslaviapublic, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet, Institut za spoljnu trgovinu, Tekuća konjunktorna situacija Francuske, 4.

¹²⁸ *Isto*, 5.

0,24%, što ju je pozicioniralo na pedeset sedmo mjesto prema vrijednosti francuskih vanjskotrgovinskih partnera.¹²⁹ Od 1960. do 1967. jugoslavenski je izvoz u Francusku rastao po prosječnoj stopi od 10,6% te je u potonjoj godini ukupno iznosio oko 27,300.000 dolara. Istovremeno je jugoslavenski uvoz rastao po stopi od 16,7%, što je, u konačnici, rezultiralo iznosom od oko 80,600.000 dolara. Tako je prosječan godišnji jugoslavenski deficit platne bilance u odnosima s Francuskom u promatranim vremenskim relacijama bio oko 26,300.000 dolara.¹³⁰

Jedan od najvažnijih razloga velikoga jugoslavenskog deficita platne bilance bila je slaba organizacija trgovinskih odnosa s Francuskom te nepovoljna struktura plasiranih proizvoda. Naime, većina nabave robe i usluga s francuskog tržišta provodila se na temelju novčanih kredita koje je ta država odobravala Jugoslaviji. Usto, dominacija poljoprivrednih proizvoda u izvoznoj strukturi jugoslavenskog plasmana proizvoda na francusko tržište nije dopuštala znatniju ekspanziju vanjskotrgovinske djelatnosti, napose zbog sve veće orijentacije francuskih poduzeća na uvoz artikala znatnijeg stupnja obrade kreiranih modernim tehnikama.

Sporazum o privrednoj, industrijskoj i tehničkoj suradnji između Jugoslavije i Francuske potpisan je 15. siječnja 1969. godine. Za nadzor provedbe tog sporazuma bila je zadužena Jugoslavensko-francuska potkomisija za tehničku suradnju, koja je sastanke održavala dva puta godišnje.¹³¹

Prema programu francuske tehničke pomoći, nisu se mogle realizirati individualne specijalizacije u laboratorijima. Trajanje usavršavanja u drugim gospodarskim granama poput, primjerice, bankarstva, trgovine, turizma i ugostiteljstva, industrije, prometa i poljoprivrede bilo je od tri do četiri mjeseca.¹³²

Jugoslavenska je strana prilikom izrade zahtjeva za odlazak njezinih radnika na specijalizaciju u Francusku morala točno navesti faze prema kojima se ona trebala realizirati te definirati njezin završetak. Također treba uzeti u obzir da je prihvaćanje jugoslavenskih radnika na specijalizaciju najposlije ovisilo o tome hoće li francuske poslovno-

¹²⁹ *Isto*, 9-10.

¹³⁰ *Isto*, 10.

¹³¹ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 13.

¹³² *Isto*.

radne organizacije biti zainteresirane za takav oblik suradnje, odnosno hoće realizacija takvih projekata pridonijeti uspostavi neposrednijih odnosa industrijskih poduzeća dviju zemalja.¹³³

Kandidati za odlazak na specijalizaciju morali su dobro poznavati francuski jezik, posjedovati visoku stručnu spremu i nisu smjeli biti stariji od pedeset godina. Francuska služba tehničke suradnje isplaćivala je kandidatima stipendiju u rasponu od 750 do 1.100 franaka. Točan iznos isplate ovisio je u duljini radnog staža kandidata, a uglavnom se koristio za nabavu literature te podmirenje troškove života i povratka u Jugoslaviju, kao i za pokriće zdravstvene zaštite.¹³⁴

Što se dolaska francuskih stručnjaka u Jugoslaviju tiče, trošak njihovih plaća i putnih troškova, u ovisnosti od sistematizacije radnih mjesta u SFRJ za koja je bilo predviđeno da oni održe edukacije, pokrivala je Francuska. Tehničke informacije o francuskim industrijskim procesima mogli su se dobiti putem *Biltena francuske tehničke dokumentacije*, koji je izlazio četiri puta godišnje.¹³⁵

Od 2. do 6. lipnja 1973. Jugoslavija je na pariškom sajmištu Parc des Expositions sudjelovala na *Međunarodnoj izložbi INOVA '73*. Bez obzira na to što uvid u neobjavljeni arhivski materijal ne nudi mogućnost detaljnije analize nastupa jugoslavenskih organizacija, moguće je iznijeti neke nove spoznaje o značenju toga događaja za međunarodni transfer tehnologije i znanja. *INOVA '73* organiziralo je Ministarstvo za razvoj industrije i znanosti u suradnji s američkom kompanijom Clapp & Poliak, koja je bila jedan od glavnih organizatora izložbe *Design Engineering* u Sjedinjenim Američkim Državama. *INOVA '73* objedinjavala je tri tematska područja: »Tržište inovacija«, »Tržište: dizajn inženjeringa« i »Tjedan unaprjeđenja tehnologije«. Prvo se odnosilo se na poduzeća koja su nudila licence i razvojne industrijske projekte te savjetodavne kompanije. Drugo su područje organizatori okarakterizirali kao »tržište inovacija u kojima proizvodi prave proizvode«. ¹³⁶ Posljednji tematski blok bio je organiziran kao četverodnevni znanstveni simpozij na kojemu su stručnjaci iz različitih disciplina održavali predavanja o novim spoznajama u sferi tehnoloških transfera. Predavači su uglavnom dolazili iz Sjedinjenih Američkih Država, jer su organizatori željeli da se u Europi uvede ame-

¹³³ Isto.

¹³⁴ Isto, 14.

¹³⁵ Isto.

¹³⁶ Isto, 14-15.

rička koncepcija pristupa problemima inženjeringa i transfera tehnologije i znanja, koji je, kako stoji u dostupnom arhivskom materijalu, »neformalan i više liči na slobodan razgovor nego na predavanje, za razliku od evropskog koji je krući, akademski i ex-catedra«. ¹³⁷

Jugoslavensko potpisivanje *Sporazuma o privrednoj, industrijskoj i tehničkoj suradnji s Francuskom* 1969. nije bitno izmijenilo njezin položaj u vanjskotrgovinskim odnosima između dviju država. Tako je deficit platne bilance, koji je bio konstantan od početka 1950-ih, ostvaren i u 1970. godini. Jugoslavija je tada iz Francuske uvezla proizvoda u iznosu od oko 110,000.000 dolara, dok je izvoz bio na razini od oko 63,500.000 dolara. Dakle, ukupan jugoslavenski deficit bio je oko 46,500.000 dolara. Taj je iznos predstavljao povećanje od gotovo 100% u odnosu na 1969., kada je vrijednost te ekonomske kategorije bila na razini od oko 24,000.000 dolara. ¹³⁸

Zbog velikoga zaostajanja u vanjskotrgovinskim odnosima s Francuskom, Jugoslavenska komora za unaprjeđenje privrednih odnosa s Francuskom počela je od kraja 1970. ulagati znatne napore u cilju neposrednijeg povezivanja poslovnih ljudi iz tih dviju zemalja, napose s aspekta pospješivanja tehničke kooperacije. Međutim, inicijativa je uvelike bila sputana nezainteresiranošću jugoslavenskih poduzeća za uspješniji nastup na francuskom tržištu. Ilustracije radi, u Lyonu, koji je bio jedno od najdominatnijih industrijskih središta u Francuskoj, ujesen 1971. održavao se međunarodni sajam. Interes za promociju svojih proizvoda i usluga na tome događaju iskazalo je samo jedno jugoslavensko industrijsko poduzeće. ¹³⁹

SAVEZNA REPUBLIKA NJEMAČKA

Nakon uspostave diplomatskih odnosa Jugoslavije i SR Njemačke 31. siječnja 1968. dvije su države pristupile intenzivnijem dogovaranju sporazuma kojima se težilo učinkovito regulirati njihove ekonomske odnose. Prvo je 7. veljače 1968. dogovoren *Sporazum o međusobnom otvaranju ambasada*. Dana 12. listopada 1968. zaključeni su *Sporazum o reguliranju zapošljavanja jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj*, *Sporazum o socijalnom osiguranju* te *Sporazum o osiguranju*

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ »Jugoslavensko-francuska privredna suradnja. Uzajamno čekanje inicijative«, *Borba*, 27. veljače 1971., 14.

¹³⁹ Isto.

za slučaj nezaposlenosti, a 17. listopada potpisan je *Sporazum o obostranom ukidanju viza*.¹⁴⁰

Godine 1968. jugoslavenski se uvoz iz SR Njemačke u odnosu na 1967. povećao za 11,9%. Izvoz je u istome razdoblju povećan za 26,4%. Veći izvoz od uvoza u spomenutim vremenskim relacijama ipak nije odražavao pravo stanje stvari u pogledu uspješnosti jugoslavenskih vanjskotrgovinskih odnosa sa SR Njemačkom. Naime, u odnosu na 1966. kada je izvoz u SR Njemačku pokrивao 73,5% uvoza iz te zemlje, u 1968. ti su pokazatelji bili u odnosu koji je bio na razini od 38%. To je, najposlije, rezultiralo konstantnim jugoslavenskim deficitom platne bilance.¹⁴¹

U 1968. jugoslavenski deficit platne bilance u odnosima sa SR Njemačkom bio je na razini od oko 198,273.000 dolara. Ako se detaljnije analizira jugoslavenska vanjskotrgovinska suradnja s tom državom, zanimljivo je napomenuti da je od 1960. do 1964. njezin izvoz na područje SR Njemačke imao konstantan rast. S druge strane, uvoz je nakon razdoblja rasta od 1960. do 1961. u naredne dvije godine doživio pad od oko 30%. Nakon blagog pada u 1964. u odnosu na 1963. jugoslavenski izvoz na spomenuto područje ponovno doživljava rast. To je kretanje prekinuto u 1967. godini. Tada je u odnosu na 1966. izvoz pao za 15,5%. Nasuprot tome, od 1964. do 1968. uvoz iz SR Njemačke povećan je za 282%. Bilo kako bilo, Jugoslavija je u 1968. u odnosu na cjelokupno razdoblje od kraja Drugoga svjetskog rata u vanjskotrgovinskim odnosima sa SR Njemačkom ostvarila, kako u pogledu uvoza, tako i u kontekstu izvoza, najveće iznose. Izvoz je, s jedne strane, bio na razini od oko 121,559.000 dolara, dok je uvoz bio oko 319,832.000 dolara. Problematika rastućega jugoslavenskoga vanjskotrgovinskog deficita u odnosima sa SR Njemačkom bila je blago amortizirana pozitivnim kretanjima u nerobnom prometu.¹⁴²

Najvažniji razlozi iznimno velikoga jugoslavenskog deficita platne bilance u ekonomskim odnosima sa SR Njemačkom bili su povećana mogućnost korištenja njemačkih kredita pod povoljnim uvje-

¹⁴⁰ BRANKO PAVLICA, »Njemačka kao ugovorni partner Srbije i Jugoslavije 1882–1992.«, u: *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, U: Milovan Mitrović, Novi Sad: Matica srpska za društvene nauke, 2002., 311.

¹⁴¹ HR-DAKA, PKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Savezne Republike Njemačke, 11.

¹⁴² *Isto*, 18-19.

tima na temelju kojih se, uglavnom, nabavljala roba iz te zemlje, kvaliteta, cijena i fleksibilni rokovi isporuke zapadnonjemačke robe i usluga, blizina tržišta, visok stupanj korištenja naprednijih tehnologija u proizvodnim procesima te države, nekomercijalni uvoz jugoslavenskih radnika, te liberalniji vanjskotrgovinski i devizni sustav u SFRJ, koji je, na osnovi generalne linije ekonomske strategije usvojene u okviru gospodarske reforme 1965., poticao jugoslavenska poduzeća na inozemnu nabavu robe i opreme pod najrentabilnijim uvjetima.¹⁴³

Tehnička suradnja između Jugoslavije i Savezne Republike Njemačke intenzivnije se počela provoditi nakon potpisivanja *Sporazuma o privrednoj, industrijskoj i tehničkoj suradnji* u veljači 1969. godine. Dotad su se ti oblici suradnje uglavnom provodili posredstvom SAD-a i organizacije Ujedinjenih naroda.¹⁴⁴

U Zapadnoj Njemačkoj nije postojala jedinstvena organizacija za realizaciju različitih oblika tehničke suradnje. Tako su na provedbi specijalizacije jugoslavenskih stručnjaka i razmjene tehničke dokumentacije u toj državi radili Udruženje Carl Duisberg Gesellschaft i Centralni ured za industrijski film u Kölnu te Centralni ured za posredovanja rada u Frankfurtu. Za sve ostale oblike tehničko-industrijske suradnje bilo je zaduženo savezno Ministarstvo za privredu SR Njemačke.¹⁴⁵

Udruženje Carl Duisberg Gesellschaft odrađivalo je najveći opseg posla, kako u pogledu realizacije specijalizacija stranih stručnjaka u Zapadnoj Njemačkoj, tako i po pitanju slanja njemačkih stručnjaka na edukacije u druge zemlje. Organizaciju je formirala i financijski potpomagala njemačka industrija, savezna vlada, pokrajine i privatni poslodavci. Upravljačko tijelo institucije zvalo se Savjet direktora. Njega su činili predstavnici industrije i trgovinskih komora, sindikata i Vlade. Organizacija je imala 11 regionalnih službi, 140 klubova i 9 domova za smještaj stranih stručnjaka u različitim pokrajinama. Udruženje Carl Duisberg Gesellschaft imalo je svoje predstavnike i u drugim zemljama. Uz svoju temeljnu namjenu, bavilo se i organizacijom tečajeva njemačkog jezika radi što bolje adaptacije inozemnih stručnjaka na poslovne uvjete u Zapadnoj Njemačkoj. Preko te organizacije na godišnjoj je razini usavršavanje bilo omogućeno oko

¹⁴³ Isto, 11.

¹⁴⁴ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 24.

¹⁴⁵ Isto.

18.000 ljudi. Od toga je 80% otpadalo na stručnjake iz različitih gospodarskih grana, dok se ostatak odnosio na studente. Radi nove orijentacije razvoja suradnje s komunističkim zemljama, organizacija je početkom 1972. formirala Odjel za razvijene zemlje, u kojemu je znatan dio pozornosti bio usmjeren i na što učinkovitiju industrijsku suradnju s Jugoslavijom.¹⁴⁶

Centralni ured za posredovanje rada bio je specijalizirana vladina služba za rad na organizaciji i provedbi različitih oblika tehničke suradnje sa stranim zemljama, kao i stvaranje predujeta što lakšem za pošljavanju, napose mladog i obrazovanog stanovništva. Ured se bavio i novačenjem njemačkih stručnjaka za edukacije u drugim zemljama. Iako je prihvatio ovaj oblik zaduženja, Centar je imao velikih problema u njegovoj provedbi. Osnovni je problem bilo zapošljavanje stručnjaka nakon povratka u Zapadnu Njemačku. Isticali su, naime, da im je lakše osigurati stručnjake na duže razdoblje. U skladu s time, smatrali su da im je lakše osigurati stručnjaka za provedbu edukacije u drugim zemljama ako bi taj angažman trajao minimalno godinu dana. Na taj bi način bili u boljoj mogućnosti sagledati potrebe određenog gospodarskog sektora u zemlji u koju su upućeni, kao i prioritete na koje bi se u proizvodnji trebali usmjeriti. Cijena njihova angažmana utvrđivala se u dogovoru sa svakim stručnjakom pojedinačno, a iznosila je od 3.000 do 5.000 njemačkih maraka na mjesec. Tom iznosu, također, treba pridodati putne troškove i troškove osiguranja.¹⁴⁷

Centar za industrijski film bavio se nabavom tehničkih filmova iz raznih područja. U praktičnom smislu, njemačka je strana svakoj zemlji zainteresiranoj za taj oblik suradnje dostavljala katalog filmova na temelju kojega se provodila narudžba i definirali određeni poslovni zahtjevi.¹⁴⁸

Što se financijskog aspekta edukacija u Zapadnoj Njemačkoj i razmjene industrijsko-tehničkih filmova nadalje tiče, jugoslavenska je strana snosila troškove putovanja i boravka svojih stručnjaka na specijalizaciji te troškove zdravstvenog i životnog osiguranja u iznosu od 31 njemačke marke na mjesec.¹⁴⁹ Sektori u kojima se pružala mogućnost specijalizacije bili su proizvodnja ugljena, čelika i nafte, te me-

¹⁴⁶ *Isto*, 25.

¹⁴⁷ *Isto*.

¹⁴⁸ *Isto*, 28.

¹⁴⁹ *Isto*, 25.

dicinskih i fotoaparata i elektrifikacije, crne i obojene metalurgije, strojogradnje, automobilske i avioindustrije, brodogradnje, kemijske i industrije papira i celuloze, poljoprivredne i prehrambene industrije te šumarstva.¹⁵⁰

ŠVEDSKA

Od 1960. do 1967. jugoslavenski izvoz u Švedsku porastao je za 144%. Na godišnjoj je razini, dakle, taj pokazatelj rastao po stopi od 13,5%. Istovremeno se uvoz povećao za 114%, odnosno 11,4% godišnje. Ti parametri upućuju na činjenicu da je stopa porasta jugoslavenskog izvoza u Švedsku u spomenutom razdoblju bila iznad prosječne stope općeg porasta uvoza i izvoza te države na cjelokupno područje Europskoga udruženja za slobodnu trgovinu (EFTA).¹⁵¹

Vodeća mjesta u strukturi jugoslavenskog izvoza u drugoj polovici 1960-ih u Švedsku pripadala su poluproizvodima i gotovim proizvodima. Od toga je oko 70% otpadalo na industrijske proizvode. Također, valja napomenuti da je prosječan porast izvoza poluproizvoda iz domene strojarstva i transportne opreme bio ispod prosjeka porasta ukupnog jugoslavenskog plasmana na teritorij spomenute države. Rekordan izvoz u Švedsku Jugoslavija je zabilježila u 1966. godini. Tada je on, zbog velike isporuke brodova, bio na razini od oko 14,400.000 dolara.¹⁵²

Sveukupno gledajući, udio Jugoslavije u švedskom uvozu bio je zanemariv. U drugoj polovici 1960-ih on je, naime, bio na razini od oko 0,3% ukupno ostvarene vrijednosti. Razlozi koji su sprječavali učinkovitiji razvoj jugoslavenskog izvoza bili su velika konkurencija koja je bila u stalnom porastu na švedskom tržištu u spomenutom razdoblju, sve istaknutiji zahtjevi za modernim proizvodima, nedo-

¹⁵⁰ Isto, 26.

¹⁵¹ Europsko udruženje za slobodnu trgovinu osnovano je 1960. nakon neuspjelih pregovora o stvaranju šire zone slobodne trgovine oko Europske ekonomske zajednice. Tu su organizaciju pokrenule Austrija, Danska, Norveška, Portugal, Švedska, Švicarska i Velika Britanija potpisavši Stockholmsku konvenciju. Njezini glavni ciljevi bili su omogućivanje slobodne razmjene robe industrijskog podrijetla i pospješivanje prodaje poljoprivrednih proizvoda u zemljama osnivačima. Organizacija nije imala nadnacionalnih tijela, već je svaka država članica zadržavala pravo implementacije vlastitih gospodarskih politika i strategija.

¹⁵² HR-DAKA, PKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Švedske, 7-8.

voljno poznavanje tržišta te države, kao i visoka cijena jugoslavenskih proizvoda.¹⁵³

Dominantne stavke u jugoslavenskom uvozu iz Švedske predstavljali su proizvodi iz sektora strojogradnje i elektroindustrije. Na njih je u ukupnoj strukturi uvozne aktivnosti otpadalo oko 60%. Usto su dobar plasman na jugoslavensko tržište imali i proizvodi iz domene crne metalurgije.¹⁵⁴

Bez obzira na slabe rezultate Jugoslavije u vanjskotrgovinskim odnosima sa Švedskom, njezina su poduzeća u drugoj polovici 1960-ih započela intenzivno tražiti mogućnosti uspostave modaliteta kooperacije sa švedskim industrijskim poslovno-radnim organizacijama. Unatoč tim planovima, sama realizacija tih ciljeva išla je poprilično usporenim ritmom, prvenstveno zato što su švedska poduzeća pokazivala veliku rezerviranost prema učinkovitoj poslovnosti jugoslavenskih partnera. Međutim, od kraja Drugoga svjetskog rata do druge polovice 1960-ih dvije su zemlje zaključile nekoliko ugovora ovakve vrste, koji su najposlije rezultirali uspješnim poslovnim rezultatima. Od malog broja jugoslavenskih poduzeća koja su imala dogovorenu industrijsku kooperaciju sa švedskim organizacijama isticalo se poduzeće Nikola Tesla. Tako je ono na temelju kooperantskih odnosa s tvrtkom Ericsson usvojilo principe proizvodnje sigurnosnih uređaja u željezničkom i cestovnom prijevozu. Nadalje, Iskra iz Kranja kooperirala je s tvrtkom Broma u području telefonskih usluga. Zatim, tvornica Rade Končar iz Zagreba surađivala je s poslovnom organizacijom ASE u proizvodnji i isporuci sinkroniziranih kompenzatora i transformatora, dok je Metalski zavod Tito iz Skoplja s istim poduzećem imao ugovorene poslovne odnose u domeni proizvodnje regulatora i mjenjača. Poduzeće Tops iz Ljubljane i Fabrika računskih strojeva iz Zagreba kooperirali su s kompanijom AB Atvitaborg Industriel u proizvodnji standardnih i električnih pisaćih i računalnih strojeva.¹⁵⁵

Značajna poveznica gospodarstava dviju zemalja bio je velik broj jugoslavenskih radnika koji je odlazio u Švedsku u potrazi za zaposlenjem. Tako je potkraj 1965. oko 5 500 Jugoslavena radilo u toj skan-

¹⁵³ *Isto*, 8.

¹⁵⁴ *Isto*.

¹⁵⁵ *Isto*, 9.

dinavskoj zemlji. Prema procjeni koju je iznio predstavnik Konferencije švedskih radničkih sindikata Manfred Nilson, od toga je broja oko 80% radnika imalo visoku stručnu spremu.¹⁵⁶

Početakom 1967. Švedsku je zahvatio neočekivan val nezaposlenosti. Tako je u tome razdoblju oko 400 malih i srednjih poduzeća prestalo s radom, što je, u konačnici, rezultiralo otpuštanjem oko 30.000 radnika. Nemir u švedskoj javnosti uzrokovan prethodno spomenutim trendovima dodatno je bio pojačan najavom vlade o smanjenju investicijske aktivnosti u drugoj polovici 1967. godine. Time se težilo ublažiti inflatorne pritiske te implementirati znatniju štednju javnih izdataka. Ti su postupci djelomično bili rezultat i slabijeg inozemnog plasmana željeza, koji je bio jedan od temeljnih stupova razvoja švedske industrije.¹⁵⁷

Sporazum o tehničkoj suradnji Jugoslavija je s Kraljevinom Švedskom potpisala 1969. godine. Taj je ugovor trebao omogućiti unaprjeđenje poslovnih odnosa u području elektrometalne industrije, crne metalurgije, brodogradnje, telekomunikacija, precizne mehanike, zatim drvne, celulozne, papirne, tekstilne i prehrambene industrije, šumarstvu, prometu i turizmu.¹⁵⁸

AUSTRIJA

Austrija se u drugoj polovici 1960-ih suočavala s velikim gospodarskim problemima. U tom je razdoblju imala deficit platne bilance, što je utjecalo na porast troškova života, napose u kontekstu povećanja cijene kruha, mlijeka, vode, prijevoza te dizanje stope poreza na naftne derivate. Međutim, spomenuta kretanja nisu bitno uzdrmala tržište radne snage u Austriji. Bila je to jedna od rijetkih zapadnoeuropskih zemalja u kojoj je postojala puna zaposlenost radno sposobnog stanovništva. Primjerice, potkraj listopada 1966. u Austriji je posao aktivno tražilo oko 47.000 radnika. U tom je trenutku gospodarstvo te zemlje nudilo 46.400 slobodnih radnih mjesta, što je gotovo savršen pokazatelj tržišta radne snage, ponajprije ako se uzme

¹⁵⁶ »Nordijska raskršća – Bez povratne karte. O neorganiziranom dolasku ljudi iz Jugoslavije na rad u Švedsku«, *Borba*, 6. prosinca 1965., 3.

¹⁵⁷ »Pismo iz Stockholma – Švedska smanjuje investicije«, *Borba*, 12. siječnja 1967., 3.

¹⁵⁸ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 29.

u obzir da je u tome razdoblju u Austriji radilo oko 47.400 stranih zaposlenika.¹⁵⁹

Realan porast austrijskog bruto nacionalnog proizvoda u prvom kvartalu 1966. iznosio je 6%, u drugom 4,5%, dok je u trećem kvartalu on bio na razini od 3%. Tendencija pada bila je rezultat smanjenja unutarnje potrošnje koja je, uglavnom, pogađala industrijski sektor. Sličan trend je prisutan i u domeni investicija. Tako su one u prvom kvartalu 1966. bile 15,9% ukupnih proračunskih sredstava, da bi se u trećem tromjesečju spustile na razinu od 4,3%.¹⁶⁰

Najveće je probleme Austrija u 1966. imala u pogledu vanjske trgovine. Uvoz je na početku toga razdoblja bio na 20% ukupno planirane vanjskotrgovinske djelatnosti. Na kraju godine pao je na 8%. Istovremeno je izvoz pao s 8% na 3%. Na ta je kretanja velik utjecaj imala nestabilnost zajedničkog europskog tržišta. Njegov je udio u austrijskom izvozu tijekom 1966. pao s 47,1% na 43,7%. Tako je u SR Njemačku, kao austrijskog najznačajnijeg vanjskotrgovinskog partnera prema kojem je išlo oko 27% njezine ukupne inozemne prodaje, u 1966. plasirano robe i usluga za 6% manje u odnosu na 1965. godinu. U istim je razdobljima prodaja austrijskih artikala u Nizozemsku bila manja za 10%. Austrijski je izvoz na tržišta izvan zajedničkog europskog tržišta, međutim, rastao. U ekonomskim odnosima sa SAD-om zabilježen je porast od 15%. Sveukupno gledajući, austrijski deficit platne bilance u 1966. kretao se u rasponu od 2.500,000.000 do 3.000,000.000 šilinga.¹⁶¹

Jugoslavija je u travnju 1972. u Beču zaključila s Austrijom *Sporazum o privrednoj, industrijskoj i tehničkoj suradnji*. U cilju provedbe odredbi tog ugovora, koje su se odnosile na zajedničku suradnju u području poljoprivrede, drvne industrije, proizvodnje namještaja, željeza, cinka, olova, celuloze, papira, nafte, željezne rude, magnezija, bakra, izgradnje hidrocentrala i termocentrala, poboljšanja konkurentnosti industrije željeza, tekstilne i prehrambene industrije, zatim industrije kože i obuće i kemijske industrije te unaprjeđenja građevinskog i prometnog sektora, formirana je Mješovita jugoslavensko-

¹⁵⁹ »Austrijska privreda u 1967. Godina stagnacije?«, *Borba*, 15. siječnja 1967., 7.

¹⁶⁰ *Isto.*

¹⁶¹ *Isto.*

austrijska komisija, koja se sastojala od predstavnika vlada i gospodarstvenika dviju zemalja.¹⁶²

ZNANSTVENO-TEHNIČKA SURADNJA JUGOSLAVIJE SA SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA

Neposrednija znanstvena suradnja između Jugoslavije i SAD-a započela je 9. studenoga 1964. kada je između dviju zemalja potpisan *Fulbrightov program*, odnosno sporazum o razmjeni studenata i znanstvenika.¹⁶³ Taj su ugovor potpisali savezni sekretar za prosvjetu i kulturu Janez Vipotnik i ambasador Sjedinjenih Američkih Država Charles Burke Elbrick. Na temelju dogovora o poljoprivrednim viškovima, *Fulbrightov program* omogućivao je korištenje 600,000.000 dolara. Za nadzor provedbi sporazuma osnovana je dvonacionalna komisija s jednakim brojem Jugoslavena i Amerikanaca, sa sjedištem u Beogradu, koja je trebala pripremati godišnje programe razmjene. *Programom* je bilo predviđeno na godišnjoj razini razmjenjivati od 20 do 30 sudionika. Njegovo potpisivanje bilo je prvi primjer takve suradnje između Sjedinjenih Američkih Država i neke komunističke zemlje.¹⁶⁴

Potkraj 1965. Sjedinjene Američke Države zauzimale su prvo mjesto u jugoslavenskoj vanjskotrgovinskoj razmjeni. Tako je jugoslavenski izvoz s oko 31,500.000 dolara u 1964. povećan na oko 62,200.000 u 1965. godini. Potonji je iznos bio najveći u odnosu na cjelokupno razdoblje od kraja Drugoga svjetskog rata.¹⁶⁵ U istim je razdobljima uvoz narastao s oko 113,000.000 dolara na 148,000.000 dolara. Bez obzira na povećanje izvoza koje je Jugoslavija zabilježila u vanjskotrgovinskim odnosima sa SAD-om u 1965. u odnosu na prethodnu godinu, bilo je to daleko od onih mogućnosti koje je pružalo američko tržište. Većim dijelom bila je to posljedica nedostataka u organizaciji jugoslavenske proizvodnje, nepridržavanja rokova isporuke, kao i usmjeravanja na manje isporuke pojedinih vrsta robe. Usto je veći utrošak inozemne nabave repromaterijala znatno utjecao na povećanje cijena jugoslavenskih proizvoda, koje nisu bile prihvatljive

¹⁶² HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 6.

¹⁶³ TVRTKO JAKOVINA, »Fulbright u Jugoslaviji 1964–1992.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 55., br. 2, 2023., 335.

¹⁶⁴ *Isto*, 336.

¹⁶⁵ »Rekordan izvoz jugoslavenske robe na američko tržište«, *Borba*, 22. ožujka 1966., 3., »Dobri uvjeti za povećanje robne razmjene sa SAD«, *Borba*, 17. lipnja 1966., 3.

američkim potrošačima. Ako se detaljnije analizira struktura robnog plasmana u SAD, vidljivo je da je značajno povećan izvoz elektroindustrijskih proizvoda, zatim poluproizvoda od bakra i aluminija, odjeće i obuće te konzervi mesa i namještaja. U neznatnom je padu bila prodaja drvene galanterije i pamučnih tkanina. Iz SAD-a se, pak, najviše uvozila pšenica.¹⁶⁶

U trenutcima kada je Jugoslavija ostvarila najveći plasman svojih roba i usluga na američko tržište, SAD je sve više počeo osjećati negativan ekonomski utjecaj angažmana njihovih vojnika u Vijetnamskom ratu. U odnosu na početak 1960-ih inflacija je doživjela velik porast. Znatno povećanje proračunskih sredstava bilo je posebice vidljivo u domeni vojne industrije. Tako su u prvom tromesečju 1966. vojni izdatci u toj državi dostigli godišnji prosjek od oko 55.000,000.000 dolara.¹⁶⁷

Osim drastičnog povećanja vojnih izdataka koji su vršili sve veći pritisak na američku ekonomiju, veliki problem neutralizaciji gospodarskih neuravnoteženosti predstavljala su i unutarnjopolitička razmimoilaženja. Naime, Sjedinjene Američke Države u Vijetnamskom ratu, za razliku od Drugoga svjetskog rata, nisu cjelokupnu ekonomsku aktivnost prenamijenile u ratne svrhe, što je vodeće političke strukture u toj zemlji onemogućilo da određenim restriktivnim mjerama zaustave negativan učinak povećanja vojnih izdataka, koji je istovremeno bio popraćen rastom pritiska potražnje privatnog sektora.¹⁶⁸ Ukupna količina proizvodnje u SAD, dakle, nije mogla u istome razdoblju učinkovito zadovoljiti rastuću privatnu potražnju i znatno povećanje vojnih izdataka. Upravo je taj raskorak bio jedan od vodećih razloga za jači inflatorni pritisak koji je bio na snazi u drugoj polovici 1960-ih u SAD.¹⁶⁹

Prije potpisivanja sveobuhvatnog ugovora o znanstveno-tehničkoj kooperaciji 1973. Jugoslavija i SAD imali su projektne suradnje u mnogim područjima i u drugoj polovici 1960-ih godina. Primjerice, 19. siječnja 1967. jugoslavenski generalni direktor Odjela za Zapadnu Europu i Sjevernu Ameriku u Saveznoj upravi za međunarodnu tehničku suradnju Blagoje Bogavac i poljoprivredni ataše SAD-a u Beo-

¹⁶⁶ »Privreda u svijetu. SAD na prvom mjestu u jugoslavenskoj razmjeni«, *Borba*, 12. listopada 1965., 3.

¹⁶⁷ »Američka privreda i Vijetnamski rat«, *Borba*, 28. kolovoza 1966., 7.

¹⁶⁸ *Isto.*

¹⁶⁹ *Isto.*

gradu Clyde Kiton potpisali su devet sporazuma prema kojima je Sekretarijat za poljoprivredu vlade SAD-a stavio na raspolaganje iznos od oko 750.000 dolara institutima u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Zemunu i Jastrebarskom u svrhu provedbe istraživačkih projekata, napose u području šumarstva i voćarstva, te programa suzbijanja stočnih bolesti.¹⁷⁰ Nedugo nakon toga, 8. ožujka 1967., u Beogradu je između vlada SFRJ i SAD-a potpisan sporazum o zajmu od 109,000.000 dinara namijenjenih djelomičnom financiranju pruga Beograd – Bar, Sarajevo – Ploče, Knin – Zadar, te izgradnji hidroelektrana Rijeka i Potpeć. Valja istaknuti da su spomenuta sredstva bila ostvarena na temelju prodaje jugoslavenskih poljoprivrednih proizvoda u SAD 1964. u sklopu programa *Hrana za mir*.¹⁷¹

Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države *Sporazum o naučno-tehničkoj suradnji* zaključile su 18. svibnja 1973. godine. Tada je formiran i Zajednički jugoslavensko-američki odbor, koji su činila po dva predstavnika iz dviju država. Jugoslavensku su stranu zastupali predsjednik Komisije za međunarodne odnose Međurepubličkog odbora za koordinaciju nauke i tehnologije Edo Pirkmajer i šef Odjeljenja za Sjedinjene Američke Države i Kanadu u Saveznom zavodu za međunarodnu naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku suradnju Miloš Rajčić. Zastupnici američkih interesa u Odboru bili su ekonomski savjetnik američke ambasade u Beogradu David Bolen i ataše za znanost Robert Liimatainen.¹⁷²

Prvi sastanak Zajedničkog jugoslavensko-američkog odbora održan je od 18. do 20. srpnja 1973. godine. Na njemu je sudjelovalo 5 američkih i 7 jugoslavenskih predstavnika. Za predsjednika tog tijela imenovan je Edo Pirkmajer na mandat od godinu dana. Isto tako, usvojena je administrativna procedura nadzora i provedbe, to jest *Poslovník* spomenutoga *Sporazuma*.¹⁷³

Valja istanuti da je jugoslavenska strana u svibnju 1973. američkoj podnijela listu prijedloga projekata koji su trebali rezultirati unaprjeđenjem proizvodnje u različitim gospodarskim sektorima, a koji su se trebali financirati putem zajedničkih sredstava. Nakon prove-

¹⁷⁰ »Sporazum o poljoprivrednoj naučnoj suradnji sa SAD«, *Borba*, 23. siječnja 1967., 3.

¹⁷¹ »Zajam SAD za izgradnju pruga i hidrocentrala«, *Borba*, 9. ožujka 1967., 1.

¹⁷² HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Informacija o razgovorima *Zajedničkog jugoslavensko-američkog odbora* od 18. do 20. srpnja 1973. o naučno-tehničkoj suradnji sa SAD-a, 1.

¹⁷³ *Isto*.

denih korekcija, ukupna vrijednost tih poslovnih aranžmana iznosila je 172,645.545 dinara.¹⁷⁴

Većina vremena na tom sastanku utrošena je na raspravu o financiranju putovanja jugoslavenskih i američkih stručnjaka. Jugoslavenska je strana predložila da se »putovanja svedu na realnu mjeru što je i američka strana prihvatila.«¹⁷⁵ U razdobljima u kojima Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države nisu imale potpisan *Sporazum o naučno-tehničkoj suradnji* avionske ili putničke karte za prijevoz drugim sredstvima javnog prometa za američke stručnjake koji su odlazili u Jugoslaviju, kao i za jugoslavenske koji su išli u Sjedinjene Američke Države, Ambasada Sjedinjenih Američkih Država u Jugoslaviji kupovala je za dinare. Usto, dnevnice je Ambasada američkim i jugoslavenskim stručnjacima također isplaćivala u dinarima. Time je jugoslavenskim stručnjacima bilo omogućeno da za dobivene financijske iznose kupuju devize u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji iz nerobnih izvoznih kvota. Te je načine plaćanja američka strana nazvala »djelomičnom konvertibilnošću dinara na osnovu Sporazuma« te je zatražila da jugoslavenska vlada osigura takvu konvertibilnost dinara i za plaćanja iz zajedničkih financijskih sredstava. Nadalje su američki predstavnici izjavili da »nebi mogli osigurati dolare za putovanja američkih stručnjaka u Jugoslaviju«. Bilo kako bilo, obje su se strane složile da se do sljedećega sastanka Odbora, koji se održao potkraj studenoga u Washingtonu, primjenjuje opisani način financiranja putovanja stručnjaka iz dviju zemalja.¹⁷⁶ To je, što se jugoslavenske strane tiče, u prenesenom smislu riječi bila »kupovina vremena«, jer je tu problematiku bilo potrebno riješiti u suradnji sa Saveznim sekretarijatom za financije.

Zajednički jugoslavensko-američki račun putem kojega su se financirali projekti u različitim gospodarskim sektorima otvoren je u Beogradskoj banci. Obje su se strane složile s kamatama koje je ta financijska institucija predložila, i to: 5% na sredstva po viđenju, 7% na sredstva oročena preko 13 mjeseci i 8% na sredstva oročena preko 24 mjeseci. Za glavnog blagajnika imenovan je šef računovodstva Ambasade SAD-a u Beogradu James Brackman. Njegova zamjenica bila je Desanka Jovanović.¹⁷⁷

¹⁷⁴ *Isto*, 2.

¹⁷⁵ *Isto*.

¹⁷⁶ *Isto*, 2-3.

¹⁷⁷ *Isto*, 3.

Područje	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	Ukupno
Tehničke znanosti	3,130.800	4,489.300	3,832.594	3,809.900	1,640.000	16,902.594
Zdravstvo	1,731.471	4,140.182	3,231.380	3,252.455	2,748.622	15,104.110
Poljoprivreda	1,795.169	2,194.110	2,372.676	1,824.149	1,312.201	9,498.305
Prirodne znanosti	2,021.432	3,744.392	2,215.052	512.275	293.200	8,786.351
Zaštita sredine	391.500	2,077.500	1,950.000	886.500	-	5,305.500
Arheologija	1,190.000	1,410.075	220.075	220.075	220.075	3,260.300

Tablica 4 — Raspodjela financijskih sredstava za zajedničke jugoslavensko-američke znanstvenoistraživačke projekte od sastanka 18. srpnja 1973. do 1977. godine (u dinarima). Izvor: HR-ĐAKA, PKKK, kut. 152, Informacija o razgovorima Zajedničkog jugoslavensko-američkog odbora od 18. do 20. srpnja 1973. o naučno-tehničkoj suradnji sa SAD-a, 8.

U tablici 4 prikazana je raspodjela financijskih sredstava za zajedničke jugoslavensko-američke znanstvenoistraživačke projekte od sastanka 18. srpnja 1973. do 1977. godine.

Prema prikazanim podatcima, najveći iznos sredstava za provedbu zajedničkih jugoslavensko-američkih znanstvenoistraživačkih projekata bio je namijen sferi tehničkih znanosti te zdravstvu. Sličan iznos novca bio je predviđen za poboljšanje konkurentnosti poljoprivrede i unaprjeđenje prirodnih znanosti, dok su zaštita sredine i arheološka istraživanja dobili najmanje financijskih sredstava. Ako se detaljnije raščlane projekti obuhvaćeni područjima suradnje prikazanim u prethodnom tabličnom prikazu, uočava se da su se oni ponajprije odnosili na financiranje procesa ispitivanja kvalitete električne energije, sustavnog istraživanja otpornosti brodova za prijevoz kontejnera, studiranja dinamičnog ponašanja velikih električnih izvora unutar elektromagnetske mreže, istraživanja u području inženjerstva povezanog s potresima, primjene osnovnih numeričkih metoda za analizu naponskog stanja čeličnih konstrukcija, desanilizacije vode, rastvaranja metala te ispitivanja i pripreme suncokretovih proteina u proizvodnji hrane veće prehrambene vrijednosti.¹⁷⁸

U zaključnom dijelu poglavlja o jugoslavensko-američkoj znanstveno-tehničkoj suradnji vrijedno je spomenuti da je Jugoslavija od 25. do 31. ožujka 1973. sudjelovala na *Međunarodnoj izložbi za licence i patente PATEXPO '73*. Taj se događaj održao u hotelu Hilton u New

¹⁷⁸ Isto, 9-10.

Yorku, a smatrao se jednom od najvažnijih priredbi te vrste u pogledu uvođenja novih proizvoda na tržište Sjedinjenih Američkih Država. Organizator *PATEXPO '73* bila je kompanija Patents International Affiliates sa sjedištem u New Yorku. Ta je tvrtka bila prva organizacija koja je na prostoru Sjedinjenih Američkih Država započela održavati takve izložbe. Tako su od 1965. do 1973. održane u Chicagu, New Yorku, Los Angelesu, Londonu i Ženevi.¹⁷⁹ Kao i u slučaju francuske *INOVA '73*, detaljnije informacije na temelju kojih bi se mogao opširnije analizirati jugoslavenski nastup na toj izložbi nisam pronašao.

ZAKLJUČAK

Razvoj industrijsko-tehničke suradnje Jugoslavije sa zapadnoeuropskim zemljama bio je jedan od najvažnijih čimbenika njezina intenzivnijeg uključivanja u međunarodnu podjelu rada.

U Jugoslaviji su za poboljšanje toga segmenta u analiziranom razdoblju bili zaduženi Sekretarijat za poslove istraživanja i razvoja te Savezni zavod za međunarodnu naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku suradnju. Te su organizacije obavljale širok spektar poslova poput organizacije izrade programa međunarodne tehničke suradnje, upućivanja stručnjaka na specijalizaciju i praksu u inozemstvo, dogovaranja predavanja stranih stručnjaka, pribavljanja tehničke dokumentacije i drugih stručnih materijala za radne organizacije te financiranja školovanja jugoslavenskih stipendista u zemljama partnerima. Provedba tih projekata trebala je jugoslavenskim gospodarstvenicima omogućiti rentabilan plasman tehnoloških znanja i iskustava iz inozemstva, usvajanje naprednijih oblika industrijske proizvodnje, potpunije korištenje svojih proizvodnih kapaciteta, ostvarivanje izvoznih viškova, dodatno usavršavanje na industrijskim osnovama, kao i jačanje vlastite istraživačko-razvojno baze.

Opisani su ciljevi bili sadržani u sporazumima o znanstveno-tehničkoj suradnji koje je Jugoslavija potpisivala s drugim zemljama, a koji su prediđali kooperaciju u preradi sirovina, projektiranju, izgradnji i puštanju u rad industrijskih pogona, zajedničkoj proizvodnji temeljenoj na kapacitetima zemalja potpisnica, zatim specijalizaciji proizvodnje, međusobnoj razmjeni roba i usluga te suradnji u njezinu plasmanu na druga tržišta.

¹⁷⁹ HR-DAKA, PKKK, kut. 152, Programiranje tehničke suradnje sa zapadnim zemljama, Zagreb, studeni 1972., 15.

U radu su kronološki analizirani jugoslavenski sporazumi s Italijom, Finskom, Švicarskom, Danskom, Belgijom, Luksemburgom, Nizozemskom, Velikom Britanijom, Norveškom, Francuskom, Zapadnom Njemačkom i SAD-om. Te su države pripadale kategoriji industrijski najrazvijenijih zemalja u svijetu. Međutim, svaka od njih se tijekom 1960-ih morala nositi s različitim oblicima ekonomskih neravnoteženosti.

Italija je bila jedan od jugoslavenskih najvažnijih vanjskotrgovinskih partnera. Njihove je ekonomske odnose karakterizirao veliki broj međudržavnih uovora, kao i ugovora između različitih poduzeća poput, primjerice, onoga koji su sklopili Crvena zastava i Fiat. Nakon potpisivanja tih ugovora, kao i sporazuma o znanstveno-tehničkoj suradnji, vanjskotrgovinski odnosi između Jugoslavije i Italije znatno su porasli. Osim toga, Jugoslavija je u tim odnosima, u usporedbi s drugim zapadnoeuropskim državama, imala razdoblja u kojima je ostvarivala suficit platne bilance. Ti su slučajevi zabilježeni u 1965. i 1966. godini.

U 1965. i 1966. Jugoslavija je sporazume o znanstveno-tehničkoj suradnji potpisala s Finskom, Švicarskom te Velikom Britanijom i Irskom. Podatke o mogućem utjecaju tih ugovornih odnosa na vanjskotrgovinsku razmjenu između spomenutih država nisam pronašao. Pa ipak, vrijedi spomenuti da je u Švicarskoj u 1965. na radu bilo oko 7.000 Jugoslavena. Slično je i u pogledu sporazuma s Nizozemskom i Norveškom iz 1968. godine. Podatci o konstatnom jugoslavenskom deficitu u ekonomskim odnosima s Nizozemskom odnose se na razdoblje koje je prethodilo sklapanju spomenutoga sporazuma.

Sporazum o industrijskoj i tehničkoj suradnji između Jugoslavije te Belgije i Luksemburga iz 1967. nije bitno unaprijedio njihove ekonomske odnose. U prilog toj konstataciji navodim podatak da je Jugoslavija u razdoblju od 1967. do 1968. u belgijskom uvozu imala udio od 0,1%, dok je na strani izvoza taj pokazatelj bio na razini od 0,4%. Nasuprot tomu, Belgija je u jugoslavenskom izvozu sudjelovala s 0,8%, a u uvozu s 1,5%.

S Danskom je Jugoslavija imala dobro razvijenu razmjenu tehnoloških znanja i proizvodnih procesa. Danski izvoz licenci u Jugoslaviju od 1961. do 1971. bio je oko 1.750,000.000 danskih kruna, to jest oko 448.000,000.000 dinara, dok je uvoz bio 1.330,000.000 danskih kruna, odnosno oko 340.000,000.000 dinara. Najveći dio toga izvoza otpadao je na kompaniju F.L. Smith & Co. iz Kopenhaga, koja je bila jedan od najvećih danskih industrijskih koncerna i vodeći svjetski proizvođač opreme za cementnu industriju.

Godine 1969. Jugoslavija je potpisala sporazume o znanstveno-tehničkoj suradnji s dvjema industrijski najrazvijenijim zemljama u Europi, Francuskom i SR Njemačkom. Zajednički nazivnik Jugoslavije u vanjskotrgovinskim odnosima s tim državama bio je veliki deficit platne bilance. Uzroci takvih trendova bili su nabava robe s tih tržišta na temelju kredita koje su Francuska i SR Njemačka odobravale Jugoslaviji, visoka cijena jugoslavenskih proizvoda, nepoštovanje rokova isporuke, kao i znatnija orijentacija navedenih zapadnoeuropskih država na kupnju proizvoda s većim stupnjem finalne obrade.

U istoj je godini potpisan i sporazum sa Švedskom. To je bila država na čije je tržište Jugoslavija plasirala najveći broj svojih industrijskih proizvoda. Usto, u Švedskoj je polovicom 1960-ih radilo oko 5.500 jugoslavenskih radnika, što je gospodarsku suradnju između tih zemalja, kao i sve učestalije poslovne odnose njihovih poduzeća, znatno unaprijedilo u odnosu na razdoblje neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata.

U 1972. Jugoslavija je potpisala sporazum o znanstveno-tehničkoj suradnji s Austrijom. Godinu nakon toga dogovorena je suradnja sa Sjedinjenim Američkim Državama, u koje je 1965. Jugoslavija ostvarila rekordan plasman svoje robe. I prije potpisivanja toga sporazuma, Jugoslavija i SAD imali se poprilično razvijenu poslovnu suradnju. Tako je, primjerice, 1967. između vlada dviju zemalja potpisan ugovor na iznos od 109,000.000 dolara, koji je trebao biti iskorišten za izgradnju pruga Beograd – Bar, Sarajevo – Ploče, Knin – Zadar, te hidroelektrana Rijeka i Potpeć. Što se samoga sporazuma o znanstveno-tehničkoj suradnji Jugoslavije sa SAD-om tiče, njime obuhvaćena sredstva pokrivala su veliki broj istraživačkih projekata, ponajprije u domeni tehničkih i prirodnih znanosti, zdravstva, poljoprivrede, zaštite okoliša i arheologije. Cjelokupna vrijednost tih programa u razdoblju od 1973. do 1977. bila je na razini od 58,857.160 dinara.

Što se tiče gospodarskih sektora u kojima je Jugoslavija u suradnji sa spomenutim državama željela postići brži i uspješniji transfer znanja i tehnologije, oni su se uglavnom odnosili na poljoprivredu i prehrambenu industriju, crnu metalurgiju, strojogradnju, proizvodnju automobila, kožnu industriju, proizvodnju ugljena, cinka, bakra, olova i cementa te unaprjeđenje pomorskog, cestovnog i željezničkog prometa.

U zaključnim je razmatranjima važno napomenuti da je Jugoslavija je od 6. do 11. studenoga 1972. sudjelovala u Oslu na međunarodnoj specijaliziranoj izložbi *KNOW HOW '72*. Ta je priredba okupila brojne nacionalne korporacije za istraživanje i razvoj, institute, pro-

izvodne, trgovinske, posredničke i konzultantske organizacije, banke, centre za informacije, kao i individualne izlagače iz Austrije, Belgije, Čehoslovačke, Danske, Demokratske Republike Njemačke, Italije, Japana, Južnoafričke Republike, Norveške, Poljske, Rumunjske, Sjedinjenih Američkih Država, Švedske, Švicarske i Velike Britanije. Cilj tog događaja, na kojem su jugoslavenski predstavnici uspostavili brojne kontakte s predstavnicima industrijski najmoćnijih zemalja svijeta, bilo je stvaranje neposrednog odnosa između vlasnika licenci i interesenata za njihovu kupnju. Što se sudjelovanja Jugoslavije na izložbama takve vrste dodatno tiče, treba napomenuti da je ona od 2. do 6. lipnja 1973. bila u Parizu na *Međunarodnoj izložbi INOVA '73*, te od 25. do 31. ožujka 1973. na *Međunarodnoj izložbi za licence i patente PATEXPO '73*. Ta se priredba održala u hotelu Hilton u New Yorku, a smatrala se jednim od najvažnijih događaja u pogledu uvođenja novih proizvoda i tehnologija na tržište SAD-a.

Nikola Perković

Industrial and technological cooperation between Yugoslavia and Western European countries and the United States of America between mid-1960s and early 1970s

The topic of this paper, based on unpublished archival materials and relevant historiographical bibliography, is the chronological account of the conclusion of the agreement about industrial and technological cooperation between Yugoslavia and Western European countries as well as with the United States of America between mid-1960s and early 1970s. Within the analysis of these agreements, this paper briefly describes the time period of their conclusion, economic sectors in the countries that wanted to improve the transfer of technology and knowledge, as well as the institutions in charge of supervising the implementation of this type of business arrangements. These agreements were an attempt by countries to provide their businessmen with an efficient placement of business experiences from abroad, as well as a more successful acquisition of advanced industrial production patterns, improved usage of their production capabilities, the creation of export surpluses, an additional training in industrial foundations and the strengthening of their own research-development base. Eventually, this would lead to a stronger technological and commercial independence of companies and institutions in the analyzed countries.

Keywords: *Yugoslavia, Western European countries, the United States of America, industrial and technological cooperation, 1960–1970*

»I wouldn't worry about it, you've still got a great pair of legs« – Masculine Habitus, Blokishness and the Office Culture in UK Newsrooms*

Martina TOPIĆ-RUTHERFORD**

(mtopic@ua.edu)

The University of Alabama, College of Communication and Information Sciences, Department of Advertising and PR, Tuscaloosa, AL, United States

Carmen BRUEGMANN

(c.bruegmann@leedsbeckett.ac.uk)

Leeds Beckett University, Leeds Business School, Department of Public Relations and Journalism, Leeds, United Kingdom

Original Scientific Paper

Received: 10. 9. 2025.

Doi: 10.5559/pi.20.35.03

UDK 070.42-055.2(410):305

305-055.2(410):070

This paper explores the office culture in UK newsrooms by looking into intra-organisational informal practices such as social interactions, banter, and organisational culture. Cultural masculinities in media organisations were analysed using the blokishness approach and

This paper is published under a CC BY-NC license.

* This paper has been funded by Leeds Business School through an internal funding programme funded by HEFCE. The paper is part of a project, »Blokesh of all Genders? The Experiences of Women Journalists in the UK Media«, led by Dr Martina Topić-Rutherford. The paper has been written and edited at both Leeds Beckett University and the University of Alabama. Also, this paper is based on Martina's book *Workplace Culture in Mass Communication Industries* (Routledge, 2024). Specifically, the paper derives from the chapter on Women in Journalism (pp. 56-99). However, the book chapter is different from this paper because it provides an empirical analysis of available literature on women in journalism, with this and other research conducted by Martina being just a part of it, whereas this paper only analyses original data we collected on the UK's journalism industry. Figures presented in this paper were not presented in the book because this paper focuses on analysing only UK data, whereas the book chapter provided a more comprehensive and detailed analysis of women in journalism generally, not just in the UK. Some citations from interviewees presented in this paper were also previously cited in Martina's book, and the same theoretical framework was used (Bourdieu's habitus).

** Corresponding author

Bourdieu's theory of habitus, and the paper explored whether only women who demonstrate masculine behavioural and communication patterns succeed in fitting into organisational culture. Twenty qualitative interviews were conducted with women working in the media in the UK. Ten editors and ten journalists were interviewed. Triple coding (open, axial, selective) was used to code the data, and thematic analysis was used to analyse the results. The findings show that women perceive masculine habitus in newsrooms, which is perpetuated through gendered social interactions and banter, patriarchal office culture, glass ceiling, and blokishness as a recipe for success. The socialisation process is linked with behaviour, communication, and experiences in newsrooms. Women perceive media organisations as discriminatory, exclusive, and non-appreciative of their work; however, this perception is present among women who demonstrate what is commonly known as feminine characteristics and who were socialised with girls. Women who were socialised with boys and who demonstrate what is commonly considered a masculine trait in communication and behaviour report fitting in and being one of the boys, both groups of women signalling that the perception of acceptance and power in the organisation comes from the ability to fit into informal intra-organisational practices such as social interactions and banter.

Keywords: office culture, women, journalism, blokishness, cultural masculinity, UK

INTRODUCTION

According to the United Nations Sustainable Development Goals (United Nations, 2020), an inclusive world is supposed to be achieved by 2030, and managing diversity is seen as a key by many organisations as well as the general public with growing expectations on diversity and inclusion urging organisations to integrate diversity into organisational structures through the change in HR policies (Cole and Salimath, 2013; Mansoor, Tran and Ali, 2021). What is more, the agreement among scholars is that integrating diversity into organisational policies and procedures is not enough because employees need to feel valued and have an impression that organisational diversity is more than just a policy and that the organisation has a diversity climate (Mansoor, Tran and Ali, 2021; Ng and Sears, 2018; Herdman and McMillan-Capehart, 2010). In other words, it is known that employees perceive organisational commitment to diversity and valuing all staff, not just through policies and procedures, but also through signals and cues, or aspects of organisational practice noticed by employees (Spence, 1973; Avery, McKay, Wilson and Tonidandel, 2007; Turban and Greening, 1997; Mansoor, Tran and Ali, 2021). As argued by organisational scholars, »employees pay attention to what they encounter and the surroundings within their organization, and

consequently reach conclusions about the priorities and values upheld by their organization« (Mansoor, Tran and Ali, 2021, p. 22). These observations include reward management systems, recognition, pay and promotions, work-life supportiveness, such as work overload and work hours, job security, flexibility, work support, and consequently, these observations affect how employees perceive appreciation of their work (Rhoades and Eisenberger, 2002; Valcour et al, 2011; Mansoor, Tran and Ali, 2021). What is more, some studies have shown that organisational culture affects employee satisfaction (Čuček and Mlaker Kač, 2020), which can then be linked with staff retention and organisational achievements, where organisations perceived to be unfair or corrupt experience a decline in business, linked to lower ethics in the way they operate (Hermannsdottir, Stangej and Kristinsson, 2018). However, whilst there are notable goals on equality and diversity in place, it is well known that women work in an environment in which men monopolise high positions whilst job roles are constructed as *masculine* and *feminine* (Alvesson, 1998; Lahtinen and Wilson, 1994, our emphasis). Alvesson (2013) argued that managerial jobs that require an aggressive approach, persistence, toughness, and determination are constructed as masculine because these characteristics are often ascribed to men, and it is men who determined that being a good manager means possessing these characteristics. However, what is less explored is how informal intra-organisational practices influence career prospects and equality of opportunities, and women's perception of these practices.

Organisational social networks affect employees. Some studies have shown that these networks and interactions increase perceptions of organisational support, create social attachment, and help with employee retention (Hayton, Carnabuci and Eisenberger, 2012; Murphy, Burton, Henagan and Briscoe, 2013; Siedlok, Hibbert and Whitehurst, 2020). Feeling supported in an organisation through intra-organisational networks creates camaraderie, trust, and helps career progress and meet organisational aims (Burby, 2003; Kilduff and Brass, 2010). What is more, social networks »make the social fabric of organizations more (or less) effective in creating and transferring knowledge« (Levin and Cross, 2004, p. 1487). Siedlok, Hibbert and Whitehursts (2020) thus argued that the embeddedness of individuals within intra-organisational networks is important because »this embeddedness facilitates individual progress within an organization (...), provides support for certain organizational capabilities, includ-

ing performance, collaboration, learning and innovation implementation (...), influences the organization's deliberate and emergent patterns of change over time« (p. 19-20). Siedlok, Hibbert, and Whitehurst (2020) looked at inter-organisational networks in the context of closure and organisational change; however, there is a case to look at how intra-organisational networks and informal interactions affect employees and their careers, as well as their perceptions of equality and appreciation of their work. This is particularly relevant for the position of women in the organisational world. In other words, whilst lots of progress has been made, women still report inequality and exclusions, and this is particularly the case in journalism.

Journalism scholars and practitioners argued that women have to become bloke-ified to succeed or embrace behavioural and work patterns commonly associated with men such as laddish behaviour (Mills, 2014; 2017; Galagher, 2002; North, 2016; 2016a). For example, Mills (2014) argued that women who obtain senior positions »become so bloke-ified by the macho water in which they swim that many younger women looking up don't see them as role models for the kind of women they might want to become« (p. 19) and some studies have shown that many women report job requirements in masculine terms or that men and women who work in journalism do not show much difference in their view of the profession (Hanitzsch and Hanusch, 2012), thus signalling merging into the masculine organisational culture. Other authors argued that women »have to beat the boys at their own game, by becoming more assertive and more macho« (Ross, 2001, p. 535; see also Topić and Bruegmann, 2021), and thus men cannot be seen as joining the organisational culture but rather constituting it (North, 2009b). Scholars also argued that women have been confined to sections such as features, health, beauty, food, and lifestyle because of an expectation that women should only cover topics that were seen as suitable for them (Franks, 2013; Lonsdale, 2013; Christmas, 1997; Delano, 2003). Therefore, studies show that women rarely have the most prestigious beats and that the majority of important bylines are still signed by men (Greenslade, 2011; Mills, 2014; Jackson, 2015; Bawdon, 2016). What is more, whilst women have been historically confined to the so-called women's sections, such as lifestyle and health, some studies have shown that when these topics enter the news, not many media organisations move women from specialised pages to the news section, but these topics tend to be handed over to men (Topić, 2018).

As a result of this inequality regime (Acker, 1990), women are paid less, have less influence in newsrooms even when they are nominally in power and tend to leave the industry earlier than men (Ross, Boyle, Carter and Ging, 2018; North, 2009; 2016; 2016a; Robinson, 2005; Lobo, Silveirinha, da Silva and Subtil, 2017; Knowles, 2020; Topić and Bruegmann, 2021).

Whilst the position of women in journalism has been well-documented, there is a research gap in the office culture and organisational approach to studying newsrooms. This research agenda is relevant because it provides an insight into organisational practices that lead to inequality, or structural reasons for inequality, and the masculine culture of media organisations. Therefore, this paper explores the role of social interactions and banter and links them with opportunities for career progression by looking into office culture in UK newsrooms. By doing so, the paper looks at informal intra-organisational practices in media organisations, such as social interactions and banter, and perceptions of employees, both with and without managerial roles (journalists and editors), on their position in the organisation. We also draw from Bourdieu's (2007) theory of habitus, which argues that masculine domination is deeply embedded into society and the Difference Approach according to which women and men have different interests due to the socialisation process, which is also an argument Bourdieu (2007) supports, and thus women tend to be interested in different topics than men, as well as have different behavioural and communication skills. The latter then influences how each gender fares in the organisational world. In other words, organisational structures, including intra-organisational networks and the effect organisational interactions affect employees, need to be looked at from the point of diversity and also gendered organisations because whilst nominally many organisations have equality policies in place, in practice, employees are often not equal, and this paper looks at these intra-organisational practices and employee perceptions these practices (social interactions and banter) have on their perceptions of the organisation, equality of opportunities and career development. We do this through an analysis of interviews with 20 journalists and editors who have worked in journalism since the 1970s, to explore whether the organisational practice in the UK newsrooms is changing, or is journalism still a boys' club where informal practice affects career progressions and the perception of appreciation and equality.

HABITUS AND THE DIFFERENCE APPROACH

The Difference Approach scholars argue that women and men have different interests and do things differently because of the (gendered) socialisation process (Rakow and Nastasia, 2009; Maltz and Borker, 1982; Yule, 2006). These differences result in different work styles and different leadership skills, and often with women facing obstacles in their careers (Merchant, 2012; Vukoičić, 2013; Christopher, 2008; de la Rey, 2005; van der Boon, 2003; West and Zimmerman, 1983; Tannen, 1990). For example, in communication, Tannen (1995; 1990; 1986) argued that men and women communicate differently because, through the socialisation process, women develop a supportive communication style and relationship-building attitude, whilst men develop a dominant style of communication often marked with interruptions and domination in conversation. In other words, women develop the 'rapport talk' whilst men develop 'report talk', which means that women are often engaged with interaction, whereas men are engaged with sharing information (Tannen, 1986; 1990; Maltz and Borker, 1982). This is furthermore linked to women being inclined to develop connections, whilst men are promoting their skills and experience. Yule (2006) argued that communication is a learnt skill and men and women learn these skills differently. This means that when we are growing up, we do not just learn to speak, but we also learn how to speak, and this is often conditioned by our upbringing and social expectations. Tannen (1995) argued that »girls tend to learn conversational rituals that focus on the rapport dimension of relationships, whereas boys tend to learn rituals that focus on the status dimension« (p. 140). Tannen (1995) thus argues that girls learn to downplay differences and do not compete with each other as much, whereas boys play in larger groups and compete with each other to be the leader of the group. Bourdieu (2007) also argued that women are disadvantaged because of the socialisation process since women are expected to be like men and thus embrace »a physical stature, a voice, or dispositions such as aggressiveness, self-assurance, 'role distance', what is called natural authority etc., for which men have been tacitly prepared and trained as men« (p. 62, emphasis in the original).

Bourdieu (2007) also argued that cultural masculinities are deeply embedded in social practice, which many women fail to recognise as unequal or discriminatory due to the socialisation process that is largely gendered and embedded into patriarchal social norms

(Bourdieu and Wacquant, 1992; Bourdieu, 2007; Chambers, 2005). Steiner (2012) argued that women do not always develop consciousness to recognise oppression because of which cultural masculinity and oppression perpetuates itself and this practice constitutes »symbolic violence, a gentle violence, imperceptible and invisible even to its victims« (Bourdieu, 2007, p. 1) because it is embedded into social practice to the point it became »acceptable and even natural« (ibid.). Bourdieu (2007) also argues that this practice constitutes masculine domination, and this practice is grounded in »arbitrary division which underlines both reality and the representation of reality« (ibid., p. 3). Therefore, Bourdieu (2007) says that »we have embodied the historical structures of the masculine order in the form of unconscious schemes of perception and appreciation« (p. 5), and this means that the division between sexes is socially constructed rather than natural. This view is linked with the concept of blokishness because it enables understanding whether newsrooms are gendered and whether this affects women in a way that could be seen as impeding their progress, and importantly, whether women recognise everyday practices as oppressive. Blokishness is understood as behaviour and communication that most commonly comes naturally to men rather than women due to the socialisation process, and this behaviour would include directness in communication, aggressive behaviour, work-first attitude, an ability to fit into masculine social context by, for example, accepting masculine banter, and generally being one of the boys (Bourdieu, 2007; Mills, 2014; North, 2009; 2016; 2016a; Topić and Bruegmann, 2021; Topić, 2018).

According to Bourdieu (2007), masculine domination is a social construct embedded in society, and women unconsciously obey these rules without challenging them; thus, becoming one of the boys to succeed can be seen as an unconscious acceptance of masculine domination. This means that the social order »functions as an immense symbolic machine tending to ratify the masculine domination on which it is founded: it is the sexual division of labour, a very strict distribution of the activities assigned to each sex, of their place, time and instruments; it is the structure of space, with the opposition between the place of assembly or the market, reserved for men, and the house, reserved for women« (p. 9-11).

Appropriate work behaviour and an appropriate work environment are rightfully seen as key to the success of any organisation (Adisa, Cooke, Iwowo, 2019), and in this paper, the office culture is

explored using the data from interviews with women journalists and editors and their experiences and perceptions of the newsroom culture.

METHOD

This paper explores organisational informal structure in newsrooms in the UK, such as informal practices (social interactions and banter), as well as office culture. In doing so, authors are drawing from the Difference Approach to explore whether newsrooms and their office culture are gendered by looking into views of women about social interactions and banter, and women's feelings about the organisational treatment of women, such as exclusion from business decisions, working harder to succeed, and disapproval from the office colleagues. With this, we contribute towards organisational studies that look at how employees perceive organisational support (Mansoor, Tran and Ali, 2021) and the role of intra-organisational informal practices (Siedlok, Hibbert and Whitehurst, 2020), such as social interactions and banter, as well as office culture, have on the perception of women of their appreciation in the organisation.

Bourdieu's theory of habitus was deemed useful for this study because this concept explores unconscious beliefs and internalisation of habitus by women who should be challenging these practices but often fail to do so, and take, for example, becoming one of the boys as recognition and acceptance due to a culturally masculine context in which they operate. Cultural masculinity is, in this paper, understood as Alvesson's (1998) definition of practices that may come more naturally to men rather than women due to the socialisation process, and these practices would include behaviour and communication. Therefore, we are exploring the office culture and daily practices such as banter and social interactions, as well as the culture in offices. In doing so, we also use arguments from the Difference Approach, according to which the majority of men and women communicate and behave differently, which then affects opportunities in their careers, and this is linked to the socialisation process. This is then linked with the blokishness concept and thus explores whether only women who embrace culturally masculine characteristics succeed, with which it can be argued that one's biological sex is not necessarily an obstacle towards succeeding in an organisational world, but one's socially constructed gender, which permeates organisational practices both formal and informal.

Women were asked questions on the office culture, most importantly, social interactions and banter, as well as questions on wider office culture such as exclusion from important decisions, disapproving behaviour from colleagues and senior managers, whether they felt they had to work harder to succeed, and whether they had to move jobs to progress in their careers. The latter two questions were asked of editors. These questions enabled an exploration of habitus by looking at a largely unexplored field of office culture, which stems from organisational and sociological studies. Since the focus of the Difference Approach and Bourdieu's habitus theory is on socialisation, we also asked questions on early socialisation, such as parenting, peer groups, and activities during childhood, and we asked interviewees to self-assess and reflect on their communication style.

Interviewees were recruited using personal contacts (19), and one interviewee was contacted directly via email due to her public work in supporting women journalists. A total of 20 interviews were conducted, 10 with editors and 10 with journalists, between August 2019 and February 2020. Interviewees work in all major national newspapers such as *The Telegraph*, *The Daily Mail*, *The Mirror*, *The Sun*, *The Times*, *The Sunday Times*, *The Guardian*, and a range of local newspapers. Interviewees have worked in a range of sections such as news, women's interests, features, and lifestyle, and there is a range of experiences amongst interviewees. In other words, both junior and senior women were interviewed, experience thus ranging from the 1970s until the present day, which gives a good overview of the situation in the industry and its developments (table 1).

All interviews were transcribed for the analysis, and the data were analysed using the triple coding process as proposed by Morsing and Richards (2002). First, open coding was done, and this process included identifying critical themes emerging from the data, which enabled comparison, contextualising, and categorising the data. Second, axial coding was done to explore answers from interviewees against their experience and length of service. Finally, selective coding helped in identifying the most important themes and exploring them across different answers in the data.

Thematic analysis has been used to analyse data further, and in the presentation of findings, we use the usual method of summarising research into dominant themes, and then we present findings using illustrative quotes from interviewees, as proposed by Braun and Clarke (2006). The thematic analysis can be defined as »a systematic

Interviewee no.	Type of work	Years of experience	Journalist or editor	Type of interview	Area of work
1	Newspapers and magazines	20	Editor	Face-to-face	News, then women's interest features
2	Magazines (previously newspapers)	3	Journalist	Phone	Features, now arts
3	Newspapers	13	Journalist	Phone	News
4	Newspapers	14	Editor	Phone	News
5	Magazines and newspapers	26	Editor	Face-to-face	News, then women's interest features
6	Newspapers	5	Journalist	Email	News
7	Newspapers	7	Journalist	Email	News
8	Newspapers and magazines	28	Journalist	Phone	News and features
9	Newspapers and magazines	28	Editor	Face-to-face	Features (women's interest)
10	Newspapers	6	Journalist	Phone	News
11	Newspapers and magazines	21	Journalist	Face-to-face	News and features
12	Newspapers	31	Editor	Phone	Lifestyle
13	Newspapers	30	Editor	Phone	News and features
14	Newspapers	1.5	Journalist	Face-to-face	News
15	Newspapers and magazines	26	Editor	Face-to-face	News and features
16	Weekly newspapers	14	Editor	Face-to-face	News
17	Daily newspapers, BBC	13 in newspapers and a total of 30 in the media industry	Journalist	Face-to-face	News
18	newspapers	26	Editor	Phone	News
19	newspapers	26	Editor	Phone	Features and lifestyle
20	Local newspapers	1	Journalist	Face-to-face	News

Table 1 — Interviewee data

approach to the analysis of qualitative data that involves identifying themes or patterns of cultural meaning; coding and classifying data, usually textual, according to themes; and interpreting the resulting thematic structures by seeking commonalities, relationships, overarching patterns, theoretical constructs, or explanatory principles« (Lapadat, 2010, p. 926). This method is not linked to any theory but serves as a sense-making approach, and due to the scarcity of works on journalism and the office culture, it was deemed particularly useful because it identified recurrent themes. The thematic analysis is not a quantitative method meant to generalise findings, but an approach that helps in more systematically analysing large amounts of data, such as interview transcripts, and is less prone to bias and personal interpretation because answers are coded and codes are then analysed against each other, whereas themes emerge from codes.

The research has obtained ethics approval from the Local Research Ethics Coordinator, and all interviewees obtained an information pack and have consented to participation in the research and the publication of results. As many interviewees agreed to be interviewed under the strict condition of anonymity and confidentiality (and this is also the policy of the University to ensure confidentiality and anonymity even when interviewees are willing to speak in their name), the data was edited in a way that enabled full anonymity. For example, interviewees often mentioned specific examples of practices they find discriminatory, and, in that, they sometimes mentioned the name of the newspaper or their names. These references to newspapers were removed from direct quotes to protect the anonymity of interviewees.

The research questions for the study were: Do women report that they engage in social interactions differently than men? If so, do women report differences among women that could be explained using cultural masculinities and blokishness? Are social interactions during early socialisation linked to social interactions later in life? Are women observing intra-organisational informal practices as an obstacle to their careers?

FINDINGS

Findings from the data reveal that newsrooms function as a masculine habitus, which is perpetuated through gendered social interactions and banter, and patriarchal office culture that leads towards a glass ceiling and exclusion of women, and a situation in which blokishness seems to be a way forward for some women (figure 1).

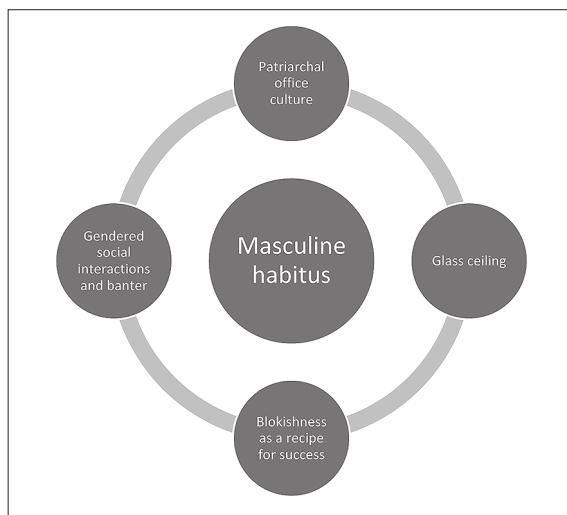

Figure 1 — Thematic Analysis

Interviewees reported that their social interactions are gendered. In that, interviewees outline that social interactions with other women are related to personal issues such as partners, children, families, and popular culture, whereas social interactions with men tend to be very ‘bantery’. Interviewees also emphasise that men tend to engage with banter more and refrain from discussing their private lives, so banter becomes mainly work-related. Some interviewees said that banter happens »mainly when men are around. Women not so much« (interviewee 15), signalling that banter might be a masculine practice. Interviewees who worked in predominantly masculine newsrooms expressed concerns about banter and said there is »some quite kind of fruity situations or things implied or sexual innuendo and banter is quite common. People may be a bit drunk. Quite a laddie culture« (interviewee 18). According to Bourdieu (2007), this signals a masculine habitus because the expected behaviour is »tailor-made for men whose manliness is itself constructed by opposition to women as they are today« (p. 62). Bourdieu (2007) also argued that to »succeed completely in holding a position, a woman would need to possess not only what is explicitly demanded by the job description, but also a whole set of properties which the male occupants normally bring to the job – a physical stature, a voice, or dispositions such as aggressiveness, self-assurance, ‘role distance’, what is called natural authority, etc.« (p. 62, emphasis in the original). Thus, many women are unable to meet this requirement and embrace masculine or blok-

ish behaviour. In this case, banter is seen as a male practice, signalling potential exclusion. However, concerns about masculine culture were expressed by women who would fit into stereotypically feminine behaviour and communication, whereas women who showed more masculine personal characteristics reported fitting into this culture and becoming one of the boys. For example, interviewee 2 stated she was uncomfortable with masculinity, and interviewee 9 was uncomfortable with the intimate behaviour of a male colleague,

»I felt uncomfortable with the atmosphere as well. When speaking to the editors, they had the offices upstairs so you had the newsroom on the ground floor, upstairs were the offices where the senior people of the agency were. I remember going up on my first day to speak to them to see how my first day went and there were pictures of topless women all over the walls. Really uncomfortable« (Interviewee 2)

»We were going somewhere and when we were getting back in the taxi he said something to do with my weight, he said 'I think you've put on a lot of weight recently, you look much better without it', 'when you were slimmer' or something like that. And when it folded and on the day it folded I went to see the guy that ran the company, and he said 'Don't worry about it', as I walked away he said 'I wouldn't worry about it, you've still got a great pair of legs' (...) That's what he said to me (...) and when I went for the job he took me for lunch and he insisted that we share a pudding and I was like oh my god, this is ridiculous. And I did. But the editors of the other magazines said 'Watch out for it: he always wants to share a pudding.' It wasn't Harvey Weinstein territory but it was a really odd thing that you had to... Well because I'm quite self-conscious it feeds into that. If you are self-conscious it just makes you feel like oh my god, this is the kind of organisation where not only do you have to be good at what you do but you have to look... And be pretty and feminine and tick all those feminine boxes that men like« (Interviewee 9).

As Bourdieu (2007, p. 21) argued, sexual harassment is not always centred on sexual possession because, in some cases, it can also be centred on »sheer possession, the pure affirmation of domination in its pure state«, which the example above demonstrates with a woman being forced to listen to comments about her appearance and participate in an intimate ritual of sharing food. However, some women said they joined the masculine culture and found their place by joining the banter or hanging out with guys, thus demonstrating

embracing cultural masculinities in the organisation and becoming blokish to fit in (Mills, 2014; 2017; Ross, 2001). For example,

»I gave as good as I got. I've always given as good as I got. I quite enjoyed it. I understand that's how men relate to each other and to women that they work with. I thought it's a sign of kind of affection and friendship rather than anything. It certainly wasn't bullying« (Interviewee 5)

»They don't really understand the background sexism (...) And I definitely was guilty of that. I drank with all of them (...) In some ways, it was hilarious, but in other ways, I definitely had to be one of the boys. I would go out drinking with them. I had a young baby at the time on one of those jobs, and that was very difficult« (Interviewee 12).

Nevertheless, interviewee 12 also said she has advanced her prospects by embracing masculine work patterns and not engaging with female colleagues in an interactive way, which is common for many women due to the socialisation process (Tannen, 1995; 1990; 1986; Rakow and Nastasia, 2009; Maltz and Borker, 1982; Yule, 2006; Bourdieu, 2007; Merchant, 2012),

»And the editor loved me. We'd get people like the managing director would come, the chairman of the company would come, that kind of thing, and they'd all say, 'you've got to meet (name removed). She's brilliant. She's really ballsy. She tells it like it is.' And I played up to it a bit. But to be fair, I was quite a direct and ballsy sort of person. I wasn't one to fanny about. I just wanted to get stuff done. I was full of ideas, and I loved features, and I loved writing. I just wanted to get stuff done properly on paper, how I thought it should be done. I did try to indicate to the staff that that was exactly what I wanted, and I use to rewrite their copy if it wasn't good enough. All these 50-year-old women who were clearly go through the menopause [laughter] using new technology, which was a very difficult thing back then. When people first came into working on computers and stuff like that, we would have middle-aged women dashing out of the room in tears. I wasn't unsympathetic, but I would sigh, grab their copy, rewrite it and send it through, which would upset them again of course, because it was (...) It makes you realise... It's always the case that you have to get it done, of course, with a daily newspaper. What can you do?« (interviewee 12).

Therefore, Bourdieu's (2007) observation of manliness as a construct that is constructed »in front of and for other men and against femininity, in a kind of fear of the female, firstly in oneself« (p. 53,

emphasis in the original) applies here because women have to give up femininity to succeed in man's world and while for some it means risking their obligatory femininity as Bourdieu (2007) argued, it seems as if this is working well in newsrooms which are entrenched into blokish culture and women who can accept that behaviour tend to succeed and go further than women who feel uncomfortable with that culture.

The findings indicate that the office culture with masculine domination can be linked to the larger organisational culture, which, according to interviewee responses, seems to be embedded in a patriarchy where women face disapproval predominantly from senior men but also women who they described using what is commonly seen as blokish or culturally masculine. Therefore, the majority of interviewed women reported exclusion from business decisions, having to work harder to succeed, and moving jobs to get promoted, which constitutes a glass ceiling in organisations. For example, newsroom office culture seems to be deeply entrenched in patriarchal structures that have historically been reported in research where women were in assisting roles, whereas men were decision-makers (Saval, 2015). Thus, the majority of interviewees experienced exclusion from important decisions, both as those who were supposed to be in power (which signals tokenism) and also when their careers were in question. For example, interviewee 12 said the organisation was, at the time of the interview, trying to reduce her contract to two days due to redundancies, and whilst discussing how this would be done, nobody was considering her view on how she could manage her workload. Other interviewees said that women are asked to leave the news conference, and stories are being hidden from them, or they report being forced into women's pages against their will

»You would go into a news conference and you would be asked (...) some of us were asked to leave because they were talking about a particular aspect of a particular story. Yes. And I feel as well that there were specialist reporters and sometimes you would be working on a particular story and a couple of the male reporters would withhold information that they had because they didn't want you to know it. I think they would write it up and it would go in the paper, but I'd sometimes be left floundering as news editor because I hadn't realised that angle was coming up. They deliberately withheld it« (Interviewee 13).

»For example, I think if I can go back to when it was decided that I would be moving to the women's desk, and that was a business

decision in the sense that the journal where I was working at the time had quite a big female readership, they needed somebody in that position who was very committed to the role. It wasn't what I wanted to do. I wasn't asked about it. When I was consulted and said no, I was made to do it (...) Yes, they absolutely made me do it. And I think that was poor business management as well as people management« (Interviewee 17).

Bourdieu (2007, p. 9-11) argued that organisation »functions as an immense symbolic machine tending to ratify the masculine domination on which it is founded: it is the sexual division of labour, a very strict distribution of the activities assigned to each sex, of their place, time and instruments; it is the structure of space, with the opposition between the place of assembly or the market, reserved for men, and the house, reserved for women«. Thus, some interviewees referred to newsroom culture as 'laddy' and also expressed frustration with their treatment and the fact that men bond and make all decisions. For example,

»Yes, something once happened recently and I actually complained to my editor about it because I was furious. I thought I had been excluded on the basis that I was a woman (...) a big story was breaking (...) as the only female manager within news who was there, and some of the more senior male managers, I think three or four of them, went into a room and everyone could see them talking and we were like what the hell is going on and then they came out and one of the managers took another member of the news desk staff who was male into a room and talked to them and came back out and then there was me and one other male colleague left and we were like what is going on? But no one was saying anything and they were all being really weird about it (...) So then I ended asking the manager who had started briefing other people and he was incredibly patronising, implied because I was going off to work drinks I would tell everyone about this story (...) And I was really offended by it. The implication being that I'm unprofessional and I can't keep a secret (Interviewee 3).

The example above signals tokenism and masculine domination because a female editor was ignored in matters directly concerning her senior role, which signals a patriarchal culture in the office culture in UK newsrooms. Bourdieu (2007, p. 8) recognised this issue as »the order of things«, but the office culture in which men can ignore women and treat them as tokens also leads to blokish women. This is particularly visible in the treatment of working mothers, where

many women reported facing disapproval from women who did not support them. For example,

»I've had all sorts of comments (...) »Why do you think it's acceptable to have children and then expect work to be flexible for you?« I've had that. So, for example, I had a female colleague who said to me, »I don't expect time off to look after my dog, why should you have time off for your children?« (...) I had somebody describe me as permanently pregnant and can I just say that was two children which I don't really think constitutes being permanently pregnant. You would never say that about somebody who was fathering a number of children in reasonably quick succession. So yes, I've had a lot of quite disparaging comments« (Interviewee 17).

Some interviewees also mentioned that women who succeeded in a man's world were trying to put other women down, which echoes observations from the research on Queen Bee syndrome. The Queen Bee is a situation where senior women pull the ladder up and fail to support other women by refusing »to help other women achieve the same success they worked so hard to achieve« (Cline, Toth, Turk, Walters, Johnson and Smith, 1986, p. III-13). In this study, many interviewees also mentioned this problem. For example,

»I had one problem, it was a female boss and she was probably one of the most tricky ones to deal with, there was an ongoing battle with her because she was always trying to put me down and stop me from progressing (...) Very much tried to be in a man's world and very much almost resentful to other women who weren't doing the same thing (...) was actually probably worse than the men in some ways« (Interviewee 1).

Finally, what also emerges from the data is that women identified as *blokish* in this study experienced a non-traditional socialisation process where they spent more time with their fathers and played with boys. These women tend to show masculine characteristics. For example, interviewee 12 said she »had close male friends, who were my best friends outside of the school as a teenager« and this interviewee previously said that she was »one of the boys« and that her male colleagues describe her as »ballsy« and »tells it like it is« and introduced her to senior management, thus showing acceptance in the office culture regardless of her being a woman and many women feeling excluded and marginalised. On the other hand, interviewee 5 said she grew up spending more time with her mother, but she »did more exciting things with my father« and she also emphasised that she was

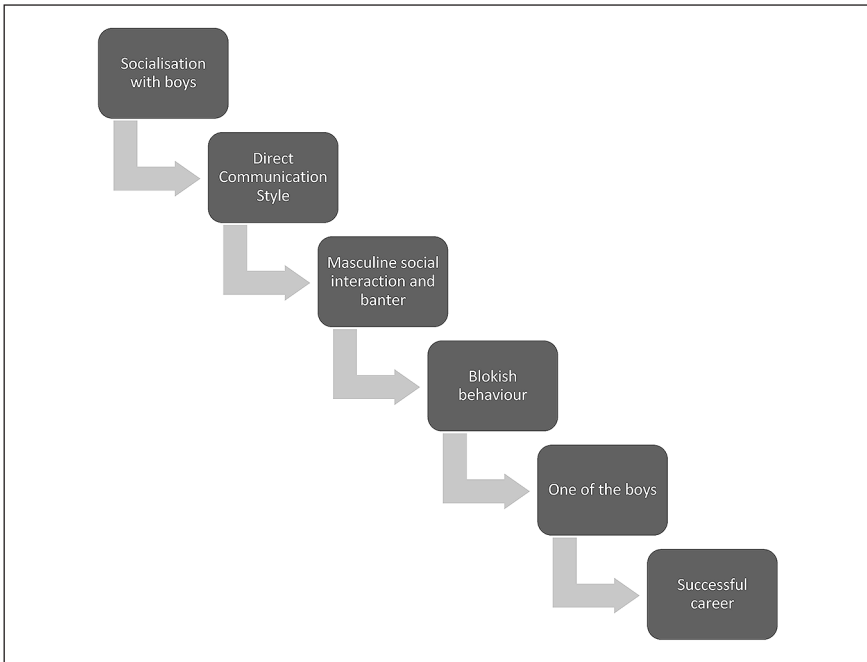

Figure 2 — Blokish women

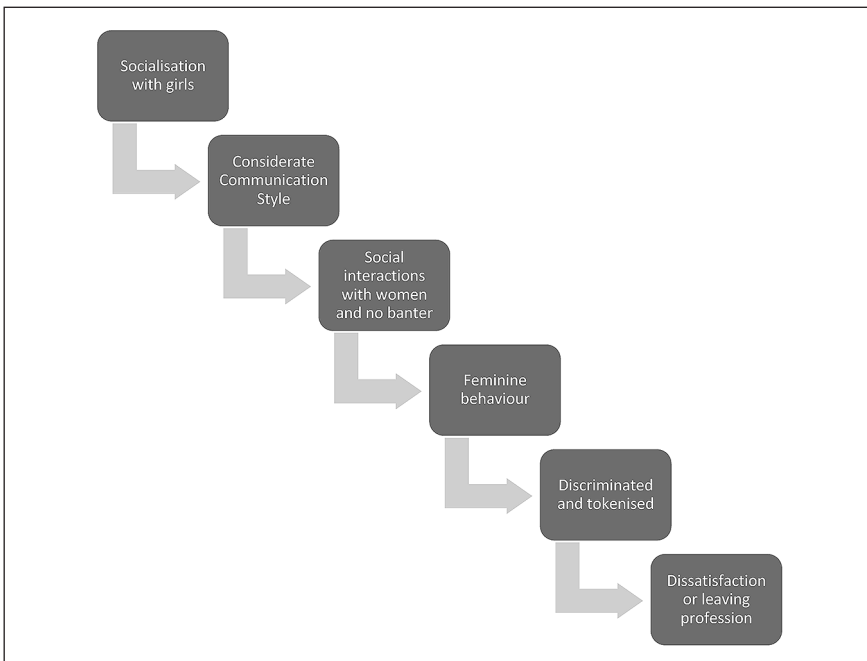

Figure 3 — Feminine women

»a bit of a tomboy, so I played cricket and rounders with the boys and football«. In this study, this interviewee said, »I gave as good as I got. I've always given as good as I got. I quite enjoyed it«, thus demonstrating inclusion in masculine office culture. However, interviewee 15, for example, said she grew up spending time with her mother and sister, and she »didn't have that much exposure to boys as such«, and in this study, this interviewee reported being bullied out of work by a woman she described in blokish terms. In the same way, women who were socialised with boys tend to describe their communication style as direct, or a mixture whereas women who were socialised with girls tend to say they are considerate communicators, thus signalling what the Difference Approach scholars (Merchant, 2012; Vukoičić, 2013; West and Zimmerman, 1983; Tannen, 1995; 1990; 1986) have been arguing for decades, that socialisation influences communication skills and behaviour later in life and this can be extended to understanding the office culture in UK newsrooms as well. The findings, therefore, indicate that early socialisation and who one spent time with when growing up have an impact on newsroom culture. Nevertheless, there seems to be a pattern emerging where women who were socialised with boys show masculine communication and behavioural styles (figure 2), whereas women who were socialised with girls show a feminine behavioural and communication style (figure 3).

CONCLUSION

As a conclusion, and based on findings from this small qualitative study, women tend to report that they engage in social interactions differently than men, and there is a link with the socialisation process. In other words, women who spent time with boys when they were growing up tend to embrace a direct communication style, which has historically been associated with men, and they tend to merge into the blokish culture of newsrooms and achieve recognition from men. This is often done through engaging in social activities after work and in the office banter, which interviewees recognise as a masculine practice. It is women who were socialised with girls and who thus embraced more feminine behavioural and communication characteristics, who express concerns about the masculine culture of newsrooms, and who report being uncomfortable. This then leads to these women reporting exclusion from business decisions and tokenism, and some also reported harassment, thus signaling that the lack of ability to engage in informal practices such as social interactions and banter af-

fects one's standing in newsrooms, and consequently, an office culture can be seen as impactful on the opportunities for women.

However, another problem identified by interviewees is the lack of support from blokish women who succeeded in careers and who often undermined their confidence; in some cases, this led to losing jobs. This echoes observations from the literature on the Queen Bee syndrome (Cline, Toth, Turk, Walters, Johnson and Smith, 1986) and also on the fact that some women become so bloke-ified that other women cannot see them as role models (Mills, 2014) and engage with them. Therefore, it can be argued that some women have internalised masculine habitus by embracing »a physical stature, a voice, or dispositions such as aggressiveness, self-assurance, 'role distance', what is called natural authority etc., for which men have been tacitly prepared and trained as men« (p. 62, emphasis in the original). Nevertheless, these women seem to accept masculinity in newsrooms as an »order of things« (Bourdieu, 2007, p. 8) and tend to see recognition from men as a sign of success. Therefore, it seems that informal organisational practices such as communication and banter affect women who perceive these practices as disadvantageous. What was striking in the data is that there is not much difference in views and perceptions of senior and junior women, and they all report similar issues with newsrooms, thus signaling that whilst the movement for women's equality has made gains, newsroom culture seems intact and entrenched into blokishness and boys clubs, at least according to our study.

Future research should look at organisational practices such as networking to explore whether women network with other women and to what extent women's networking could help in eradicating inequality and making newsrooms more inclusive for women of all characters and backgrounds.

REFERENCES

- Acker, J. (2009). From glass ceiling to inequality regimes. *Sociologie du travail*, 51 (2), 199-217.
- Acker, J. (1990). Hierarchies, jobs, bodies: A Theory of Gendered Organizations. *Gender & Society*, 4 (2), 139-158.
- Adisa, T. A., Cooke, F.L., Iwowo, V. (2019). Mind your attitude: the impact of patriarchy on women's workplace behaviour. *Career Development International*, 25 (2), 146-164.

- Alvesson, M. (2013). *Understanding Organisational Culture*, 2nd edition. London: SAGE.
- Alvesson, M. (1998). Gender Relations and Identity at Work: A Case Study of Masculinities and Femininities in an Advertising Agency. *Human Relations*, 51 (8), 969-1005.
- Avery, D., McKay, P., Wilson, D., Tonidandel, S. (2007). Unequal attendance: the relationships between race, organizational diversity cues, and absenteeism. *Personnel Psychology*, 60 (4), 875-902.
- Bawdon, F. (2012), Seen but not heard: how women make front page news. *Report for Women in Journalism Organisation*. Retrieved from http://womeninjournalism.co.uk/wp-content/uploads/2012/10/Seen_but_not_heard.pdf.
- Bourdieu, P. (2007). *Masculine Domination*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P., Wacquant, L. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Braun, V., Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), 77-101.
- Burby, R. J. (2003). Making plans that matter: Citizen involvement and government action. *Journal of the American Planning Association*, 69 (1), 33-49.
- Chambers, C. (2005). Masculine domination, radical feminism and change. *Feminist Theory*, 6 (3), 325-346.
- Christmas, C. (1997). Women in Journalism: Chaps of both sexes? – Women decision-makers in newspapers: Do they make a difference? *Report for Women in Journalism Organisation*. Retrieved from <http://womeninjournalism.co.uk/wp-content/uploads/2018/02/Chaps-of-both-Sexes1.pdf>.
- Christopher, B. (2008). Why Are Women So Strange and Men So Weird? *Business Credit*, 110, 4-8.
- Cline, C., Toth, E., Turk, J., Walters, L., Johnson, N., Smith, H. (1986). *The velvet ghetto: The impact of the increasing percentage of women in public relations and business communication*. USAL: IABC Foundation.
- Cole, B., Salimath, M. (2013). Diversity identity management: an organizational perspective. *Journal of Business Ethics*, 116 (1), 151-161.
- Čuček, M., Mlaker Kač, S. (2020). Organizational culture in logistics companies and its impact on employee satisfaction. *Management: Journal of Contemporary Management Issues*, 25 (2), 165-180.
- Delano, A. (2003). Women Journalists: what's the difference?, *Journalism Studies*, 4 (2), 273-286.
- De la Rey, C. (2005). Gender, women and leadership. *Agenda*, 19 (65), 4-11.
- Djerf-Pierre, M. (2011). The Difference Engine. *Feminist Media Studies*, 11 (1), 43-51.
- Franks, S. (2013). *Women and Journalism*. London: I.B. Tauris.

- Gallagher, M. (2002). Women, Media and Democratic Society: In Pursuit of Rights and Freedoms. United Nations: Division for the Advancement of Women (DAW), *Expert Group Meeting on 'Participation and access of women to the media, and the impact of media on, and its use as an instrument for the advancement and empowerment of women'*. Retrieved from <http://www.un.org/womenwatch/daw/egm/media2002/reports/BP1Gallagher.pdf>.
- Greenslade, R. (2011). Men still dominate national newspaper journalism. *The Guardian*, 4 March. Retrieved from <https://www.theguardian.com/media/greenslade/2011/mar/04/women-national-newspapers>.
- Hanitzsch, T., Hanusch, F. (2012). Does Gender Determine Journalists' Professional Views? A reassessment Based on Cross-National Evidence. *European Journal of Communication*, 27 (3), 257-277.
- Hayton, J. C., Carnabuci, G., Eisenberger, R. (2012). With a little help from my colleagues: A social embeddedness approach to perceived organizational support. *Journal of Organizational Behavior*, 33 (2), 235-249.
- Herdman, A., McMillan-Capehart, A. (2010). Establishing a diversity program is not enough: exploring the determinants of diversity climate. *Journal of Business and Psychology*, 25 (1), 39-53.
- Hermansdottir, A., Stangej, O., Kristinsson, K. (2018). When being good is not enough: Towards contextual education of business leadership ethics. *Management: Journal of Contemporary Management Issues*, 23 (2), 1-13.
- Jackson, J. (2015). Sun has most male newsroom of national newspapers, study suggests. *The Guardian*, 12 November. Retrieved from <https://www.theguardian.com/media/2015/nov/12/sun-most-men-newsroom-study-suggests>.
- Kilduff, M., Brass, D. J. (2010). Organizational social network research: Core ideas and key debates. *The Academy of Management Annals*, 4 (1), 317-357.
- Knowles, S. (2020). Women, the Economy and the News: Underserved and underrepresented? *Journalism Studies*, 21 (11), 1479- 1495.
- Lahtinen, H.K., Wilson, F.M. (1994). Women and Power in Organization. *Executive Development*, 7 (3), 16-23.
- Lapadat, J. (2010). Thematic analysis. In - Mills, A. J., Durepos, G., Wiebe, E. (eds) *Encyclopedia of case study research*. Thousand Oaks: Sage (pp. 926-928).
- Levin, D., Cross, R. (2004). The strength of weak ties you can trust: The mediating role of trust in effective knowledge transfer. *Management Science*, 50 (11), 1477-1490.
- Lobo, P, Silveirinha, M. J., da Silva, M. T., Subtil, F. (2017). In Journalism, We Are All Men': Material voices in the production of gender meanings. *Journalism Studies*, 18 (9), 1148-1166.

- Lonsdale, S. (2013). We agreed that women were a nuisance in the office, anyway. *Journalism Studies*, 14 (4), 461-475.
- Mansoor, S., Tran, P. A., Ali, M. (2021). Employee outcomes of supporting and valuing diversity: mediating role of diversity climate. *Organization Management Journal*, 18 (1), 19-35.
- Morse, J. M., Richards, L. (2002). *Readme First for a User's Guide to Qualitative Methods*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Merchant, K. (2012). How Men and Women Differ: Gender Differences in Communication Styles, Influence Tactics, and Leadership Styles. *CMS Senior Theses*, Paper 513. Retrieved from http://scholarship.claremont.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1521&context=cmc_theses.
- Mills, E. (2017). How to Deal with Men. *British Journalism Review*, 28 (4), 5-7.
- Mills, E. (2014). Why Do the Best Jobs Go to Men? *British Journalism Review*, 25 (3), 17-23.
- Murphy, W.M., Burton, J. P., Henagan, S. C., Briscoe, J. P. (2013). Employee reactions to job insecurity in a declining economy. *Group and Organization Management*, 38 (4), 512-537.
- Ng, E., Sears, G. (2018). Walking the talk on diversity: CEO beliefs, moral values, and the implementation of workplace diversity practices. *Journal of Business Ethics*, 164, 437-450.
- North, L. (2016). Still a Blokes Club?: The Motherhood Dilemma in Journalism. *Journalism*, 17 (3), 315-330.
- North, L. (2016a). The Gender of 'soft' and 'hard' news: Female journalists' views on gendered story allocations. *Journalism Studies*, 17 (3), 356-373.
- North, L. (2009). Blokey' Newsroom Culture. *Media International Australia*, 132, 5-15.
- North, L. (2009b). *The Gendered Newsroom: How Journalists Experience the Changing World of Media*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Rakow, L. F., Nastasia, D. I. (2009). Feminist Theory of Public Relations: An Example from Dorothy E. Smith. In Oyvind, I., van Ruler, B., & Frederiksoon, M. (eds.), *Public Relations and Social Theory*, London, Routledge (pp. 252-277).
- Rhoades, L., Eisenberger, R. (2002). Perceived organizational support: A review of the literature. *Journal of Applied Psychology*, 87 (4), 698-714.
- Robinson, G. (2005), *Gender, Journalism and Equity: Canadian, US and European Perspectives*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Ross, K., Boyle, K., Carter, C., Ging, D. (2018). Women, Men and News. *Journalism Studies*, 19 (6), 824-845.
- Ross, K. (2001). Women at Work: journalism as en-gendered practice. *Journalism Studies*, 2 (4), 531-544.

- Saval, N. (2015). *Cubed: A Secret History of the Workplace*. New York: Anchor Books.
- Siedlok, F., Hibbert, P., Whitehurst, F. (2020). Social network influences on employee responses to organizational withdrawals. *Organization Management Journal*, 17 (1), 15-35.
- Spence, M. (1973). Jobmarket signaling. *The Quarterly Journal of Economics*, 87 (3), 355-374.
- Steiner, L. (2012). Failed Theories: Explaining Gender Difference in Journalism. *Review of Communication*, 12 (3), 201-223.
- Tannen, D. (1995). The Power of Talk: Who Gets Heard and Why. *Harvard Business Review*, September-October, pp. 139-149.
- Tannen, D. (1990). *You Just Don't Understand*. New York: Penguin Random House.
- Tannen, D. (1986). *That's Not What I Meant!* New York: Penguin Random House.
- Topić, M., Bruegmann, C. (2021). The Girls at the Desk': Timeless Blokishness in the Newsroom Culture in the British Press? *Journalism Studies*, 22 (1), 77-95.
- Topić, M. (2018). Not bloke-ified enough? Women journalists, supermarket industry and the debate on sugar in the British press (2010-2015). *The Newspaper Research Journal*, 39 (4), 433-442.
- Turban, D., Greening, D. (1997). Corporate social performance and organizational attractiveness to prospective employees. *Academy of Management Journal*, 40 (3), 658-672.
- Valcour, M., Ollier-Malaterre, A., Matz-Costa, C., Pitt-Catsoupes, M., Brown, M. (2011). Influences on employee perceptions of organizational work-life support: Signals and resources. *Journal of Vocational Behavior*, 79 (2), 588-595.
- Van der Boon, M. (2003). Women in international management: an international perspective on women's way of leadership. *Women in Management Review*, 18 (3), 132-146.
- Vukočić, J. (2013). Radical feminism as a discourse in the theory of conflict. *Sociological discourse*, 3 (5), 49.
- United Nations. (2020). *Sustainable development goals*. Retrieved from www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals.
- West, C., Zimmerman, D.H. (1983). Small insults: A study of interruptions in conversations between unacquainted persons. In - Thorne, B., Kramerac, C., & Henley, N. (eds.), *Language, gender and society*. Rowley: Newbury House (pp. 102-117).
- Yule, G. (2006). *The Study of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rast značaja Jugoistočne Europe kao odredišta (klimatskih) migranata s područja Jugoistočne Azije*

Mirela HOLY

(Mirela.Holy@imin.hr)

Institut za istraživanje migracija

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 22. 10. 2025.

Doi: 10.5559/pi.20.35.04

UDK 314.151.3-054.72(=5-12:4-12):551.583

314.113.015(4-12)

Posljednjih godina migracije uzrokovane klimatskim promjenama pojavile su se kao jedan od najvažnijih globalnih fenomena, osobito u ranjivim regijama poput Jugoistočne Azije, gdje porast razine mora, ekstremni vremenski događaji i pad poljoprivredne produktivnosti prisiljavaju tisuće ljudi na preseljenje (IOM, 2022). S intenziviranjem klimatskih migracija Jugoistočna Europa sve više postaje odredišna regija za migrante, potencijalno i klimatske migrante, iz Jugoistočne Azije, ponajprije zbog svoje geografske blizine šengenskom području, potražnje na tržištu rada i promjenjivih migracijskih ruta (Holy i Geiger Zeman, 2025b; Balabanić i sur., 2025). Ovaj članak istražuje nove dinamike između klimatskih promjena, migracija i geopolitičke rekonfiguracije migracijskih tokova iz Jugoistočne Azije prema Jugoistočnoj Europi. Članak analizira kako Jugoistočna Europa postupno prelazi iz tranzitne u odredišnu regiju za migrante iz Jugoistočne Azije, osobito u sektorima kao što su poljoprivreda, građevinarstvo, prodaja i sektor skrbi (OECD, 2023). Također se razmatraju društveno-političke implikacije ovog trenda, uključujući potrebu za inkluzivnim migracijskim politikama, zaštitom ljudskih prava i razvoja regionalnih okvira suradnje. Na temelju komparativnih regionalnih podataka i recentnih istraživanja, u članku se kritički analizira uloga obje regije u oblikovanju i odgovoru na klimatske migracije. Poseban naglasak stavlja se na važnost međuregionalnog

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

* Dijelovi ovog istraživanja prezentirani su na Sedmoj ljetnoj školi »Connecting Southeast Asia and Southeast Europe« održanoj u rujnu 2025. godine na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta »Dinamika i izazovi migracije, re-migracije i imigracije u RH« (DinamiRH) financiranog iz programa Europske unije NextGeneration EU (01/08-73/23-2519-18). Iznesceni stavovi i mišljenja isključivo su autoričini i ne odražavaju nužno službene stavove Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

dijaloga i suradnje u suočavanju sa zajedničkim izazovima, kao što su održivi razvoj, klimatska i okolišna pravda te otpornost demokratskih sustava. Fokusiranjem na Jugoistočnu Aziju kao push regiju i Jugoistočnu Europu kao sve istaknutiju pull regiju, u članku se posebno ističe važnost poticanja akademske suradnje između dviju regija čime se doprinosi dubljem razumijevanju načina na koje se okolišne i društveno-političke krize isprepleću u globalnim obrascima migracija te se predlažu preporuke politika usmjerene na jačanje bi-regionalnog partnerstva u odgovornom i pravednom upravljanju tim procesima.

Ključne riječi: *klimatske migracije, Jugoistočna Europa, Jugoistočna Azija, integracija, migrantske politike*

UVOD

Migracije uzrokovane klimatskim promjenama posljednjih su godina postale jedno od ključnih globalnih pitanja, posebice u ranjivim regijama poput Jugoistočne Azije (JI Azija), gdje porast razine mora, ekstremni vremenski događaji i smanjena poljoprivredna produktivnost potiču masovna preseljenja stanovništva (IOM, 2022). Paralelno s tim procesima, Jugoistočna Europa (JI Europa) sve se više profilira kao nova odredišna regija za migrante iz Jugoistočne Azije, uključujući i one koji migriraju zbog klimatskih čimbenika (Holy i Geiger Zeman, 2025b; Balabanić i sur., 2025). Premda su ove regije geografski udaljene i povijesno nepovezane migracijskim tokovima, recentni podatci međunarodnih organizacija (OECD, 2023; IOM, 2024) upućuju na porast broja azijskih radnika u državama Jugoistočne Europe, osobito u sektorima poljoprivrede, građevinarstva, prodaje i skrbi.

Politički i institucionalni konteksti dviju regija također se razlikuju, no u objema su prisutni izazovi povezani s demokratskom stabilnošću, upravljanjem migracijama i društvenom uključenosti migranata. Dok su zemlje Jugoistočne Azije često suočene s posljedicama autoritarnih tendencija i ograničenjima građanskih sloboda (Freedom House, 2025; V-Dem Institute, 2025), zemlje Jugoistočne Europe prolaze kroz vlastite tranzicijske izazove u osmišljavanju održivih migracijskih politika i zaštiti ljudskih prava.

Ovaj članak istražuje nove dinamike između klimatskih promjena, migracija i geopolitičke rekonfiguracije migracijskih tokova iz Jugoistočne Azije prema Jugoistočnoj Europi. Fokus je na tome kako Jugoistočna Europa postupno prelazi iz tranzitne u odredišnu regiju za migrante iz Azije te koje društveno-političke posljedice proizlaze iz tog trenda. Analiza povezuje teorijske koncepte migracija (Lee, 1966), komparativnu regionalnu perspektivu i suvremene političke promjene kako bi se razumjelo kako klimatske, ekonomske i političke krize oblikuju globalne obrasce mobilnosti. Poseban naglasak stavljen

je na potrebu za međuregionalnom suradnjom, razvojem inkluzivnih migracijskih politika i jačanjem akademskog dijaloga između dviju regija u suočavanju s izazovima klimatskih migracija i društvene integracije.

TEORIJSKI OKVIR

Migracije su sastavni dio ljudske povijesti i društvene evolucije. Od najranijih seoba do suvremenih globalnih migracijskih tokova, kretanje ljudi uvjetovano je višestrukim čimbenicima: ekonomskim, političkim, društvenim, okolišnim i osobnim. Suvremene teorije migracija stoga polaze od shvaćanja da migracijski procesi nisu jednoznačni, nego multi faktorski i višerazinski, u kojima se individualne odluke o migraciji prelamaju s makro strukturnim okolnostima poput ekonomskih prilika, političke stabilnosti ili klimatskih promjena (Castles i sur., 2014; McLeman, 2014).

Prvi sustavni pokušaj objašnjenja migracijskih obrazaca dao je britanski geograf Ernst Ravenstein u 19. stoljeću. Njegovi »zakoni migracija« (Ravenstein, 1889) utemeljili su prostorno-statistički pristup prema kojem većina migranata prelazi kraće udaljenosti, migracije se odvijaju u fazama (ruralno-urbano-metropolitansko), a glavni motiv je ekonomska prilika. Ravenstein (1989) je uočio i da svaki migracijski tok stvara svoj protutok, te da migracije imaju rodnu dimenziju, odnosno da muškarci češće migriraju na veće udaljenosti, dok se žene odlučuju za bliže destinacije (Ravenstein, 1889). Ova opažanja postavila su temelje za kasnije razvojne i ekonomske interpretacije migracija (Niu, 2022).

U 20. stoljeću teorije su se postupno razvijale prema raznolikijim pristupima. Heberle (1938) i Bogue (1957) istaknuli su važnost *push* i *pull* čimbenika, odnosno onih čimbenika koji »guraju« ljude iz mjesta podrijetla (nezaposlenost, siromaštvo, politička nestabilnost) i onih koji ih »privlače« u odredišne zemlje (posao, sigurnost, bolji standard). Bogue (1957) je nadogradio pristup uvođenjem ideje prema kojoj migracije proizlaze iz interakcije tih sila, ali ih ograničavaju prepreke poput udaljenosti, troškova, jezika i zakonskih barijera.

Na te se postavke nadovezao Everett S. Lee (1966), koji je sustavno formulirao *push-pull* teoriju migracija. Lee je istaknuo četiri temeljna elementa migracija: karakteristike mjesta podrijetla, odredišta, posredne prepreke (npr. vizni sustavi, fizička udaljenost, kulturne barijere) i individualne faktore. Prema Leeju (1966) odluka o migraciji rezultat je subjektivne procjene koristi i rizika. Ova je teorija, premda je i danas temelj mnogih migracijskih studija, kritizirana zbog

pretjerane linearne kauzalnosti jer podrazumijeva da migracije nastaju kao izravna posljedica razlike između *push* i *pull* okolnosti, zanemarujući kompleksne mreže, institucije i psihosocijalne aspekte (Boswell, 2002; Hunter i sur., 2015).

Neoklasični modeli migracija iz sredine 20. stoljeća polazili su od ideje da pojedinci migriraju radi ekonomskih razloga, odnosno povećanja dohotka. Taj pristup preispitali su Stark i Bloom (1985) u konceptu nove ekonomike radne migracije, tvrdeći da migracija nije individualna odluka, nego strategija kućanstva za smanjenje rizika i diverzifikaciju prihoda. Slanje člana obitelji u inozemstvo omogućuje stvaranje izvora dohotka neovisnog o lokalnim ekonomskim fluktuacijama, a doznake migranata postaju ključan instrument ekonomske sigurnosti.

Potkraj 20. stoljeća dolazi do pojave tzv. sistemskih teorija migracija, među kojima se ističe rad Kritza, Lim i Zlotnik (1992), autorica koje migracije sagledavaju kao povezane procese unutar međunarodnih migracijskih sustava. Ti sustavi povezuju zemlje podrijetla i destinacije kroz ekonomske, političke, kulturne i informacijske veze. Migracijski tokovi pri tome nisu slučajni, već rezultati dugotrajnih povijesnih, kolonijalnih i geopolitičkih odnosa. Glavna ideja je da se međunarodne migracije ne smiju proučavati kao izolirani tokovi između pojedinih zemalja, već kao skupovi povezanih država koje tvore dinamičke, povratnim spregama uvjetovane sustave. Tvrde da migracijski tokovi stvaraju stabilne geografske strukture, a čine ih jedna ili više zemalja destinacije (primateljica migranata) i više zemalja podrijetla (pošiljateljica migranata) koje su međusobno povezane snažnim i trajnim vezama. Ove veze ili poveznice su mehanizmi koji drže sustav na okupu i osiguravaju njegovu samoodrživost poput ekonomskih veza i infrastrukture (trgovinske veze, tokovi kapitala i izravna strana ulaganja između zemalja); regulatornih veza koje uključuju vojne, političke i diplomatske sporazume, kao i zajedničke politike (npr. EU propisi) te društvenih veza koje uključuju kretanje ljudi, prijenos informacija, obiteljske mreže i kulturnu razmjenu. Prema Kritza, Lim i Zlotnik (1992) sustav migracija nije statičan, već dinamičan te evoluirao i mijenja se tijekom vremena, a za to je nužno kontinuirano empirijski pratiti matrice tokova migranata tijekom vremena kako bi se identificirale granice sustava i utvrdilo koje su države snažno povezane, a koje su samo privremeni sudionici. Kritza, Lim i Zlotnik (1992) migracije sagledavaju kao holističku makrorazinu. Ova perspektiva posebno je važna za razumijevanje današnjih migracija iz-

među Jugoistočne Azije i Jugoistočne Europe, regija koje su, iako geografski udaljene, sve povezanije globalnim lancima rada, trgovine i kapitala.

Početak 21. stoljeća pojam klimatskih migracija dobiva sve veće značenje pa tako Ionesco, Mokhnacheva i Gemenne (2016) ističu da klimatske promjene sve češće djeluju kao okidač postojećih ekonomskih i društvenih nejednakosti, čime utječu na migracijske odluke. Klimatske migracije odnose se na kretanje ljudi koje je primarno ili djelomično potaknuto okolišnim i klimatskim pritiscima, poput porasta razine mora, ekstremnih vremenskih događaja ili promjena u poljoprivrednim obrascima. Teorije klimatskih migracija relativno su noviji fenomen te imaju izrazito interdisciplinarnu karakteristiku. Ne počivaju na jednoj jedinstvenoj teoriji i jednom autoru, već na temeljima klasičnih migracijskih teorija koje u sebe integriraju razumijevanje utjecaja okoliša i klime na odluke o migracijama. Početna razmatranja klimatskih migracija podrazumijevala su direktnu (determinističku) povezanost između klimatske krize na nekom području i migriranja stanovništva kao direktnog odgovora na tu krizu. To je pristup koji su njegovali Myers i Kent (1995), koji su među prvima tvrdili da će klimatske promjene i s njima povezane prirodne katastrofe izazvati migracijske valove koji bi do kraja ovog stoljeća mogli rezultirati s 200 milijuna klimatskih izbjeglica. Ovakve direktne interpretacije klimatske krize kao glavnog (i jedinog) *push* faktora migracija smatraju se alarmantnim teorijama klimatskih migracija koje su bile žestoko osporavane, iako se danas rad Myers i Kent (1995) smatra temeljem za kasnija istraživanja i rasprave o klimatskim migracijama (Holy i Geiger Zeman, 2025b).

Kako se sve veći broj znanstvenika bavio temom klimatskih migracija, u znanstvenom i političkom diskursu došlo je do pomaka od »prisilne« prema »adaptivnoj« paradigmi klimatskih migracija. Prekretnicu u tom smjeru označio je izvještaj *Foresight: Migration and Global Environmental Change* (2011), koji je pokazao da migracije u kontekstu okolišnih promjena mogu predstavljati strategiju prilagodbe, a ne samo znak neuspjeha prilagodbe. Izvještaj je uveo i koncept »zaglavljene populacije«, stanovništva koje bi trebalo migrirati zbog klimatske ili okolišne ranjivosti, ali nema resurse za to pa ostaje »zaglavljeno« u svojim sredinama. Time je klimatska migracija shvaćena kao višesmjernan proces u kojem dio populacija ostaje, dio migrira lokalno (unutar države), a manji dio prelazi međunarodne granice (van der Geest i sur., 2023; Boas i sur., 2019).

Suvremene teorije klimatskih migracija odbacuju okolišni determinizam i prihvaćaju kompleksne, posredne uzročne veze između klimatskih i društvenih čimbenika. Gemenne (2011, 2015) i Bettini (2013) upozoravaju na zapadnocentrične i sigurnosne narative koji klimatske migrante prikazuju kao prijetnju, čime se potiču restriktivne politike. Parenti (2011) pak povezuje klimatske migracije s nasljedem kolonijalne eksploatacije i globalne nejednakosti, dok Warner i sur. (2009) promatraju migracije kroz koncept ljudske sigurnosti, naglašavajući njihovu ulogu u očuvanju života i dostojanstva pogođenih zajednica. Hastrup i Fog Olwig (2012) dodatno razvijaju ideju »ekološkog raseljavanja«, prema kojoj klimatske promjene mijenjaju ne samo prostor, već i društvene i kulturne strukture pogođenih populacija.

Ključni koncepti koji proizlaze iz suvremenih teorija klimatskih migracija upućuju na zaključke kako klimatske promjene djeluju kao višestruki, posredni *push* faktori, koji pojačavaju ranjivosti, ali ne djeluju izolirano od ekonomskih i političkih čimbenika. Također, naglašava se kako migracije mogu biti strategija prilagodbe, a ne samo posljedica katastrofe, pri čemu obitelji često svjesno šalju jednog člana u inozemstvo radi ekonomskog preživljavanja. Treba reći i kako pravni okvir još uvijek ne prepoznaje klimatske migrante kao posebnu kategoriju. Međunarodno pravo razlikuje izbjeglice prema Konvenciji iz 1951. godine, dok IOM koristi neutralniji termin okolišni migrant (McAdam, 2012; IOM, 2022).

Kada se navedeni teorijski pristupi primijene na suvremene migracijske obrasce između Jugoistočne Azije (Brunej, Kambodža, Indonezija, Laos, Malezija, Mjanmar, Filipini, Singapur, Tajland, Timor-Leste, Vijetnam) i Jugoistočne Europe (Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Hrvatska, Mađarska, Kosovo, Moldavija, Crna Gora, Sjeverna Makedonija, Rumunjska, Srbija, Slovenija), vidljivo je da se klasični ekonomski motivi nadopunjuju klimatsko-ekološkim i društveno-političkim faktorima.

U mnogim državama Jugoistočne Azije klimatske promjene, porast razine mora, poplave, suše i degradacija tla istodobno djeluju s demografskim pritiscima i ekonomskom nejednakošću, što stvara kompleksne *push* okolnosti (IOM, 2022; Ionesco i sur., 2016). Istodobno, Jugoistočna Europa, suočena s padom nataliteta i manjkom radne snage, postaje nova *pull* regija. Njezina geografska blizina Schengenskom području, liberalizacija radnih dozvola i rastuća potražnja za radnicima u sektorima građevinarstva, poljoprivrede, skrbi

i turizma čine je privlačnom destinacijom (OECD, 2023; Holy i Geiger Zeman, 2025a).

U teorijskom smislu, taj proces može se promatrati kroz sistemski okvir Kritz, Lim i Zlotnik (1992), jer Jugoistočna Azija i Jugoistočna Europa sve više funkcioniraju kao povezane migracijske regije unutar globalnog sustava mobilnosti rada. Razvijene bilateralne sheme za pošljavanje (npr. G2G programi između Filipina i Hrvatske ili Vijetnama i Rumunjske) djeluju kao institucionalni »mostovi« koji smanjuju prepreke migraciji, dok klimatski i socijalni faktori potiču njezinu dinamiku. G2G programi (*Government-to-Government*) bilateralni su sporazumi između država koji omogućuju sigurne, regulirane i zakonite migracijske tokove, najčešće u području radne migracije. Takvi programi podrazumijevaju da se regrutacija, zapošljavanje i zaštita radnika migranata provode u suradnji između dvije vlade, čime se smanjuje rizik od eksploatacije, trgovine ljudima i neregularne migracije. Ovi programi često se primjenjuju u sektorima poput građevinarstva, zdravstva i poljoprivrede, a predstavljaju instrument upravljanja migracijama kojim se istovremeno zadovoljavaju potrebe tržišta rada u zemljama primateljicama i promiče razvoj u zemljama porijekla kroz doznake i transfer vještina (Open Working Group on Labour Migration & Recruitment, 2015).

S druge strane, pojačani migracijski tokovi otvaraju pitanja društveno-političke adaptacije zemalja primateljica. Regije poput Jugoistočne Europe, koje su donedavno bile tranzitne ili iseljeničke, suočavaju se s potrebom razvoja inkluzivnih migracijskih politika i jačanja međuregionalne suradnje u upravljanju klimatskim migracijama (Balabanić i sur., 2025; Holy i Geiger Zeman, 2025b).

Klimatske migracije nisu ni isključivo prisilne ni isključivo dobrovoljne; one su rezultat interakcije klimatskih, ekonomskih i političkih dinamika. U tom smislu, klasični *push-pull* model i dalje je koristan, ali zahtijeva dopunu konceptima otpornosti, prilagodbe i institucionalne posredovanosti (de Sherbinin i sur., 2022). Jugoistočna Azija, kao *push* regija pogođena klimatskim rizicima, i Jugoistočna Europa, kao *pull* regija u transformaciji, predstavljaju empirijski primjer kako se globalne klimatske i društvene krize isprepleću u novim migracijskim obrascima. Analitički okvir ovog rada stoga kombinira: 1) klasične migracijske teorije (Ravenstein, Lee, Stark i Bloom); 2) suvremene sustavne i mrežne pristupe (Kritz, Lim i Zlotnik, 1992); i 3) interdisciplinarnu teoriju klimatskih migracija, koje migracije tumače kao oblik prilagodbe i otpornosti na globalne klimatske promjene (Fo-

resight, 2011; Gemenne, 2015; Boas i sur., 2019; van der Geest i sur., 2023). Ovaj teorijski okvir omogućuje razumijevanje novih veza između Jugoistočne Azije i Jugoistočne Europe te pruža osnovu za analizu kako promjenjivi klimatski, ekonomski i geopolitički uvjeti oblikuju regionalne tokove migracija i politike njihova upravljanja.

METODOLOŠKI OKVIR

Predmet ovog istraživanja je analiza suvremenih migracijskih tokova između Jugoistočne Azije i Jugoistočne Europe, s posebnim naglaskom na radne i klimatske migracije te na ulogu Hrvatske kao sve značajnijeg odredišta za migrante iz azijskih zemalja. U fokusu je usporedno sagledavanje sličnosti i razlika između tih dviju regija u kontekstu njihovih povijesnih, gospodarskih, političkih i klimatskih obilježja, kao i analiza mogućnosti jačanja međuregionalne suradnje u području migracijskih politika, gospodarskih odnosa i akademske razmjene. Središnji problem istraživanja proizlazi iz činjenice da Jugoistočna Europa, koja je donedavno bila prostorom emigracije, postaje sve privlačnija destinacija za radne i klimatske migrante iz Jugoistočne Azije. Taj se proces odvija u uvjetima demografskog pada, gospodarskih transformacija i potreba tržišta rada, dok istodobno Jugoistočna Azija trpi sve snažnije posljedice klimatskih promjena, društvene nejednakosti i gospodarske nestabilnosti. Stoga se postavlja pitanje u kojoj mjeri i na koji način postojeći politički i društveni okviri u zemljama Jugoistočne Europe, osobito u Hrvatskoj, omogućavaju učinkovito upravljanje migracijama i uspješnu integraciju migranata iz Jugoistočne Azije. Glavni cilj istraživanja je objasniti uzroke, obrasce i posljedice migracijskih kretanja između Jugoistočne Azije i Jugoistočne Europe, uz poseban naglasak na povezanost gospodarskih i klimatskih čimbenika. Istraživanje nastoji ponuditi teorijsko i empirijsko utemeljenje za analizu novonastalog migracijskog fenomena te identificirati mogućnosti za razvoj kvalitetnije političke, gospodarske i akademske suradnje između dviju regija. Metodološki, istraživanje je kvalitativno-deskriptivnog karaktera i temelji se na analizi sekundarnih izvora. Kao primarni izvori podataka korištena su međunarodna izvješća (npr. IOM, OECD), europske i nacionalne migracijske politike te statistički podaci o zapošljavanju i migracijskim tokovima. Ti su podatci uspoređivani i interpretirani kroz teorijske koncepte migracijskih studija, osobito u odnosu na ekonomske i klimatske migracije. U analizi su korištene komparativna analiza dviju regija prema njihovim demografskim, ekonomskim, političkim i klimatskim obilježjima; analiza dokumenata i politika, uključujući eu-

ropske i nacionalne strategije zapošljavanja, integracije i upravljanja migracijama; interpretativna analiza podataka s ciljem prepoznavanja trendova, uzoraka i mogućnosti suradnje između dviju regija. Ova metodološka struktura omogućava sveobuhvatno i višedimenzionalno razumijevanje složenih odnosa između migracija, klime i gospodarstva u suvremenom globalnom kontekstu te otvara prostor za daljnja empirijska istraživanja i razvoj konkretnih prijedloga za javne politike.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Analiza dokumenata i izvora potvrđuje tezu da Jugoistočna Europa (JI Europa) ubrzano prelazi iz tranzitne u odredišnu regiju za migrante iz Jugoistočne Azije (JI Azija), pri čemu su radne migracije, a potencijalno i migracije povezane s klimatskim čimbenicima, najvidljiviji dio novog obrasca (IOM, 2022; OECD, 2023). U obje regije bilježe se dinamične, ali različite demografske i klimatske promjene: JI Azija istodobno nosi teret klimatske ranjivosti (porast razine mora, ekstremni vremenski događaji, degradacija resursa) i demografskih tranzicija, dok JI Europa, suočena s niskim fertilitetom i starenjem stanovništva, osjeća sve snažniji manjak radne snage u sektorima niskih i srednjih kvalifikacija. Ovaj dvostruki kontekst, *push* u JI Aziji i *pull* u JI Europi, sukladan je suvremenim teorijama koje migracije promatraju kao multifaktorski, višerazinski proces, gdje klima djeluje kao multiplikator prijatni na već postojeće socioekonomske ranjivosti (Ionesco, Mokhnacheva, i Gemenne, 2016; Mikac i Dragović, 2017; Boas i sur., 2019).

Komparativni pregled pokazuje da politički režimi i pravni okviri u JI Aziji i JI Europi stvaraju različite obrasce mobilnosti. U JI Aziji koegzistiraju krhke demokracije i autoritarni režimi, uz regionalnu mobilnost unutar ASEAN-a i snažne odlazne tokove prema obližnjim tržištima rada i Bliskom istoku. U JI Europi, iako postoji razlika između članica EU/Schengena i zemalja izvan EU-a, reformski trend ide prema liberalizaciji pristupa tržištima rada za državljane trećih zemalja i ubrzanju procedura (Freedom House, 2025; V-Dem Institute, 2025; International IDEA, 2024). Ove razlike važne su kao posredne prepreke ili olakšavajući kanali (vizni režimi, dopuštenja boravka i rada), što je u skladu s teorijskim očekivanjima o ulozi institucija kao ključnih »filtera« migracijskih tokova.

JI Azija pokazuje heterogenu, ali u prosjeku mlađu dobnu strukturu, s višom ukupnom stopom fertiliteta u dijelu zemalja (Filipini, Laos, Kambodža, Timor-Leste) i ubrzanim starenjem u drugima (Sin-

gapur, Tajland, djelomice Malezija). Velike zemlje poput Indonezije i Vijetnama nalaze se u demografskoj tranziciji (pad fertiliteta, porast obrazovanja, urbanizacija) uz paralelne tokove unutarnjih (ruralno–urbano) i regionalnih migracija (UN DESA, 2024; UN ESCAP, 2023). Nasuprot tome, JI Europa gotovo univerzalno bilježi vrlo nizak fertilitet, visoku prosječnu dob i rast omjera ovisnosti starijih, uz dugotrajni odljev mlađih kohorti prema zapadnoj i sjevernoj Europi (Eurostat, 2025a). Rezultat je strukturni deficit radne snage koji se sve češće nadomješta uvozom radnika iz trećih zemalja, među kojima sve vidnije mjesto zauzimaju i azijski radnici.

Ji Azija ubraja se među regije globalno najizloženije kumulativnim klimatskim opasnostima: porast razine mora i obalna erozija, tropski cikloni, ekstremne padaline i poplave, suše, degradacija šuma i tresetišta s posljedičnim megapožarima i epizodama dima. Prostorna diferencijacija rizika posebno je izražena u velikim deltama i niskim priobaljima (Mekong, Chao Phraya, obale Filipina i Vijetnama) zbog kombinacije podizanja mora, slijeganja tla i intenzivnih oborina; otočne i arhipelaške države (Filipini, Indonezija, Timor-Leste) izložene su olujnim udarima i klizištima; a kontinentalni jug (Laos, Kambodža) hidrološkim varijabilnostima i sušama (IPCC, 2021, 2022; UN ESCAP, 2023).

Ji Europa je dio europskog i mediteranskog klimatskog »žarišta« s ubrzanim porastom temperatura, češćim toplinskim valovima, sušama i bujičnim poplavama. Europska procjena klimatskog rizika (EUCRA) već danas bilježi niz rizika na razinama koje zahtijevaju hitno djelovanje, osobito u vezi s vodnim resursima, zdravljem, ekosustavima i kritičnom infrastrukturuom (EEA, 2024). Dok je izloženost porastu razine mora u Ji Europi manja (Jadran, Crno more), učestalost ekstremnih oborina i toplinskog stresa mjeri se rastućim utjecajima na zdravlje i produktivnost, što izravno zahvaća sektore rada u kojima su koncentrirani i migranti (npr. građevina, poljoprivreda, skrb). Ovakvi obrasci rizika konzistentni su s teorijama koje migracije promatraju kao strategiju prilagodbe, ali i s konceptom »zaglavljene populacije« jer najranjiviji često nemaju resurse za međunarodnu migraciju (Foresight, 2011; van der Geest i sur., 2023).

U proteklih nekoliko godina uočljiv je porast dolazaka radnika iz pojedinih zemalja Ji Azije u Ji Europu, prvenstveno u okviru radnih migracija potaknutih manjkom radne snage u građevinarstvu, turizmu/ugostiteljstvu, poljoprivredi i prerađivačkoj industriji. Među državama podrijetla ističu se Filipini i Vijetnam. Kada je riječ o mi-

grantima s Filipina, njihova je prisutnost posebno vidljiva u Hrvatskoj (Ministarstvo unutarnjih poslova RH, 2025) i Srbiji. Filipinski radnici ulaze u hrvatsko i srpsko tržište rada posebno u hotelijerstvu, ugostiteljstvu i uslugama, uz oslonac na G2G programe i mehanizme zaštite radničkih prava (IOM Serbia i Republički zavod za statistiku, 2025). Ovi aranžmani smanjuju posredničke troškove i rizike zlouporaba, čime djeluju kao institucionalni kanali koji olakšavaju migraciju. Kada je riječ o migrantima iz Vijetnama, njihove destinacije su Rumunjska i djelomice Mađarska. Vijetnamski radnici stabilno pristižu u građevinu i industriju (industrija i građevina), pri čemu Rumunjska ima uspostavljene kvote i kategorizirane dozvole, a Mađarska selektivno otvara manjkajuća zanimanja (Vietnam Man Power Group, 2025). Na razini statistike EU-a, Hrvatska se ističe vrlo visokim udjelom prvih dozvola boravka izdanih zbog zaposlenja, čak 95,3% svih prvih dozvola, što ju čini zemljom s najvećim postotkom *employment* razloga u EU-u; visoke udjele bilježe i Rumunjska (77,2%), Mađarska (63,6%), Slovenija (57,3%) i Bugarska (44%) (Eurostat, 2025b). Ovaj pokazatelj ne govori tko točno dolazi, ali jasno potvrđuje da u JI Europu dolaze migranti kroz zapošljavanje kao primarni put ulaska, što je koherentno s demografskim i tržišnim pritiscima.

Sektorski pogled potvrđuje koncentraciju u građevini, turizmu/ugostiteljstvu, poljoprivredi i prerađivačkoj industriji, dakle granama osjetljivima na sezonalnost, klimatske ekstreme i cjenovne pritiske, te s relativno nižim barijerama ulaska za novopridošle radnike (IOM, 2024; OECD, 2023).

Reforme politika radnih dozvola u JI Europi povećavaju propusnost za radne migracije iz JI Azije, a u kombinaciji s bilateralnim aranžmanima (npr. filipinski G2G) smanjuju transakcijske troškove i nezvjesnosti, čime se stvara stabilniji kanal za dolazak i zadržavanje radnika.

Sažeti povijesni pregled pomaže razumjeti zašto se regije danas povezuju novim migracijskim vezama. JI Azija je stoljećima bila poprište kolonijalne ekspanzije, dekolonizacije i poslijeratne modernizacije, uz duboke transformacije društava i ekonomija (Tarling, 1993; Reid, 2015; Gin, 2004). JI Europa je, pak, oblikovana nasljeđem Osmanskog i Habsburškog Carstva, socijalističkim razdobljem i poslijehladnoratovskom tranzicijom, uključujući raspad Jugoslavije i kasniju europsku integraciju (Jelavich, 1983; Banac, 1988; Glenny, 2012; Lampe, 2014). Iako su povijesne putanje različite, zajedničke točke su iskustva vanjske dominacije, kasne modernizacije i visoke kulturne

raznolikosti, što danas, u kombinaciji s globalizacijom rada i klimatskom krizom, olakšava stvaranje novih migracijskih sustava između regija (Kritz, i sur., 1992). U obje makroregije klimatske promjene već pokazuju mjerljive učinke na zdravlje, produktivnost i sigurnost rada, s osobitim naglaskom na vanjske i fizički zahtjevne poslove. U JI Europi se to očituje kroz sve češće toplinske valove i ekstremne oborine (EEA, 2024), dok JI Azija bilježi kombinaciju topline i visoke vlage koja povećava rizik smrtnosti i radnog stresa (IPCC, 2022). Time se potvrđuje da migracije nisu isključivo ekonomske, već su posredovane klimatskim faktorima te se odvijaju u sektorima čija je otpornost i adaptacijski kapacitet središnja politika javnog zdravstva i sigurnosti na radu.

Uključivanje Hrvatske (2023) te Rumunjske i Bugarske (2025) u Schengen, kao i monetarne integracije (euro u Sloveniji i Hrvatskoj), stvorili su povoljniji okvir mobilnosti i logistike rada u dijelu JI Europe (Europska unija, n.d.). Na razini nacionalnih politika, trend je ka standardizaciji procedura, digitalizaciji i, u nekim slučajevima, uklanjanju kvota uz zamjenu testovima tržišta rada, što olakšava brže popunjavanje deficitarnih zanimanja. Ujedno, EU i nacionalne strategije sve više traže ravnotežu između gospodarskih potreba i zaštite prava radnika, čime se podržava razvoj inkluzivnih migracijskih politika i regionalnih okvira suradnje.

Zaključno, istraživanje dostupnih izvora pokazalo je da migracijski tokovi iz JI Azije prema JI Europi rastu, osobito iz Filipina i Vijetnama, pri čemu su Hrvatska, Rumunjska i Srbija među vidljivijim odredištima. Sektorski, najizraženiji je građevinski, turističko-ugostiteljski, poljoprivredni i proizvodni segment (Eurostat, 2025b; IOM, 2024; Vietnam Man Power Group, 2025). Institucionalni kanali (G2G, pojednostavljene dozvole, digitalizirane procedure, visoki udjeli *employment* razloga u prvim dozvolama) djeluju kao glavni akceleratori novih tokova, smanjujući rizike i troškove posredovanja (EMN, 2025; Ministarstvo unutarnjih poslova, 2025). Klimatski stresori u JI Aziji i demografske potrebe JI Europe djeluju sinkrono: klima ne djeluje sama, ali u kombinaciji s ekonomskim i političkim uvjetima stvara povoljan vektor mobilnosti u skladu s konceptom migracije kao prilagodbe i s upozorenjima o »zaglavljenim populacijama« (Foresight, 2011; van der Geest i sur., 2023). Teorijski, sustavni pristup (Kritz i sur., 1992) najbolje objašnjava novi biregionalni migracijski sustav: guste veze između poslodavaca, posrednika, bilateralnih programa i mreža dijaspore stvaraju stabilne kanale koji nadilaze jednokratne

valove. *Push–pull* okvir je i dalje koristan, ali mora biti proširen klimatskim i institucionalnim dimenzijama kako bi zahvatio višesmjernost i selektivnost migracija u promjenjivim rizicima (Boas i sur., 2019; de Sherbinin i sur., 2022).

Prethodno napisano upućuje na to da bi se analizirane regije trebale fokusirati na sljedeća tri područja djelovanja: 1) inkluzivne migracijske politike i zaštitu prava migranata standardiziranjem transparentnih ugovora, nadzorom posrednika i troškova regrutacije (nulta naknada za radnike), osiguranjem pristupa pravima, zdravlju i sigurnosti na radu, uz mehanizme prijave zlouporaba (IOM, 2024; OECD, 2023); 2) intenziviranje međuregionalne suradnje i dijaloga na liniji JI Azija – JI Europa, posebice one političke i akademske, koja može poslužiti kao podloga za kreiranje kvalitetnih i u podacima utemeljenih politika, razmjenu podataka i dobrih praksi (npr. o G2G shemama, priznavanju kvalifikacija, jezičnoj i kulturnoj integraciji), te za zajedničke planove otpornosti u sektorima visokog klimatskog i radnog rizika; 3) jačanje klimatske i okolišne pravde integriranjem klimatskih faktora u migracijsko planiranje (projekcije, ranjive skupine, rani alarmi), s naglaskom na prilagodbu i otpornost lokalnih zajednica u JI Aziji, ali i na adaptaciju radnih uvjeta u JI Europi (EEA, 2024; IPCC, 2022).

RASPRAVA

Nalazi ovog rada potvrđuju tezu da je Jugoistočna Europa (JI Europa) u posljednjih nekoliko godina postala odredišna, a ne tek tranzitna regija za migrante iz Jugoistočne Azije (JI Azija). Taj pomak nije posljedica jednog faktora, već proizlazi iz sinkronizacije triju ključnih silnica: 1) klimatskih faktora u državama podrijetla; 2) demografskih i tržišnih potreba u državama odredišta; te 3) institucionalnih rješenja koja snižavaju troškove i rizike mobilnosti (vizni režimi, bilateralni i G2G aranžmani, standardizacija procedure). U toj kombinaciji klima ne djeluje kao jedini uzrok, već kao multiplikator postojećih ranjivosti, dok JI Europa popunjava trajne manjkove radne snage u sektorima građevinarstva, poljoprivrede, skrbi i turizma.

Geopolitički i pravni konteksti dodatno oblikuju te tokove. JI Azija je izrazito heterogena po političkim režimima i razinama klimatske izloženosti (deltna i obalna područja, otočne države, unutrašnjost Jugoistočne Azije), što generira selektivne obrasce odlaska iz ranjivijih okruženja i iz zanimanja snažno pogođenih klimom (npr. mali poljoprivrednici, ribarstvo). JI Europa, suočena s dugotrajno niskim fertilitetom i emigracijom mladih, sve se snažnije otvara radnim

migracijama trećih zemalja: u pojedinim državama olakšani su postupci, digitalizirani sustavi, uvedene ili ukinute kvote, a bilateralni kanali (uključujući G2G) služe kao sigurniji i predvidljiviji putevi dolaska. Empirijski uzorak time je konzistentan s teorijama koje migraciju interpretiraju kao strategiju prilagodbe unutar šireg sustava institucionalnih i mrežnih veza.

Sektorska slika JI Europe pokazuje koncentraciju zapošljavanja novopridošlih u radno intenzivnim, često sezonskim i klimatski osjetljivim djelatnostima. Time se otvara dvosmjerna politika: s jedne strane, države odredišta dobivaju nužan priljev radne snage; s druge, povećava se potreba za standardima etičkog regrutiranja, nadzorom posrednika, transparentnim ugovorima, pristupom informacijama, smještaju i sigurnosti na radu. U suprotnom, rizik od prekarizacije može narušiti održivost novouspostavljenih migracijskih kanala i potkopati ciljeve integracije. Posebna pozornost pri tome pripada jezičnoj i kulturnoj integraciji te priznavanju kvalifikacija, mjerama koje izravno utječu na produktivnost, zadržavanje i socijalnu koheziju.

U odnosu na buduće trendove, klimatski scenariji za JI Aziju (porast razine mora, ekstremni vremenski događaji, toplinski stres) impliciraju stalan pritisak na mobilnost. Istodobno, JI Europa ostaje dio europskog klimatskog »žarišta«, s rastućim toplinskim opterećenjem u sektorima u kojima rade migranti. To traži dizajn politika prilagodbe na radnim mjestima (rasporedi, zaštita na radu, hlađenje, mikroodmori, urbane mjere protiv toplinskih otoka) i povezivanje klimatskih i migracijskih strategija. Uključivanje tih elemenata u planiranje tržišta rada i lokalne razvojne dokumente smanjuje zdravstvene i ekonomske troškove te podiže otpornost.

Ključan, a često zanemaren stup održivih tokova jest akademsko i znanstveno partnerstvo između JI Azije i JI Europe. Dobar primjer suradnje predstavlja Ljetna škola koja je krenula 2019. godine i koju zajednički organiziraju Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Sveučilište/VERN' (FPZG, 2019) te prvo indonezijska, a potom i druga sveučilišta iz Azije. Taj projekt pokazuje kako suradnja studenata i nastavnika može brzo multiplicirati znanje, umrežiti dionike i generirati praktične preporuke. Tu iskustvenu bazu treba proširiti kroz ERASMUS+ mobilnosti (studenti i osoblje), zajedničke istraživačke projekte iz migracijskih studija, doktorska su-mentorstva i zajedničke baze podataka (npr. standardizirane mikro-podatke o zapošljavanju, plaćama, uvjetima rada, posredničkim troškovima, jeziku i integracijskim ishodima). Sustavno, otvoreno i etički uređeno dijeljenje po-

dataka u realnom vremenu omogućilo bi preciznije modeliranje to-kova, brže uočavanje zlouporaba i ciljane intervencije (npr. u stam-benom zbrinjavanju, javnom zdravstvu i obrazovanju).

Na razini upravljanja, poželjan je biregionalni forum JI Azija – JI Europa koji bi uključio vlade, gradove, sindikate, poslodavce, akade-miju i civilno društvo. Mogući benefiti ovog foruma bili bi: 1) uskla-đivanje standarda etičkog zapošljavanja (nulta naknada za radnike, nadzor posrednika); 2) razmjena praksi integracije (obavezni i bes-platni programi učenja kulture i običaja zemlje dolaska te jezika tije-kom prva dva ili tri mjeseca boravka radnika uz skraćeno radno vri-jeme u razdoblju edukacije, mentorstvo na radnom mjestu, prizna-vanje kvalifikacija); 3) klimatsko-migracijsko planiranje (procjene ran-jivosti, rani alarmi, sektorske mjere prilagodbe); te 4) razvoj trajnih obrazovnih platformi (ljetne škole, zajednički moduli, diplomski pro-grami s dvostrukom diplomom).

U konačnici, rast značaja JI Europe kao odredišta (klimatskih) migranata iz JI Azije treba čitati kao priliku, ali krhku ako se ne vodi računa o kriznim aspektima fenomena. Pozitivni učinci na tržišta rada i javne financije ostvarivi su samo uz prava radnika, inkluzivne poli-tike i znanstveno utemeljeno planiranje. Akademska suradnja, od ljet-nih škola do ERASMUS+ i zajedničkih projekata s otvorenim bazama podataka, nije sporedan dodatak, već operativni mehanizam koji spaja spoznaje, politike i prakse dviju regija. Ona je, ukratko, najbolja garancija da će novi biregionalni migracijski sustav ostati održiv, pra-vedan i otporan na klimatske i društvene šokove koji dolaze.

ZAKLJUČAK

Iako ovaj rad ukazuje na trendove, ima i ograničenja. Najveće ogra-ničenje ovog rada je oslanjanje na sekundarne izvore (međunarodne i nacionalne statistike) uz neravnomjernu kvalitetu i vremensku ažur-nost, kao i nedovoljna razlučivost po sektorima, zanimanju i statusu boravka. Vrlo važno ograničenje je i izostanak standardizirane pravne i statističke kategorije »klimatskog migranta« koji otežava razdvajanje klimatskih i ekonomskih razloga migracija. Osim toga, ovaj rad daje najveći naglasak na nekoliko vidljivijih odredišta (npr. Hrvatska, Ru-munjska, Srbija) i sektora što može prikriti heterogenost unutar re-gija, a kratkoročni presjek ne zahvaća punu dinamiku kružnih i du-gotrajnih migracija ni učinke budućih klimatskih scenarija. Slijedom toga smjerovi budućih istraživanja trebali bi uključiti anketiranje ku-ćanstava i panel-studije u JI Aziji, etnografske i miješane kvalitativno-kvantitativne pristupe u odredišnim sredinama; povezivanje admi-

nistrativnih podataka u longitudinalnoj perspektivi; evaluaciju pojedinih nacionalnih i europskih politika (npr. učinci G2G aranžmana, digitaliziranih postupaka i testova tržišta rada; eksperimentalne i kvazi-eksperimentalne procjene); kvantifikaciju utjecaja toplinskog stresa i ekstremnih događaja na produktivnost i sigurnost rada u pogođenim sektorima; intersekcionalnu analizu migranata (rod, dob, porijeklo, status obitelji, djeca migranata, profesionalna mobilnost i trajni boravak); te analize i znanstvena istraživanja učinkovitosti i efekata akademskih projekata poput ljetnih škola, proširenja ERASMUS+, uspostave zajedničkih biregionalnih baza podataka za brze *policy-pilot*-projekte.

Zaključno, novi biregionalni migracijski sustav JI Azija – JI Europa već je u nastajanju, a njegova pravednost, otpornost i održivost ovisit će o sposobnosti da znanstvena suradnja i dokazima utemeljene politike idu ukorak s promjenjivim klimatskim i društveno-ekonomskim uvjetima.

Literatura

- Balabanić, I., Perić Kaselj, M., Rubić, M., Ružić, N. K., Turk, M., Nimac, D., Šimunić, N., Dabo i Tadić, I. (2025) *Istraživački izvještaj anketnog istraživanja o kvaliteti života i obrascima života stranih radnika iz Azije i Afrike u Hrvatskoj*. Institut za istraživanje migracija.
- Banac, I. (1988). *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Cornell University Press.
- Bettini, G. (2013). Climate Barbarians at the Gate? A critique of apocalyptic narratives on 'climate refugees'. *Geoforum*, 45, 63-72.
<https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2012.09.009>.
- Boas, I., Farbotko, C., Adams, H., Sterly, H., Bush, S., i sur. (2019). Climate migration myths. *Nature Climate Change*, 9(12), 901-903.
<https://doi.org/10.1038/s41558-019-0633-3>.
- Bogue, D.J. (1957). *Components of population change 1940–1950: Estimates of net migration and natural increase for each standard metropolitan area and state economic area*. Scripps Foundation for Research in Population Problems, Miami University.
- Boswell, C. (2002). *NEW ISSUES IN REFUGEE RESEARCH, Working Paper No. 73: Addressing the causes of migratory and refugee movements: The role of the European Union*. UNHCR.
<https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/3e19ac624.pdf>.
- Castles, S., de Haas, H., i Miller, M. J. (2014). *The age of migration: International population movements in the modern world* (5th ed.). The Guilford Press.

- de Sherbinin, A., Grace, K., McDermid, S., van der Geest, K., Puma, M.J. i Bell, A. (2022). Migration Theory in Climate Mobility Research. *Frontiers in Climate*, 4:882343. <https://doi.org/10.3389/fclim.2022.882343>.
- EEA. (2024). *European Climate Risk Assessment 2024*. European Environment Agency. <https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/european-climate-risk-assessment>
- European Migration Network - EMN. (2025). *Asylum and migration overview 2024*. https://emn.gov.hr/UserDocsImages/AMO%202024/2024_EMN_AMO_2.pdf.
- Europska unija (n.d.). Principles, countries, history, EU countries. https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/eu-countries/croatia_en.
- Eurostat. (2025a). *Median age in the EU increased by 2.2 years since 2014*. Publications Office of the European Union. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20250221-2>.
- Eurostat. (2025b). *Residence permits – statistics on reasons for residence permits issued*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Residence_permits_-_statistics_on_first_permits_issued_during_the_year&oldid=686856.
- Fakultet političkih znanosti – FPZG. (2019). Ljetna škola »Izvori akademskog duha: digitalni podaci i sigurnost«, Indonezija. <https://www.fpzg.unizg.hr/novosti/?@=2f73i>.
- Foresight: Migration and Global Environmental Change (2011). Final Project Report. London: The Government Office for Science. <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a74b18840f0b61df4777b6c/11-1116-migration-and-global-environmental-change.pdf>.
- Freedom House. (2025). *Freedom in the World 2025: Democracy under threat*. Washington, DC: Freedom House. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2025-02/FITW_World_2025_Feb.2025.pdf.
- Gemenne, F. (2011). Why the numbers don't add up: A review of estimates and predictions of people displaced by environmental changes. *Global Environmental Change*, 21(S1), S41-S49. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.09.005>.
- Gemenne, F. (2015). The Anthropocene and its victims. U: T. Biermann i K. Boas (Ur.), *Climate Change and Human Security* (str. 168-174). London: Routledge.
- Glenny, M. (2012). *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-2012*. Penguin.
- Hastrup, K., i Fog Olwig, K. (Ur.). (2012). *Climate Change and Human Mobility: Challenges to the Social Sciences*. Cambridge University Press.
- Heberle, R. (1938). The causes of rural-urban migration a survey of German theories. *American Journal of Sociology*, 43(6), 932-950. <https://doi.org/10.1086/217875>.

- Holy, M. i Geiger Zeman, M. (2025a). Osobne priče (i)migranata: Promjena medijskog uokvirivanja u Hrvatskoj?. *Medijska istraživanja*, 31(1), 53-82. <https://doi.org/10.22572/mi.31.1.3>.
- Holy, M. i Geiger Zeman, M. (2025b). (Ne)vidljivost klimatskih migracija: analiza sadržaja hrvatskih medijskih i znanstvenih članaka. U: M. Perić Kaselj, K. Posavec, V. Blazsetin (Ur.). *Zbornik radova 3. međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država* (str. 206-220). Zagreb: Institut za istraživanje migracija i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Hunter, L. M., Luna, J. K., i Norton, R. M. (2015). Environmental dimensions of migration. *Annual Review of Sociology*, 41, 377-397. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073014-112223>.
- International IDEA. (2024). *The Global State of Democracy 2024: Strengthening the Legitimacy of Elections in a Time of Radical Uncertainty*. International IDEA. <https://cdn.sanity.io/files/2e5hi812/production-2024/0134f4cc56156db21ee23cf1072ab6d71704cd51.pdf>.
- IOM. (2022). *World Migration Report 2022*. Geneva: International Organization for Migration. <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>.
- IOM. (2024). *World Migration Report 2024*. Geneva: International Organization for Migration. <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2024>.
- IOM Serbia i Republički zavod za statistiku (2025). *Imigracija stranaca u Srbiji*. <https://serbia.iom.int/sites/g/files/tmzbd11126/files/documents/RESOURCES/imigracija-stranca-u-republici-srbiji.pdf>.
- Ionesco, D., Mokhnacheva, D., i Gemenne, F. (2016). *The Atlas of Environmental Migration*. London: Routledge / IOM.
- IPCC. (2021). *Sixth Assessment Report, Working Group I: The Physical Science Basis*. Geneva: Intergovernmental Panel on Climate Change. <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/>
- IPCC. (2022). *Sixth Assessment Report, Working Group II: Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Intergovernmental Panel on Climate Change. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/downloads/report/IPCC_AR6_WGII_SummaryVolume.pdf.
- Jelavich, B. (1983). *History of the Balkans*, Cambridge University Press.
- Kritz, M., Lim, L., i Zlotnik, H. (Ur.). (1992). *International Migration Systems: A Global Approach*. Oxford: Clarendon Press. https://archive.org/details/internationalmig000unse_y2m1/page/n5/mode/2up.
- Lampe, J. R. (2014). *Balkans into Southeastern Europe: A Century of War and Transition*. Palgrave Macmillan.
- Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1), 47-57. <https://emigratecaportuguesa.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/04/1966-a-theory-of-migration.pdf>.

- McAdam, J. (2012). *Climate Change, Forced Migration, and International Law*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199587087.001.0001>.
- McLeman, R. (2014). *Climate and Human Migration: Past Experiences, Future Challenges*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mikac, R. i Dragović, F. (2017). Masovne migracije: izazovi, posljedice i put naprijed. *Forum za sigurnosne studije*, 1(1), 130-152.
- Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske – MUP. (2025). *Statistika*. <https://mup.gov.hr/gradjani-281562/moji-dokumenti-281563/stranci-333/statistika-169019/169019>.
- Niu, F. (2022). A push-pull model for inter-city migration simulation. *Cities*, 131. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2022.104005>.
- OECD. (2023). *International Migration Outlook 2023*. OECD Publishing. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/10/international-migration-outlook-2023_0faed233/b0f40584-en.pdf.
- Open Working Group on Labour Migration & Recruitment (2015). *Government-to-Government Recruitment Benefits & Drawbacks*. <https://mfasia.org/recruitmentreform/wp-content/uploads/2015/09/Policy-Brief-Human-Rights-in-G2G-Agreements.pdf>.
- Parenti, C. (2011). *Tropic of Chaos: Climate Change and the New Geography of Violence*. Nation Books.
- Ravenstein, E. G. (1889). The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52(2), 241-305. https://ia600805.us.archive.org/view_archive.php?archive=/13/items/rossref-pre-1909-scholarly-works/10.2307%252F2957272.zip&file=10.2307%252F2979333.pdf.
- Reid, A. (2015). *A History of Southeast Asia: Critical Crossroads*. Wiley-Blackwell.
- Gin, O.K. (2004). *Southeast Asia: A Historical Encyclopedia*. ABC-CLIO.
- Stark, O., i Bloom, D. E. (1985). The new economics of labor migration. *The American Economic Review*, 75(2), 173-178. <https://www.jstor.org/stable/1805591>.
- Tarling, N. (Ur.). (1993). *The Cambridge History of Southeast Asia*. Cambridge University Press.
- UN DESA. (2024). *World Population Prospects 2024*. United Nations Department of Economic and Social Affairs. https://population.un.org/wpp/assets/Files/WPP2024_Summary-of-Results.pdf.
- UN ESCAP. (2023). *Seizing the Moment: Targeting Transformative Disaster Risk Resilience: Asia-Pacific Disaster Report 2023*. United Nations ESCAP. <https://un-ggim-ap.org/sites/default/files/media/docs/Asia-Pacific%20Disaster%20Report%202023-Full%20report.pdf>.
- van der Geest, K., de Sherbinin, A., Gemenne, F. i Warner, K. (2023). Editorial: Climate migration research and policy connections: progress since the Foresight Report. *Frontiers in Climate*, 5:1231679. <https://doi.org/10.3389/fclim.2023.1231679>.

- V-Dem Institute. (2025). *Democracy Report 2025: 25 Years of Autocratization – Democracy Trumped?*. https://www.v-dem.net/documents/61/v-dem-dr_2025_lowres_v2.pdf.
- Vietnam Man Power Group. (2025). *Vietnamese Labour in the European Market: A Comprehensive Report 2025*. <https://vietnammanpower.group/vietnamese-labour>.
- Warner, K., Ehrhart, C., de Sherbinin, A., Adamo, S. i Chai-Onn, T. (2009). *In Search of Shelter Mapping the Effects of Climate Change on Human Migration and Displacement*. United Nations University, CARE, CIESIN-Columbia University, European Commission, UNHCR i World Bank.
-

Mirela Holy

The Growing Importance of South-Eastern Europe as a Destination for (Climate) Migrants from South-East Asia

In recent years, climate-induced migration has emerged as a pressing global phenomenon, particularly affecting vulnerable regions such as Southeast Asia, where rising sea levels, extreme weather events, and declining agricultural productivity are displacing thousands (IOM, 2022). As climate migration patterns intensify, Southeast Europe is increasingly becoming a destination region for migrants, potentially climate migrants, from Southeast Asia due to its geographic proximity to the Schengen Area, labour market demand, and shifting migration routes (Holy i Geiger Zeman, 2025b; Balabanić i sur., 2025). This article explores the emerging dynamics between climate change, migration, and the geopolitical reconfiguration of migration flows from Southeast Asia to Southeast Europe. The article analyses how Southeast Europe is transitioning from a transit to a destination region for Southeast Asian migrants, particularly in sectors such as agriculture, construction, sales and care work (OECD, 2023). It also reflects on the socio-political implications of this trend, including the need for inclusive migration policies, human rights protections, and regional cooperation frameworks. Drawing on comparative regional data and recent research, the article critically examines the role of both regions in shaping and responding to climate migration. It also emphasizes the importance of interregional dialogue and cooperation to address common challenges, such as sustainable development, environmental justice, and democratic resilience. By focusing on Southeast Asia as a source region and Southeast Europe as an increasingly prominent receiver, article especially emphasizes the importance of fostering academic collaboration between the two regions. Article contributes to a deeper understanding of how environmental and socio-political crises intersect in global migration patterns and proposes policy recommendations to strengthen the bi-regional partnership in managing these transitions responsibly and equitably.

Keywords: *climate migration, Southeast Europe, Southeast Asia, integration, migration policies*

Mješoviti istraživački pristup u društvenim znanostima: teorijski okvir, dizajn i primjena

Suzana GABUD
(suzanagabud@gmail.com)
Hrvatsko katoličko sveučilište

Pregledni rad
Primitljeno: 10. 11. 2025.
Doi: 10.5559/pi.20.35.05
UDK 303.1

Mješoviti istraživački pristup sve se više prepoznaje kao važan metodološki okvir u društvenim znanostima. Integriranjem kvantitativnih i kvalitativnih metoda omogućuje se dublje i sveobuhvatnije razumijevanje složenih društvenih pojava. Rad prikazuje teorijske i epistemološke temelje mješovitih pristupa, njihovu povijesnu evoluciju, tipologiju istraživačkih dizajna te specifične prednosti i izazove njihove primjene. Posebna se pozornost posvećuje hrvatskom kontekstu, gdje su mješoviti pristupi prisutni, ali još uvijek nedovoljno razvijeni. Analiziraju se i mogućnosti njihove šire primjene u društvenim istraživanjima i oblikovanju javnih politika.

Gljučne riječi: mješoviti pristup, metodologija društvenih istraživanja, kvantitativni pristup, kvalitativni pristup, integracija

1. UVOD

U suvremenim društvenim znanostima metodološki pluralizam postaje sve važniji okvir razumijevanja kompleksnih društvenih pojava. Društvena stvarnost mijenja se dinamično i višeslojno – oblikuju je globalni procesi, kulturne promjene i individualna iskustva – pa se javlja potreba za istraživačkim pristupima koji mogu obuhvatiti različite dimenzije tih procesa. Kvantitativni pristupi omogućuju mjerljivost i generalizaciju, a kvalitativni pridonose razumijevanju značenja, iskustava i društvenih konteksta. Ipak, svaka metoda ostaje ograničena u doseg u kada se koristi izolirano.

Mješoviti istraživački pristup javlja se upravo kao odgovor na ta ograničenja. On integrira kvantitativne i kvalitativne metode u jedinstven istraživački okvir, pri čemu se kombiniraju brojčani pokazatelji i interpretativni uvidi. Takva integracija omogućuje cjelovitije sagle-

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

davanje fenomena, jer kvantitativni podaci pružaju opći pregled trendova, a kvalitativni otkrivaju značenja i motivacije koje stoje u njihovoj pozadini. Kako navode Creswell i Plano Clark, (2018, str. 21), riječ je o pristupu koji »traži najbolje od oba svijeta« – empirijsku pouzdanost i teorijsku dubinu.

U kontekstu razvoja društvenih istraživanja, mješoviti pristupi predstavljaju i širi pomak prema interdisciplinarnom i refleksivnom znanju. Spoj empirijskih mjerenja i kvalitativne interpretacije potiče dijalog između različitih disciplina, epistemologija i istraživačkih kultura. Takav dijalog posebno je važan u vremenu kada se društvena znanost suočava s pritiscima da bude i znanstveno precizna i društveno relevantna (Corbetta, 2022; Halmi, 2022).

U hrvatskom kontekstu, primjena mješovitih pristupa još je u razvoju, ali postaje sve prepoznatljivija u područjima socijalnog rada, obrazovanja i psihologije. Lamza Posavec (2021) ističe da upravo kombinacija metoda omogućuje istraživaču dublje razumijevanje društvenih procesa i prijenos rezultata u praksu. Ipak, takav pristup zahtijeva i dodatnu metodološku pripremu te podršku institucija koje promiču istraživanja temeljena na integraciji znanja.

Cilj ovoga rada jest prikazati teorijski okvir, razvoj i glavne istraživačke dizajne mješovitog pristupa, kao i analizirati njegove prednosti, izazove i mogućnosti primjene u društvenim znanostima. Poseban naglasak stavlja se na metodološku relevantnost pristupa i njegovu primjenu u hrvatskom kontekstu, s obzirom na potrebu jačanja metodološke pismenosti i interdisciplinarnu suradnju u suvremenim društvenim istraživanjima.

Ovaj rad doprinosi području društvenih znanosti time što povezuje klasične teorijske temelje mješovitih pristupa sa suvremenim konceptualizacijama te njihovom primjenom u hrvatskom znanstvenom kontekstu, koji je dosad bio relativno nedovoljno obrađen. Sustavno prikazuje temeljne istraživačke dizajne mješovitog pristupa te razmatra njihove prednosti, ograničenja i specifične izazove. Tekst je strukturiran tako da obuhvaća teorijske i epistemološke temelje mješovitog pristupa, njegov povijesni razvoj, sustavni pregled temeljnih istraživačkih dizajna te analizu specifičnosti njihove primjene u hrvatskom društvenoznanstvenom kontekstu.

2. TEORIJSKI I EPISTEMOLOŠKI TEMELJI

Metodologija društvenih istraživanja usko je povezana s epistemološkim pitanjem o prirodi društvene stvarnosti i mogućnostima njezina razumijevanja. Tijekom povijesti društvenih znanosti vodila se stalna

rasprava o tome treba li istraživač društvo promatrati kao objektivnu činjenicu, neovisnu o pojedincima, ili kao proces koji se može razumjeti samo kroz značenja koja mu akteri pridaju. Ta rasprava oblikovala je dvije temeljne metodološke tradicije, pozitivističku i interpretativnu, koje i danas čine teorijsku pozadinu mješovitih pristupa.

Durkheim (2014) smatrao je da društvene činjenice treba proučavati »kao stvari«, primjenjujući znanstvene metode slične onima u prirodnim znanostima. Takav pristup temelji se na objektivnosti, mjerljivosti i mogućnosti generalizacije. Weber (1989), nasuprot tome, uvodi pojam *Verstehen* – razumijevanje društvenog djelovanja iz perspektive samih aktera. Prema njemu, znanstvenik ne može u potpunosti odvojiti sebe od predmeta istraživanja, jer društvena stvarnost uvijek uključuje značenje i interpretaciju.

Merton (1998) je u svojim konceptima srednjorazinskih teorija nastojao povezati empirijska istraživanja i teorijsku refleksiju. Njegov pristup stvorio je most između dviju tradicija, pokazujući da teorija i empirija nisu suprotnosti, nego međusobno ovisne dimenzije društvene spoznaje. Upravo na toj poveznici razvijaju se suvremeni mješoviti pristupi koji integriraju mjerenje i razumijevanje, statističku analizu i interpretativnu refleksiju.

U kasnijim desetljećima dolazi do jačanja postpozitivističke paradigme, koja priznaje da je spoznaja uvijek djelomična i kontekstualna. Ona ne odbacuje objektivnost, nego je redefinira – kao proces neprekidne provjere i interpretacije u kojem istraživač ima aktivnu ulogu (Corbetta, 2022; Gomm, 2008). Iz tog se razdoblja razvija i pragmatizam, filozofska osnova mješovitih metoda. Pragmatizam polazi od stava da istina nije apsolutna, već ovisi o svrsi istraživanja i praktičnoj korisnosti spoznaje. U tom smislu, izbor metoda nije određen paradigmom, nego problemom koji se istražuje (Teddlie & Tashakkori, 2009).

Halmi (2022, str. 133) ističe da suvremena metodologija društvenih znanosti zahtijeva »refleksivnu fleksibilnost«, odnosno sposobnost istraživača da prepozna složenost fenomena i odabere odgovarajuće načine njihova proučavanja. Mješoviti pristup, u tom kontekstu, nije kompromis između kvantitativnog i kvalitativnog, nego oblik metodološke sinteze. On omogućuje istodobno testiranje hipoteza i istraživanje značenja, povezivanje empirijske točnosti s teorijskom interpretacijom. Lamza Posavec (2021) dodaje da mješoviti pristup predstavlja i epistemološku inovaciju jer pomiče granice između istraživača i subjekta istraživanja. Istraživač nije samo neutra-

lan promatrač, već aktivan tumač podataka koji nastaju u dijalogu između različitih pristupa. Na taj način mješovita metodologija reflektira suvremeno razumijevanje znanosti kao interaktivnog, dijaloškog i kontekstualnog procesa.

U hrvatskoj metodološkoj tradiciji, potreba za integracijom pristupa posebno dolazi do izražaja u evaluacijskim i primijenjenim istraživanjima (Halmi, 2008). Takva istraživanja zahtijevaju kombinaciju kvantitativne preciznosti i kvalitativne interpretacije, čime se stvaraju uvjeti za dublje razumijevanje društvenih procesa. U tom smislu, mješoviti pristup ne treba promatrati samo kao metodološki alat, nego kao paradigmu istraživačkog mišljenja koja spaja različite oblike spoznaje u jedinstven analitički okvir.

2.1. FILOZOFSKI I METODOLOŠKI TEMELJI MJEŠOVITOG PRISTUPA

Mješoviti istraživački pristup proizlazi iz potrebe da se premosti jaz između kvantitativne preciznosti i kvalitativne dubine interpretacije. Mertens (2015) naglašava da je pragmatizam filozofska osnova ovog pristupa s obzirom na to da istraživača oslobađa metodoloških ograničenja i usmjerava ga prema problemu koji istražuje. Creswell i Plano Clark (2018) dodaju da se kombiniranjem brojčanih podataka i narativnih opisa stvara potpunija slika društvene stvarnosti. Takvo gledište podržavaju i europski socijalni psiholozi (Uvod u socijalnu psihologiju, 2003), koji ističu važnost konteksta u tumačenju ponašanja. Zvonarević (1985) i Canetti (1984) upozoravaju na društvenu dimenziju individualnih procesa, čime se dodatno opravdava potreba za kombinacijom metoda koje mogu zahvatiti i pojedinačno iskustvo i kolektivne obrasce ponašanja.

3. RAZVOJ I KONCEPT MJEŠOVITOG PRISTUPA

Razvoj mješovitog pristupa u društvenim znanostima rezultat je dugotrajnog metodološkog i epistemološkog sazrijevanja unutar same discipline. Tijekom druge polovice 20. stoljeća istraživači su postajali sve svjesniji ograničenja strogo kvantitativnih ili isključivo kvalitativnih modela. Složenost društvenih procesa, uključujući njihove iskustvene, kulturne i institucionalne aspekte, nameće potrebu za metodološkim alatima koji mogu paralelno mjeriti, interpretirati i uspoređivati različite razine podataka (Bryman, 2001).

Prvi oblici kombiniranja metoda javljaju se u obrazovnim i psihološkim istraživanjima 1970-ih godina, kada su se anketni podatci počeli dopunjavati intervjuima i analizama sadržaja. Takva praksa

razvila se iz potrebe da se statistički obrasci dopune razumijevanjem konteksta i značenja. No, tek su krajem 20. stoljeća Johnson i Onwuegbuzie (2004) teorijski artikulirali mješovite metode kao zasebnu paradigmu – takozvanu »treću metodološku tradiciju«. Oni su istaknuli da istraživači ne bi trebali birati strane između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa, nego slobodno koristiti one metode koje najbolje odgovaraju istraživačkom problemu. Creswell i Plano Clark (2018) dodatno su razvili konceptualni okvir mješovitog pristupa, definirajući pritom ključne elemente: filozofsku osnovu (pragmatizam), tipologiju dizajna, razine integracije i kriterije kvalitete. Prema njima, osnovna svrha mješovitog pristupa nije jednostavno kombiniranje tehnika, već sinteza različitih perspektiva koja omogućuje dublje razumijevanje istraživačkog pitanja. Pragmatizam, kao filozofska podloga, polazi od stava da se metode biraju prema praktičnoj korisnosti i svrsi istraživanja, a ne prema ontološkim razlikama među paradigmatama.

U suvremenim društvenim znanostima mješoviti pristup sve više predstavlja integrativni okvir istraživanja. On ne teži zamjeni tradicionalnih metoda, već njihovu povezivanju u smislenu cjelinu. Yardley i Bishop (2008) naglašavaju da mješoviti pristup omogućuje dijalog između različitih epistemoloških perspektiva, čime se razvija dublje razumijevanje fenomena i osigurava metodološka fleksibilnost.

Središnji koncept mješovitog pristupa jest integracija, proces u kojem se kvantitativni i kvalitativni podatci povezuju u jedinstvenu analitičku strukturu. Integracija može biti provedena u različitim fazama istraživanja: pri prikupljanju podataka, tijekom analize ili prilikom interpretacije rezultata (Fetters, Curry & Creswell, 2013). Takva integracija ne znači samo usporedbu nalaza, nego njihovo povezivanje i reinterpretaciju u zajedničkom teorijskom okviru.

Sekol i Maurović (2017) upozoravaju da se u praksi pojam mješovitih metoda često koristi formalno, bez stvarne integracije podataka. U mnogim istraživanjima metode se provode sekvencijalno, ali rezultati ostaju odvojeni. Prava vrijednost pristupa ostvaruje se tek kada istraživač poveže kvantitativne pokazatelje s kvalitativnim uvidima u smislen analitički model.

Prednosti mješovitog pristupa najčešće se prepoznaju u njegovoj sposobnosti da poveća valjanost, pouzdanost i dubinu razumijevanja. Kombiniranjem metoda istraživač dobiva širu empirijsku osnovu te mogućnost dublje interpretacije značenja koja brožani podaci sami po sebi ne mogu objasniti (Creswell & Plano Clark, 2018). Osim toga,

takav pristup omogućuje triangulaciju, provjeru konzistentnosti nalaza iz različitih izvora, te razvoj instrumenata temeljenih na iskustvenim podacima (Teddle & Tashakkori, 2009).

Ipak, primjena mješovitih metoda suočava se s nizom izazova. Najvažniji među njima odnosi se na epistemološku koherenciju, na potrebu da se jasno definira način na koji su kvantitativni i kvalitativni podaci međusobno povezani. Gomm (2008) upozorava da se bez jasne teorijske podloge integracija može svesti na površno objedinjavanje rezultata. Halmi (2022) dodaje da stvarna vrijednost mješovitog pristupa leži u njegovoj refleksivnosti, u sposobnosti istraživača da razumije vlastitu ulogu u konstrukciji podataka i interpretaciji nalaza.

U tom se smislu mješoviti pristup može promatrati kao dio šireg procesa evolucije društvenih znanosti. On odražava suvremeno razumijevanje znanosti kao dijaloškog i dinamičnog procesa u kojem različiti oblici spoznaje nisu suprotstavljeni, već međusobno komplementarni. U istraživanjima koja se bave složenim društvenim problemima, poput obrazovanja, socijalne politike ili identiteta, mješoviti pristupi postaju ključni za dobivanje cjelovitih i korisnih uvida.

3.1. RAZVOJ I EVOLUCIJA MJEŠOVITOG PRISTUPA

Razvoj mješovitog pristupa povezan je s nastojanjem istraživača da nadvladaju dihotomiju između pozitivističke i interpretativne paradigme. Bryman (2007) ukazuje da su metodološke barijere dugo onemogućavale njihovu integraciju, no krajem 20. stoljeća javlja se »treći istraživački pokret«, koji mješovite metode promiče kao ravnopravan pristup. Kamenov, Huić i Penezić (2019) bilježe da su u hrvatskoj psihologiji kombinirani pristupi omogućili dublje razumijevanje stavova i vrijednosti. Slične tendencije primjećuju se i u hrvatskoj sociologiji: Lay (1986) i Katunarić (1995) pokazali su da su i ranija istraživanja često nesvjesno kombinirala kvantitativne pokazatelje i kvalitativne opise. Time se potvrđuje da mješoviti pristup ima dugu implicitnu tradiciju u društvenim znanostima, iako se kao konceptualni okvir institucionalizirao tek nedavno.

4. GLAVNI MJEŠOVITI ISTRAŽIVAČKI DIZAJNI

Mješoviti istraživački pristup ne čini samo teorijsku orijentaciju, nego i skup konkretnih istraživačkih dizajna koji omogućuju sustavno povezivanje kvantitativnih i kvalitativnih metoda. Svaki dizajn proizlazi iz specifične istraživačke logike i razlikuje se prema redoslijedu faza, razini integracije podataka i svrsi kombiniranja metoda (Creswell & Plano Clark, 2018; Schoonenboom & Johnson, 2017). Tipologije mje-

šovitih dizajna nastale su s ciljem standardizacije pristupa i lakšeg razumijevanja njihove primjene. Najčešće se navode četiri osnovna oblika: *konvergentno paralelni*, *eksplanatorni sekvencijalni*, *eksplorativni sekvencijalni* i *ugrađeni (embedded)* dizajn. Ovi modeli predstavljaju temeljne obrasce prema kojima se mogu oblikovati složeniji, prilagođeni istraživački nacrti.

Konvergentni (ili paralelni) dizajn uključuje istodobno prikupljanje i analizu kvantitativnih i kvalitativnih podataka. Obje vrste podataka analiziraju se neovisno, a rezultati se potom uspoređuju i integriraju. Prednost ovog pristupa leži u mogućnosti triangulacije, odnosno provjere valjanosti nalaza kroz različite izvore. Primjerice, anketno ispitivanje može biti dopunjeno intervjuima kako bi se razjasnili statistički obrasci. Ipak, izazov konvergentnog dizajna leži u složenosti analize i mogućnosti proturječnih rezultata koji zahtijevaju dodatnu interpretaciju (Creswell & Plano Clark, 2018).

Eksplanatorni sekvencijalni dizajn započinje kvantitativnom fazom, čiji rezultati usmjeravaju kvalitativno istraživanje. Cilj je kvalitativnim metodama objasniti ili produbiti kvantitativne nalaze. Na primjer, ako anketa pokaže određene obrasce u ponašanju, intervjui se koriste da bi se razumjeli razlozi iza tih obrazaca. Ovaj dizajn karakterizira jasna struktura i logična progresija od brojčanih do interpretativnih podataka. Glavni izazov odnosi se na dulje trajanje istraživanja i potrebu za pažljivim planiranjem prijelaza između faza.

Eksplorativni sekvencijalni dizajn polazi iz suprotnog smjera: istraživanje započinje kvalitativnom fazom kojom se istražuju iskustva, značenja i koncepti, a zatim se razvijaju kvantitativni instrumenti koji omogućuju širu provjeru i mjerenje tih koncepata. Ovaj dizajn posebno je koristan u područjima gdje nedostaje teorijska podloga ili postoje ograničeni empirijski podaci (Teddlie & Tashakkori, 2009). Glavna prednost eksplorativnog dizajna jest razvoj instrumenata utemeljenih na stvarnom iskustvu ispitanika, dok izazovi uključuju potrebu za resursima i vremenskim planiranjem.

Ugrađeni dizajn (engl. *embedded*) podrazumijeva primarno korištenje jednog metodološkog okvira, dok se drugi koristi kao dopuna. Na primjer, u eksperimentalnom istraživanju može se uključiti kvalitativna komponenta (npr. analiza intervjuja) radi bolje interpretacije rezultata. Ovaj pristup čest je u evaluacijskim studijama i istraživanjima obrazovnih programa (Halmi, 2008; Creswell & Plano Clark, 2017). Prednost dizajna leži u fleksibilnosti i mogućnosti kontekstualizacije, ali postoji rizik da dodatna metoda ostane marginalizirana i ne ostvari punu integraciju s primarnom analizom.

Tip dizajna	Redoslijed faza	Svrha	Glavne prednosti	Ograničenja / izazovi
Konvergentno paralelni	Kvantitativna i kvalitativna faza provode se istodobno.	Usporedba i integracija rezultata radi cjelovitog razumijevanja fenomena.	Pruža istodobno širinu i dubinu uvida; omogućuje triangulaciju.	Zahtjevan za planiranje i interpretaciju; moguća proturječja među nalazima.
Eksplozivni sekvencijalni	Kvantitativna faza → kvalitativna faza.	Objašnjenje i interpretacija kvantitativnih rezultata putem kvalitativnih podataka.	Jasna struktura i logika; povećava objašnjavajuću snagu nalaza.	Dulje trajanje istraživanja; složena integracija podataka.
Eksplozivni sekvencijalni	Kvalitativna faza → kvantitativna faza.	Razvoj instrumenata i hipoteza temeljem kvalitativnih nalaza.	Povećava valjanost mjernih instrumenata; omogućuje teorijsko utemeljenje kvantitativne faze.	Ograničena generalizacija; veći zahtjevi u resursima.
Ugrađeni (embedded)	Jedan pristup dominantan, drugi dopunjava.	Obogaćivanje primarne analize dodatnim uvidima.	Fleksibilan i primjenjiv u evaluacijskim studijama i studijama slučaja.	Rizik površne integracije i slabe teorijske koherencije.

Tablica 1 — Usporedni prikaz glavnih mješovitih istraživačkih dizajna.
Izvor: prema Creswell i Plano Clark (2018).

Usporedba prikazanih tipova dizajna pokazuje da svaki model donosi specifične prednosti i ograničenja, ovisno o prirodi istraživačkog problema, ciljevima i dostupnim resursima. Uspješnost provedbe mješovitog istraživanja ne ovisi samo o izboru dizajna, nego i o razini integracije podataka te metodološkoj dosljednosti kroz sve faze istraživanja. Creswell i Plano Clark (2018) ističu da pravi izazov mješovitog pristupa nije u kombiniranju tehnika, nego u pronalaženju koherentne priče koja povezuje rezultate obje faze u smislen zaključak. To zahtijeva visok stupanj refleksivnosti, precizno planiranje i sposobnost istraživača da »prevodi« između brojčanih pokazatelja i narativnih interpretacija.

4.1. DIZAJNI I INTEGRACIJA PODATAKA

Ključno pitanje mješovitih istraživanja jest način integracije podataka. Fetters, Curry i Creswell (2013) razlikuju tri razine integracije: dizajnersku, metodološku i interpretativnu. Dizajnerska se odnosi na plan

kombiniranja pristupa, metodološka na sinkronizaciju instrumenata, a interpretativna na spajanje rezultata u jedinstveno objašnjenje. Vlahović i Mišanović (2022) ističu da u istraživanjima obrazovnih politika u Hrvatskoj upravo ovakav pristup donosi veću empirijsku utemeljenost i društvenu relevantnost. Primjeri istraživanja civilnog društva (Bežovan, 2002) i zdravstvenih nejednakosti (Mastilica, 1993) pokazuju kako kombinacija anketa i intervjua omogućuje dublju analizu društvenih procesa. Gronow (2000) upozorava da integracija zahtijeva i teorijsko utemeljenje, jer bez konceptualne povezanosti rezultati ostaju fragmentirani.

4.1.1. Tehnike integracije podataka

U praksi se integracija podataka provodi pomoću nekoliko temeljnih tehnika koje omogućuju različite načine povezivanja kvantitativnih i kvalitativnih nalaza. Prema Fetters, Curry i Creswell (2013), tehnika *merging* podrazumijeva spajanje podataka tijekom analize, najčešće kroz usporednu interpretaciju rezultata dviju komponenti. Tehnika *connecting* odnosi se na povezivanje faza istraživanja tako da rezultati jedne faze određuju postupke u sljedećoj, primjerice kada kvalitativna analiza služi za konstrukciju anketnog instrumenta. U okviru tehnike *embedding* jedna se vrsta podataka uključuje u dominantni dizajn, najčešće radi dopunjavanja ili objašnjenja ključnih nalaza. U novijoj metodološkoj literaturi isti autori naglašavaju i uporabu *joint displays*, vizualnih prikaza koji simultano povezuju obje vrste podataka i olakšavaju njihovu interpretaciju. Konačno, proces integracije kulminira izradom *meta-inferencija*, odnosno sintezom kvantitativnih i kvalitativnih spoznaja u jedinstveno teorijsko objašnjenje fenomena.

5. PREDNOSTI, IZAZOVI I PRIMJENA MJEŠOVITIH PRISTUPA U HRVATSKOM KONTEKSTU

Mješoviti istraživački pristup donosi brojne prednosti za razumijevanje složenih društvenih pojava. Njegova osnovna vrijednost proizlazi iz mogućnosti povezivanja širine kvantitativnih podataka s dubinom kvalitativnih uvida. Na taj se način omogućuje cjelovitije tumačenje fenomena te se smanjuju ograničenja koja proizlaze iz oslanjanja na samo jednu metodološku perspektivu (Corbetta, 2022; Creswell & Plano Clark, 2018).

Integracijom metoda povećava se valjanost i pouzdanost nalaza, jer se rezultati iz jednog pristupa mogu provjeriti ili dopuniti podacima iz drugoga. Primjerice, kvantitativni podaci mogu otkriti obrasce ponašanja, dok kvalitativni pomažu objasniti motive koji stoje iza

Aspekt	Prednosti	Izazovi
Epistemološki	Kombinira različite izvore spoznaje; omogućuje pluralizam perspektiva.	Rizik teorijske neusklađenosti između paradigmi.
Metodološki	Povećava valjanost, pouzdanost i mogućnost triangulacije podataka.	Zahtjevna integracija podataka i koordinacija faza istraživanja.
Organizacijski	Potiče interdisciplinarnu suradnju i razvoj istraživačkih timova.	Povećani troškovi i dulje trajanje istraživanja.
Obrazovni	Razvija metodološku kompetenciju i refleksivnost istraživača.	Nedostatak formalne edukacije o mješovitim metodama.
Praktični / institucionalni	Povećava društvenu relevantnost istraživanja i primjenjivost nalaza.	Ograničena institucionalna podrška i manjak resursa.

Tablica 2 — Prednosti i izazovi primjene mješovitog pristupa u društvenim znanostima.
Izvor: prema Creswell i Plano Clark (2018) i Sekol i Maurović (2017).

njih. Takva kombinacija omogućuje triangulaciju i produbljanje razumijevanja istraživačkog problema (Lamza Posavec, 2021; Halmi, 2022).

U evaluacijskim istraživanjima, mješoviti pristup posebno se pokazao korisnim jer omogućuje istodobno praćenje učinaka, procesa i iskustava sudionika (Halmi, 2008). Time se stvara okvir koji povezuje empirijsku točnost i društvenu relevantnost istraživanja. Ujedno, ovaj pristup potiče interdisciplinarnost, budući da povezuje istraživače različitih orijentacija i metodoloških tradicija (Bryman, 2001).

Unatoč svojim prednostima, mješoviti pristupi suočavaju se s brojnim izazovima. Najčešći problemi odnose se na metodološku složenost, vremenske zahtjeve i nedostatak obrazovne podrške. U hrvatskom kontekstu, Lamza Posavec (2021) i Sekol i Maurović (2017) ističu da mnogi istraživači prepoznaju vrijednost mješovitog pristupa, ali ga rijetko primjenjuju zbog institucionalnih i organizacijskih prepreka, poput ograničenog vremena, financiranja ili tehničke podrške.

Također, nedostatak metodološke edukacije i resursa za integriranu analizu podataka često rezultira površnim kombiniranjem metoda bez stvarne integracije rezultata. Halmi (2022) upozorava da se mješoviti pristupi ne mogu uspješno primijeniti bez jasne teorijske logike koja povezuje različite tipove podataka. Drugim riječima, uspjeh pristupa ovisi o refleksivnosti istraživača i njegovoj sposobnosti da razumije odnose između brojčanih pokazatelja i narativnih značenja.

5.1. MJEŠOVITI PRISTUP U HRVATSKOJ ZNANSTVENOJ PRAKSI

U hrvatskoj znanstvenoj praksi mješoviti se pristupi najčešće primjenjuju u evaluacijskim istraživanjima socijalnih programa, obrazovnim

studijama te u istraživanjima kvalitete života i obiteljskih odnosa. Primjeri iz tih područja pokazuju da kombinacija metoda pridonosi razumijevanju i kvantitativnih trendova i kvalitativnih iskustava sudionika. Jurić (2006) navodi da je upravo kroz takvu integraciju moguće razviti složenije modele analize koji nadilaze tradicionalne podjele na »objektivno« i »subjektivno« istraživanje.

Osim akademske, primjena mješovitih pristupa ima i praktičnu vrijednost za oblikovanje javnih politika. Integrirani podaci omogućuju izradu preporuka temeljenih na dokazima, ali i razumijevanje društvenih posljedica određenih odluka. Time se mješoviti pristupi povezuju s konceptom »evidence-based policymaking«, što otvara mogućnosti za njihovu širu institucionalnu primjenu u Hrvatskoj. Zaključno, pristup utemeljen na dokazima (»evidence-based policymaking«) pokazuje da, iako postoje brojni izazovi u implementaciji mješovitog pristupa, njegov potencijal za unaprjeđenje istraživačke prakse i javnog djelovanja ostaje iznimno velik. Ključan korak za njihovu širu primjenu leži u razvoju metodološke kulture koja prepoznaje vrijednost integracije, interdisciplinarnosti i refleksivnosti kao središnjih načela društvene znanosti.

5.1.1. Procjena kvalitete mješovitog istraživanja

Procjena kvalitete mješovitih istraživanja temelji se na koherentnosti i konzistenciji između kvantitativne i kvalitativne faze te na transparentnosti istraživačkog dizajna. Kvalitetno provedeno mješovito istraživanje jasno obrazlaže logiku povezivanja faza, prikazuje način na koji su integrirani podaci te objašnjava kako kombinacija nalaza pridonosi formuliranju metainferencija. Dodatni kriteriji uključuju valjanost svake pojedinačne faze, ali i cjelokupnu vjerodostojnost istraživanja kao metodološki usklađene cjeline.

5.1.2. Etički aspekti mješovitog pristupa

Mješoviti pristupi uključuju specifične etičke zahtjeve, osobito kada istraživanje obuhvaća višestruke faze prikupljanja podataka. Nužno je osigurati informirani pristanak koji obuhvaća sve komponente istraživanja, kao i adekvatnu zaštitu identiteta sudionika pri povezivanju kvantitativnih i kvalitativnih podataka. Posebnu pozornost zahtijeva potencijalno ponovno kontaktiranje sudionika te transparentno upravljanje osjetljivim informacijama. Budući da se prikupljaju različite vrste podataka, raste i odgovornost istraživača za pravilnu pohranu, anonimizaciju i etičko postupanje s prikupljenim materijalom.

5.1.3. Primjeri primjene mješovitog pristupa u hrvatskoj znanstvenoj praksi

Primjena mješovitog pristupa postupno se razvija i u hrvatskoj znanstvenoj zajednici, osobito u području obrazovnih politika, socijalnog rada, psihologije i javnog zdravstva. U analizi provedbe kurikularne reforme Vlahović i Mihanović (2022) kombinirali su anketne podatke s polustrukturiranim intervjuima, čime su kvantitativne pokazatelje nadopunili interpretacijom iskustava nastavnika i stručnih suradnika. U istraživanjima civilnog društva Bežovan (2002) spojio je statističke pokazatelje s kvalitativnim uvidima u organizacijske prakse, što je omogućilo dublje razumijevanje razvoja i dinamike sektora. U području javnog zdravstva Mastilica (1993) je integrirala anketne podatke i dubinske intervjuje kako bi analizirala društvene čimbenike koji oblikuju pristup zdravstvenoj zaštiti. Dodatno, u okviru psihologijskih istraživanja Kamenov, Huić i Penezić (2019) primijenili su kombinaciju kvantitativnih i kvalitativnih metoda u analizi stavova i vrijednosnih orijentacija, pokazujući prednosti triangulacije u interpretaciji individualnih i grupnih procesa. Ovi primjeri potvrđuju da mješoviti pristup u hrvatskom kontekstu omogućuje cjelovitije razumijevanje složenih društvenih fenomena te pridonosi empirijskoj i teorijskoj utemeljenosti znanstvenih nalaza.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

S obzirom na tematsku povezanost interpretativnog dijela i završnih zaključnih napomena, ovo poglavlje objedinjuje raspravne i završne elemente u cjelovitu analitičku cjelinu. Sinteza relevantne literature i prikazanih istraživačkih pristupa pokazuje da mješoviti istraživački pristup predstavlja važan teorijski, metodološki i epistemološki pomak u suvremenim društvenim znanostima. On nastaje kao odgovor na potrebu za dubljim i integriranim razumijevanjem društvenih pojava koje se ne mogu u potpunosti objasniti ni kvantitativnim ni kvalitativnim metodama zasebno. Takav pristup uklapa se u suvremene znanstvene smjerove obilježene pluralizmom spoznaje, interdisciplinarnim povezivanjem i jačanjem praktične relevantnosti istraživanja. Glavni doprinos mješovitog pristupa proizlazi iz povezivanja različitih razina analize, od empirijskih pokazatelja do subjektivnih interpretacija. Time se otvara prostor za izgradnju istraživačkih modela koji povezuju statističke obrasce s iskustvenim značenjima i kombiniraju objektivne i subjektivne dimenzije društvenih fenomena. Ovakva epistemološka fleksibilnost omogućuje istraživačima da druš-

tvenu stvarnost promatraju istodobno kroz strukture i kroz značenja te da na temelju tih uvida oblikuju teorijski utemeljene i empirijski bogate interpretacije.

Istodobno, mješoviti pristupi otvaraju i niz etičkih i metodoloških pitanja. Integracija podataka zahtijeva jasnu teorijsku logiku, dosljednost u planiranju i transparentnu analitičku proceduru. Uspješna primjena podrazumijeva i reflektivnost istraživača, osobito u pogledu njegove uloge u konstrukciji podataka i interpretaciji nalaza. Neprecizno definirane veze između faza ili nedostatak teorijske koherentnosti može dovesti do fragmentiranih rezultata i umanjiti znanstvenu vrijednost istraživanja.

U hrvatskom kontekstu mješoviti se pristupi sve češće prepoznaju kao vrijedan metodološki okvir, no njihova je primjena još uvijek u razvoju. Iako postoje primjeri uspješnih integrativnih istraživanja u području obrazovnih politika, psihologije, javnog zdravstva i civilnog društva, daljnji napredak zahtijeva unaprjeđenje metodološke edukacije, institucionalnu podršku i razvoj istraživačke infrastrukture. Posebno je važno jačati kulturu interdisciplinarnosti i metodološkog dijaloga kako bi se potaknula šira primjena mješovitih pristupa.

Mješoviti pristup ne predstavlja samo tehnički skup postupaka, nego i način promišljanja društvene stvarnosti. Primjena toga pristupa usmjerava istraživače na integraciju kvantitativnih i kvalitativnih uvida, na izgradnju teorijski utemeljenih interpretacija te na uspostavljanje koherentnog dijaloga između različitih izvora podataka. U tom smislu mješoviti pristup predstavlja važan iskorak prema metodološkoj otvorenosti, disciplinarnoj suradnji i većoj društvenoj relevantnosti suvremenih istraživanja. Zaključno, integracija kvantitativnih i kvalitativnih pristupa omogućuje stvaranje cjelovitijih, dubljih i metodološki dosljednijih spoznaja o društvenim procesima. Snaga mješovitog pristupa očituje se u sinergiji brojčanih pokazatelja i interpretativnih uvida, što omogućuje analitički bogatije i višedimenzionalno tumačenje čovjeka i društvenih odnosa.

Literatura

- Bežovan, Gojko. »Struktura civilnog društva u Hrvatskoj«. *Politička misao* 39 (2002), br. 1: 63-87.
- Bryman, Alan. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Bryman, Alan. »Barriers to integrating quantitative and qualitative research«. *Journal of Mixed Methods Research* 1 (2007), br. 1: 8-22.
- Canetti, Elias. *Masa i moć*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1984.

- Corbetta, Piergiorgio. *Metodologija društvenih znanosti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2022.
- Creswell, John W.; Plano Clark, Vicki L. *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. 3. izd. Thousand Oaks: Sage, 2018.
- Čolić, Slaven. »Slobodno vrijeme društvenih grupa«. *Revija za sociologiju* 16 (1986), br. 1-4: 121-129.
- Durkheim, Émile. *Pravila sociološke metode*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2014.
- Fetters, Michael D.; Curry, Leslie A.; Creswell, John W. »Achieving integration in mixed methods designs«. *Annals of Family Medicine* 11 (2013), br. 6: 557--565.
- Gomm, Roger. *Social Research Methodology: A Critical Introduction*. 2. izd. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Gronow, Jukka. *Sociologija ukusa*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 2000.
- Halmi, Aleksandar. *Sociološke teorije: klasici i suvremeni pravci*. Zagreb: Golden marketing- Tehnička knjiga, 2008.
- Halmi, Aleksandar. *Metodologija društvenih istraživanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2022.
- Hodžić, Ana. »Vrijednosne orijentacije društvenih grupa«. *Revija za sociologiju* 16 (1986), br. 1-4: 67–73.
- Janković, Josip. »Teorijska promišljanja o obitelji«. *Društvena istraživanja* 4 (1995), br. 4-5: 433-449.
- Johnson, R. Burke; Onwuegbuzie, Anthony J. »Mixed Methods Research: A Research Paradigm Whose Time Has Come«. *Educational Researcher* 33 (2004), br. 7: 14-26.
- Jurić, Josip. *Metodologija društvenih znanosti*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Kamenov, Zvonko; Huić, Andrea; Penezić, Zrinka. »Primjena mješovitih metoda u hrvatskoj psihologiji«. *Psihologijske teme* 28 (2019), br. 2: 273-292.
- Katunarić, Vjeran. »Vrijednosni aspekti planiranja – prihvaćanje novih društvenih grupa«. *Revija za sociologiju* 8 (1978), br. 1-2: 46-53.
- Katunarić, Vjeran. »O tranziciji i staroj strukturi društvene moći«. *Društvena istraživanja* 4 (1995), br. 2-3: 265-271.
- Kodrnja, Jelena. *Umjetnik u društvenom kontekstu*. Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske, 1985.
- Krištofić, Branko. »Društvene grupe i zadovoljstvo poslom«. *Revija za sociologiju* 16 (1986), br. 1-4: 31-40.
- Lamza Posavec, Vesna. *Kvalitativna metodologija: temeljna obilježja i teorijski pristupi*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 2002.
- Lamza Posavec, Vesna. *Metodologija društvenih istraživanja: temeljni uvidi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021.

- Lay, Vladimir. »Kvalitet svakidašnjeg života društvenih grupa: neki osnovni materijalni pokazatelji«. *Revija za sociologiju* 16 (1986), br. 1-4: 19-29.
- Mastilica, Miroslav. »Zdravstvene nejednakosti: društvena stratifikacija, zdravlje i zdravstvena zaštita (I.)«. *Revija za sociologiju* 24 (1993), br. 3-4: 163-181.
- Matić, Dražen. »Nacija i 'nove demokracije'«. *Erasmus* 7 (1994), br. 1: 40-45.
- Merton, Robert K. *Društvena teorija i društvena struktura*. Zagreb: Školska knjiga, 1998.
- Mertens, Donna M. *Research and Evaluation in Education and Psychology*. 4. izd. Thousand Oaks: Sage, 2015.
- Milas, Goran. *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2009.
- Mijatović, Antonija. »Obitelj i poremećaji socijalnog konteksta«. *Društvena istraživanja* 4 (1995), br. 4-5: 465-485.
- Oliveira-Roca, Marija. »Demografska struktura i prostorna pokretljivost društvenih grupa«. *Revija za sociologiju* 16 (1986), br. 1-4: 131-144.
- Sekol, Ivana; Maurović, Ivana. »Miješanje kvantitativnog i kvalitativnog istraživačkog pristupa u društvenim znanostima – miješanje metoda ili metodologija?«. *Ljetopis socijalnog rada* 24 (2017), br. 1: 7-32.
- Socijalna struktura i kvaliteta života u Hrvatskoj: zbornik radova*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 1991.
- Štambuk, Mirko. »Neka obilježja seoskog socijalnog prostora«. *Revija za sociologiju* 20 (1989), br. 1-2: 121-128.
- Šučur, Zoran. »Grad i marginalne grupe: problemi realizacije specifičnih ekoloških uvjeta života«. *Defektologija* 30 (1994), br. 1: 83-93.
- Teddle, Charles; Tashakkori, Abbas. *Foundations of Mixed Methods Research*. Thousand Oaks: Sage, 2009.
- Uvod u socijalnu psihologiju: europske perspektive*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2003.
- Vlahović, Sanja; Mihanović, Dino. »Mješoviti pristupi u istraživanjima obrazovnih politika u Hrvatskoj«. *Revija za sociologiju* 52 (2022), br. 1: 145-166.
- Weber, Max. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Zagreb: Naprijed, 1989.
- Zvonarević, Mirko. *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.

Suzana Gabud

Mixed Research approach in Social Sciences: Theoretical Framework, Design and Application

The mixed research approach is increasingly recognized as an important methodological framework within the social sciences. By integrating quantitative and qualitative methods, it enables a deeper and more comprehensive understanding of complex social phenomena. This paper outlines the theoretical and epistemological foundations of mixed research approaches, their historical development, the typology of research designs, as well as the specific advantages and challenges associated with their application. Particular attention is given to the Croatian context, where mixed approaches are present but still insufficiently developed. The paper also discusses the potential for their broader implementation in social research and in the development of public policy.

Keywords: mixed research approach, social research methodology, quantitative approach, qualitative approach, integration

Između globalnih ideja i lokalnih inicijativa: rodna ravnopravnost kao pokretač integralnog održivog razvoja

Marija GEIGER ZEMAN
(marija.geigerzeman@pilar.hr)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 12. 11. 2025.
Doi: 10.5559/pi.20.35.06
UDK 305:316.42

U radu se koncepti i različite interpretacije globalnog, lokalnog i globalnog pozicioniraju u kontekst (integralnog) održivog razvoja kako bi se predstavila kompleksnost i ambivalentnost odnosa između globalnih vizija i lokalnih realiteta u različitim dijelovima svijeta. Ukazuje se na promjene u konceptualiziranju održivog razvoja u globalnim okolišnim dokumentima s posebnim naglaskom na pitanja rodne ravnopravnosti i uloge žena u procesima planiranja, organiziranja i provedbe integralnog održivog razvoja na lokalnoj i globalnoj razini. Rad se bazira na sljedećim premisama: 1) neraspeditoj, kompleksnoj i kontradiktornoj povezanosti globalnog i lokalnog; 2) globalnim, lokalnim i globalnim perspektivama ideje održivog razvoja kao i na kritičkim pozicijama koje ukazuju na različite oblike nejednakosti i asimetrija u moći; 3) prepoznatoj važnosti rodne ravnopravnosti kao jedne od fundamentalnih vrijednosti održivog razvoja na globalnoj i lokalnoj razini. Propitivanjem i promišljanjem odnosa između globalno kreiranih ideja i konkretnih lokalnih realiteta te integralnog održivog razvoja i rodne ravnopravnosti ukazuje se na slojevitost i složenost recentnih društvenih procesa kao i na potrebu za otvaranjem emancipirajućeg prostora u kojem se omogućava razvoj globalnih zajednica koje afirmiraju ideje pravednosti, održivosti i inkluzivnosti.

Ključne riječi: *globalno, lokalno, globalno, održivi razvoj, rodna ravnopravnost*

UVOD^{1 2}

Intersekcija rodne ravnopravnosti i održivog razvoja, baš kao i dijalektika globalnog i lokalnog nisu nove teme što, dakako, nimalo ne umanjuje njihovu aktualnost, recentnu relevantnost i značajnu vidljivost u raspravama o izazovima i potencijalima održivog razvoja na globalnom i lokalnom nivou. U svijetu suočenom s mnogo izazova i kriza, tematika odnosa globalnog i lokalnog krucijalna je za razumijevanje aktualnog društvenog realiteta koji nije u potpunosti ni globalan ni lokalni, već glokalan. Ako koncepte globalnog, lokalnog i glokalnog pozicioniramo u kontekst (integralnog) održivog razvoja postaju evidentne kompleksnost i ambivalentnost globalnih politika i lokalnih realiteta u različitim dijelovima svijeta. Pitanja dinamike moći i odgovornosti te kontradikcije dijalektike globalnog i lokalnog otvaraju prostor za rasprave o dubokim asimetrijama i nejednakostima koje oblikuju svakodnevna iskustva lokalnih zajednica. Pitanje održivog razvoja nije samo pitanje odnosa društva prema prirodnom okolišu niti isključivo pitanje granica ekonomskog rasta, već intersekcionalno pitanje socijalnih odnosa, nejednakosti i razlika. U radu se u raspravu o odnosima globalnog i lokalnog sagledanim kroz prizmu održivog razvoja uvodi pitanje rodne ravnopravnosti i uloge žena u procesima planiranja, organiziranja i provedbe održivog razvoja kako na razini lokalne zajednice u kojoj žive, tako i na široj regionalnoj i/ili globalnoj razini. Mada globalni dokumenti prepoznaju i priznaju važnost žena kao značajnih aktera i partnera u okolišnoj agendi, na lokalnoj razini žene se suočavaju s mnogobrojnim preprekama i izazovima duboko ukorijenjenim u tradicionalnom rodnom poretku i njegovim rodno isključivim sustavima normi, značenja, očekivanja i kodova. Rad se bazira na tri temeljne premise: 1) globalno i lokalno su neraspjetivo povezani i u permanentnim su uzajamnim procesima; 2) ideja održivog razvoja promatra se kroz analitičku optiku globalnog, lokalnog i glokalnog pri čemu se naglasak stavlja na kritičku po-

¹ Rad je pripremljen u okviru projekta »Transformacije lokalnih zajednica u Republici Hrvatskoj. Globalni izazovi i razvojni potencijali« (LozaRH) koji financira Europska unija – NextGeneration EU (01/08-73/23-2519-11).

² Članak se djelomično temelji na predavanju »Globalne teme i lokalne inicijative: komuniciranje rodne ravnopravnosti i održivog razvoja na lokalnom nivou« održanom 23. listopada 2024. godine na Sveučilištu VERN u sklopu projekta »Transformacije lokalnih zajednica u Republici Hrvatskoj. Globalni izazovi i razvojni potencijali« (LozaRH) koji financira Europska unija – NextGeneration EU (01/08-73/23-2519-11).

ziciju koja inzistira na demaskiranju nejednakosti i asimetrija u moći; 3) ideja rodne ravnopravnosti jedna je od fundamentalnih vrijednosti održivog razvoja koja mora biti konkretizirana na lokalnim razinama. U fokusu rada su pitanja o prelamanju globalnih politika u lokalnim zajednicama, značaju lokalnog djelovanja u globalnom kontekstu te razumijevanju pozicije rodne ravnopravnosti u globalnim okolišnim politikama i lokalnim realitetima. Propitivanjem i promišljanjem odnosa između globalno kreiranih ideja i konkretnih lokalnih realiteta te integralnog održivog razvoja i rodne ravnopravnosti pokazuje se kompleksnost recentnih društvenih procesa kao i potreba za otvaranjem emancipirajućeg prostora u kojem se omogućava razvoj glocalnih zajednica koje afirmiraju ideje pravednosti, održivosti i inkluzivnosti.³

GLOBALNO–LOKALNO ILI GLOKALNO–GROBALNO?

Teme kompleksnih odnosa i dijalektike globalnog i lokalnog ne zauzimaju važno mjesto samo u sociološkim promišljanjima, već i mnogo šire (na primjer, u politikama i raspravama o razvoju, klimatskim promjenama, okolišnim temama itd.) (Geiger i Zeman, 2010; Geiger Zeman i Zeman, 2010), na što ukazuju mnogobrojne i poticajne rasprave te bogata literatura u društvenim i humanističkim znanostima. Doty (2018) ističe vidljivost pitanja vezanih uz dinamiku lokalnog i globalnog u socijalnoj i političkoj teoriji te ukazuje na tri tematsko-problemska područja unutar kojih se: 1) kritički propituju stari i uvode novi koncepti; 2) razvija interdisciplinarnost; 3) osnažuje transfer znanja i uspostavlja uzajamnost između teorije i prakse. Odnose između globalnog i lokalnog moguće je promatrati i razumijevati na različite načine i interpretirati kroz različite konceptualne modele. Primjerice, iz optike dualističkog i na vrijednosnoj hijerarhiji utemeljenog modela, globalnom se pripisuju »poželjni« atributi i kvalitete poput moderniteta, univerzalnosti i Prvog svijeta (Globalnog Zapada) te se globalno pozicionira kao »superiorno« u odnosu na lokalno, koje se shvaća kao partikularno, povezano s tradicijom i Trećim svijetom (Globalni Jug) (Geiger i Zeman, 2010, 63-64; vidi Geiger Zeman i Zeman, 2010). Kritički teoretičari/ke ističu važnost moći u razumijevanju odnosa između globalnog i lokalnog pri čemu se dominantno razumijevanje globalnog dekonstruirati tako što se jasno po-

³ Zahvaljujem dr. sc. Zdenku Zemanu na korisnim komentarima i vrijednim primjedbama koje su unaprijedile konačnu verziju rada.

kazuje da se »'globalno' u globalnom poretku«, proizvedeno u privilegiranom dijelu svijeta, shvaća kao dio zapadnjačkog projekta koji je, u svojoj globalnosti i univerzalnosti, nadmoćan lokalnim i partikularnim interesima lokalnih nezapadnih svjetova, čime se nastoje legitimirati i održavati političke asimetrije i ekonomske nejednakosti (Mies i Shiva, 1996, prema Geiger Zeman i Zeman, 2010, 64). Tom vrijednosno-hijerarhijskom pogledu na dinamiku odnosa globalnog i lokalnog suprotstavlja se koncept koji inzistira na njihovoj komplementarnosti i neizbježnoj neraskidivoj povezanosti, čime se otvara prostor za nove, alternativne konceptualizacije tih složenih odnosa, lišene stereotipa i predrasuda o hijerarhiji i asimetrijama moći (Geiger Zeman i Zeman, 2010; Doty, 2018). U tom kontekstu Doty (2018) ističe znanstvene radove koji se bave posljedicama globalnog kapitalizma na »lokacijama koje su konstruirane kao lokalne« i njihovom ulogom u provedbi globalnih, na kapitalizmu utemeljenih odnosa. Jer u kontekstu globalizacije je neosporna konkretna povezanost globalnog i lokalnog s obzirom na to da »nema globalizacijskih procesa koji ne bi ujedno bili (i) lokalizirani, lokalizacijski procesi« (Geiger Zeman i Zeman, 2010, 64). Taj drugačiji pogled na dinamiku odnosa globalno – lokalno otvara prostor za nove koncepte, poput »glokalnog« ili »glokalizacije«, koje je iz svijeta biznisa u sociologiju prenio Robertson (1995), koji je definira kao postmoderno miješanje i povezivanje globalnog i lokalnog, dok je Ritzer (2004, cit. u Smith, 2007, 1994) definira kao »integraciju globalnog i lokalnog, što rezultira jedinstvenim ishodima u različitim geografskim područjima« (vidi Robertson, 2001; Ritzer, 2012; Simonis, 2014). Smith (2007, 1994) glokalizaciju opisuje kao »odnos između globalnih i lokalnih procesa« koji se ne razumijevaju kao »dijametralno suprotni« već kao »dvije strane istog novčića«. Uz pojmove hibridizacije (Nederveen Pieterse, 2009) i kreolizacije (Hannerz, 1987) pojam glokalizacije zauzima važno mjesto u promišljanjima kulturalne globalizacije, međunarodnog biznisa i marketinga. Mnogobrojni primjeri iz prakse pokazuju kako lokalne kulture na jedinstvene načine preuzimaju i inkorporiraju elemente drugih kultura, ali i različite načine na koje se globalni akteri poput multinacionalnih korporacija prilagođavaju lokalnim kulturama i specifičnim zahtjevima lokalnih tržišta, pritom jasno održavajući identitet svog brenda (Bullard, 2025).⁴ Glokalizacijska perspek-

⁴ U literaturi su navedeni mnogobrojni primjeri koji ilustriraju globalizacijske prakse i fenomene. Jedan od zasigurno najviše opisivanih primjera su taktike američke kompanije McDonald 's, koji ne samo da svoju ponudu prilagođava

tiva naglašava dinamiku odnosa globalnog i lokalnog te dovodi u pitanje homogenizirajuće utjecaje globalizacije. Prema Robertsonu (1995 cit. u Bullard, 2025) glokalizacija i sama predstavlja jedan »aspekt globalizacije«, štoviše, može se tvrditi da je globalizacija »ukupna suma svih individualnih glokalizacijskih nastojanja«, preciznije »lokalnih interakcija između nativnih i globalnih kultura« (Bullard, 2025). Kao protutežu konceptu glokalizacije Ritzer (2004, cit. u Ryan, 2007, 2022) uvodi pojam »grobilizacije« (*grobilization*)⁵ kojim se označavaju moderne i homogenizirajuće, »imperijalističke ambicije nacija, korporacija, organizacija« i njihove težnje vlastitog nametanja na različitim geografskim područjima (vidi Ritzer, 2003). S jedne strane, na taj se način smanjuje diverzitet i promiče homogenizacija društava diljem svijeta, no, s druge strane, nisu zanemarivi ni pozitivni aspekti »poput promicanja inicijativa u zdravstvu i tehnologije koje produžuju životni vijek« (Bullard, 2025). Doty (2018) ističe važnost analiza utemeljenih na kritičkoj teoriji zbog fokusa na društvene pokrete, lokalne prakse otpora i transverzalne borbe »koje dovode u pitanje konvencionalne prostorne logike«. Osim rasprava o globalizacijskim utjecajima na lokalno, važne su i sociološke rasprave čiji se fokus s globalnog preusmjerio na tzv. »nove 'lokalizme'« – lokalne zajednice, susjedstva, (ekonomska i/ili politička) udruženja itd., kao i na: 1) njihova umrežavanja oko različitih tema/interesa/izazova, i 2) formiranja sustava koji »transcendiraju tradicionalne granice, logike regionalizma«, uključujući i različite oblike integracija

ukusima i običajima stranih tržišta, već i marketinške strategije planira u skladu sa specifičnostima lokalnih kultura (Bullard, 2025; Khan i Khan, 2013). Na primjer, u skladu sa zabranom konzumiranja govedine u hinduističkoj tradiciji, McDonalds u Indiji na jelovniku nudi jela od piletine (npr. Maharaja Mac) kao i vegetarijanske obroke dok se Saudijskoj Arabiji u ponudi McDonald'sovih restorana nalaze halal obroci koje su odobrili lokalni autoriteti kao i posebno osmišljeni obroci u skladu s lokalnom tradicijom (na primjer, McArabia kofta sendviči) (Khan i Khan, 2013; vidi Bullard, 2025). Nederveen Pieterse glokalizacijske prakse i fenomene opisuje pojmom hibridizacije pri čemu objašnjava »strukturalnu hibridizaciju« (na primjer, višestruke pripadnosti, »multicentrične funkcionalne mreže«, »nove miješane forme kooperacije« (2009, 70, 72-73) i »globalni mélange« (na primjer, kineski tacosi, Shakespeareova drama izvedena u stilu japanskog kabukija u poznatom pariškom klubu (2009, 75), što je moguće objasniti i Hannerzovim terminima »kreativizacije« (2009, 76) kao i terminima »mestizaje«, »orijentalizacije« i »crossover« (2009, 77) (vidi Ritzer i Dean, 2015).

⁵ Prema Ritzeru (2012) pojam grobilizacije uključuje englesku riječ *growth* (rast) kojom se ukazuje na težnju i ambicije određenih aktera za uvećanjem vlastitog utjecaja, moći i profita.

(ISA WG01, n.a.). Taj zaokret je demantirao nekad dominantan narativ o važnosti »velikih«, globalnih pitanja i tema te ukazao na relevantnost lokalnih praksi, značenja i procesa (Doty, 2018). Lokalno ni u kojem slučaju nije »izolirani otok«, a ono što mislimo kao lokalno uključuje i globalno (Geiger i Zeman, 2010, 378-379; Geiger Zeman i Zeman, 2010, 69). Globalizacijska perspektiva ukazuje na tu povezanost, dok globalizacijska perspektiva uz pozitivne aspekte tematizira i bitna i neizostavna pitanja moći i asimetrija u dinamici odnosa globalnog i lokalnog.

INTEGRALNI ODRŽIVI RAZVOJ KAO GLOBALNA IDEJA

Održivost i održivi razvoj bez ikakve sumnje već su desetljećima velike globalne teme koje zauzimaju vidljivo mjesto u mnogim sektorima društva – od znanosti i politike do ekonomije i obrazovanja, kako na globalnoj tako i na lokalnim razinama. Referirajući se na Baumanove koncepte »negativnih globalnih tokova« i »negativne globalizacije« Ritzer i Dean (2015, 296) promišljaju okolišna pitanja. Okoliš je važna tema u novijim studijama globalizacije, a razmatrajući ga u kontekstu kategorija globalno – lokalno, Ritzer i Dean (2015, 296) polaze od premise da je okoliš »inherentno i uvijek bio globalan« jer »svi dijelimo atmosferu, grije nas sunce i povezani smo oceanima« (Yearley, 2007, prema Ritzer i Dean, 2015, 296). Štoviše, mnogi okolišni procesi i fenomeni utječu na svijet ili njegove velike dijelove (nuklearno testiranje, kisele kiše itd.) (Beck, 1996; Zeman, 2004). Upravo su izazovi oštećenja ozonskog omotača i klimatske promjene pozicionirali »okoliš kao globalno pitanje i problem« (Ritzer i Dean, 2015, 296). Dakako, okolišne teme nisu izazovi koji su se pojavili tek u ovom tisućljeću, već se njihova problematika počela jasnije tematizirati već početkom 1970-ih. Tijekom 1980-ih i 1990-ih globalna politika okoliša se etablirala i razvila kao posebno međusektorsko područje u kojem se uspostavlja dijalog između različitih sektora, institucija i aktera na svim razinama, ali i multidisciplinarno područje u kojem istraživači/ce iz različitih disciplina nastoje teorijski razumijeti, propitati i istražiti okolišne probleme (Cass, 2014, 17; Harris, 2014, 7). Riječ je o različitim načinima »na koje se politika provodi na različitim mjestima kako bi se promijenio ili zaštitio okoliš« (Harris, 2014, 3). Harris (2014, 5) ističe kategoriju prakse kao ključnu u razumijevanju globalne okolišne politike jer globalna okolišna politika uključuje »politike, akcije, ponašanja« koja pozitivno ili negativno utječu na okoliš (Harris, 2014, 5). Kovačević i Mušanović (2012, 333) detaljno opisuju svjetske sastanke na najvišem nivou i krucijalne do-

kumente koji su utjecali na »percepciju važnosti međunarodne skrbi za održivi razvoj«, poput studije Rimskog kluba pod nazivom *The Limits of Growth* (Meadows i sur., 1972.) u kojoj se ističe ograničenost prirodnih resursa na planetu Zemlji te popularnog dokumenta *Brundtland Report*, odnosno publikacije *Our Common Future* (World Commission on Environment and Development, 1987), koja je popularizirala koncept održivog razvoja i pozicionirala ga kao nezaobilaznu temu na globalnoj političkoj sceni. Upravo je u tom drugospomenutom dokumentu artikulirana jedna od najpoznatijih definicija održivog razvoja kao razvoja koji »izlazi u susret potrebama sadašnjih generacija bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe« (World Commission on Environment and Development, 1987, 43) (vidi Geiger Zeman i Zeman, 2010). Dakako, to je tek jedna od mnogobrojnih definicija održivog razvoja koje su se tijekom posljednjih desetljeća pojavile u diskusiji i literaturi, a važno je spomenuti i mnogobrojne rasprave o problematičnosti tog koncepta kao i niz kritičkih primjedbi kojima se ukazuje na njegove »proturječnosti, nejasnoće i izazove u njegovoj provedbi« (Sociology. Institute, 2022), ideološki karakter (Fuchs, 2017), eurocentrizam, inzistiranje na kapitalističkoj logici i podržavanju »globalnih slobodnih tržišta i pluralističke demokracije« (Doyle, 1998, 771), androcentrizmu i antropocentrizmu, kojima se održavaju razlike u moći i nejednakosti (Demaria i Kothari, 2017), »sistemska *greenwash*« koji potkopava otpore antiimperijalističkih organizacija (Bendell, 2022, 8) itd. Jedna od važnih kritika upućenih konceptu (i politikama) održivog razvoja odnosila se na preveliku usmjerenost na zahtjeve ekonomske domene, pa se modelom integralnog održivog razvoja (konceptualno) eliminira taj redukcionizam u pristupu i »ukida `monopol` ekonomije u determiniranju okolišnih pitanja« (Geiger Zeman i Zeman, 2010, 87). Model integralnog održivog razvoja počiva na idejama o isprepletenosti i uzajamnoj povezanosti okolišne, ekonomske i socijalne (ili socio-ekonomske) dimenzije te zahtjevu za povezivanjem, koordiniranjem i skladnom suradnjom između svih tih dimenzija (Geiger Zeman i Zeman, 2010, 88). Na konferenciji Rio +20 održanoj 2012. godine postavljen je sveobuhvatni konceptualni okvir za održivi razvoj, pri čemu se u dokumentu *The future we want* (United Nations, 2012) posebno naglašava važnost »osnaživanja tri dimenzije održivog razvoja« (United Nations, 2012, 19).

Održivi razvoj je, dakle, iznimno važna globalna tema o kojoj različiti globalni, lokalni i glokalni akteri raspravljaju već desetljećima.

Od početka problematiziranja okolišnih izazova Ujedinjeni narodi (UN) su pozicionirani kao najvažnija globalna organizacija i kreator smjernica održivog razvoja kroz niz dokumenata koji predstavljaju opći regulatorni okvir za pitanja održivog razvoja i održivosti. Osim ranije spomenutog dokumenta *Our Common Future* (World Commission on Environment and Development, 1987) i 1992. godine objavljene *Agenda 21* (United Nations, 1992) važno je spomenuti i *United Nations Millennium Declaration* (2000) u kojoj su naglašene »fundamentalne vrijednosti« za međunarodne odnose u novom stoljeću, poput slobode, jednakosti, solidarnosti, tolerancije, poštivanja prirode i podijeljene odgovornosti, te *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development* ili *Agenda 2030*, odnosno *Program globalnog razvoja za 2030* (United Nations, 2015) u kojem je definirano novih 17 izuzetno ambicioznih globalnih ciljeva održivog razvoja za razdoblje do 2030. godine. Osim što su ti ciljevi predstavljeni kao globalni, oni imaju jasan normativni aspekt – predstavljeni kao globalni i univerzalni ciljevi, oni »moraju biti primjenjivi u svim zemljama i zajednicama, od strane svih ljudi« (Pavić-Rogošić, 2015, 1).

No, kritičari/ke ističu da je, usprkos svim uložnim sredstvima i raspoloživim resursima, »ukupni saldo postignuća« vezan uz ciljeve održivog razvoja »u biti negativan« (Littig, 2017, 319) jer se globalna okolišna situacija i dalje pogoršava, kako u okolišnom pogledu (klimatske promjene, gubitak biodiverziteta, prekomjerno korištenje resursa, itd.) tako i u ekonomskom i socijalnom pogledu (porast globalnog siromaštva, neravnopravna distribucija bogatstva, itd.). Štoviše, neki kritičari/ke čak tvrde da je model održivog razvoja propao i da je stoga potrebno pronaći nove modele, koji će dovesti u pitanje sustav kapitalističke ekonomije i dominantne neoliberalne paradigme (Littig, 2017). Posljednjih godina sve se više raspravlja o tzv. odrastu (engl. *degrowth*), koji predstavlja višestruku platformu koja inzistira na primatu prirode; ograničenju ekonomskog rasta; kritičkom stavu prema globalizacijskom uniformiranju svijeta; osnaživanju javne rasprave i odgovaranju na »krizu smisla u modernim društvima« (Holy, 2023, 6). Osim što kritički propituje postojeće modele ekonomskog razvoja, ta pozicija, prema Holy (2023, 6), 1), odbacuje »ideje kontinuiranog i okolišno neodrživog ekonomskog rasta«; 2) kritički propituje i odbacuje koncept održivog razvoja kao model u službi tržišnog kapitalizma; 3) zagovara uspostavu antikapitalističke ekonomije; 4) predlaže »demokratsko smanjenje obujma proizvodnje i potrošnje«,

preciznije »smanjenje materijalne potrošnje« i »potpunu transformaciju proizvodnje«. Usprkos razmimoilaženjima s teoretičarima održivog razvoja, koji pak ideju odrasta smatraju neprimjenjivom, nedovoljno znanstvenom i lišenom jasnih provedbenih akcija, moguće je razabrati slična načela i ciljeve obiju perspektiva, primarno odlučnost za rješavanje izazova klimatskih kriza i degradacije okoliša (Holy, 2023, 6; vidi Bendell, 2022).

ODRŽIVI RAZVOJ I RODNA RAVNOPRAVNOST: AFIRMIRANJE INTERSEKCIONALNOSTI

Studije okoliša i roda (na globalnom i lokalnom nivou) ukazuju na »simboličke i materijalne konzekvencije« u načinima razumijevanja prirode, uporabi i odnosu prema prirodnim resursima i dinamikama rodne moći (Hawkins i sur., 2011, 237). Arora-Jonsson (2014, 295) podsjeća kako je mnogo financijskih sredstava kao i pažnje aktera iz različitih sektora posljednjih desetljeća uloženo u odnose roda, razvoja i okoliša, ali usprkos razvijenim teorijama i metodologijama istraživanja roda prisutna je »zabrinutost zbog rodno uvjetovanih problema u donošenju politika zaštite okoliša«. Osim mnogobrojnih međunarodnih organizacija, institucije za zaštitu okoliša i globalne okolišne politike ističu važnost rodne ravnopravnosti kao ključa u rješavanju izazova okolišnih kriza. U *Agendi 2030* (United Nations, 2015, 1), koja je »izgrađena na milenijским razvojnim ciljevima«, istaknuto je sedamnaest ciljeva i zadataka održivog razvoja, a Cilj 5 posvećen je »postizanju rodne ravnopravnosti i osnaživanju svih žena i djevojaka« (2015, 18). Pitanje rodne ravnopravnosti definirano je kao ljudsko pravo, no također je »krucijalno za progres svih ciljeva i zadataka« (na primjer, ekonomski rast i radnu produktivnost, zdravlje, obrazovanje, itd.) (UN Women i UNDP, 2018, 9).⁶ Povezivanje pitanja inte-

⁶ Iako se često koriste naizmjenično, rodna ravnopravnost (*gender equality*) i rodna jednakost (*gender equity*) dva su vrlo različita koncepta (EIGE, 2016a). Također, u literaturi nije rijetko da se engleski termin *gender equity* na hrvatski jezik prevodi kao rodna ravnopravnost. Rodna ravnopravnost označava »izjednačenost u pravima« (Kašić, 2007b, 68), odnosno »načelo jednakih prava i jednakog postupanja prema ženama i muškarcima« (Kašić, 2007b, 68), »jednaka prava, odgovornosti i mogućnosti za žene i muškarce te za djevojčice i dječake« (EIGE, 2016a), odnosno pravednu raspodjela beneficija i odgovornosti između žena i muškaraca (EIGE, 2016a). Prema Kašić (2007a, 74) koncept rodne jednakosti počiva na premisama: 1) sva ljudska bića mogu slobodno razvijati osobne sposobnosti i praviti izbore »bez ograničenja postavljenih zadanim rodним ulogama«; 2) »različita ponašanja, težnje i potrebe žena i muškaraca« treba uzeti u obzir, vrednovati i promicati jednako. Rodna jednakost, odnosno jed-

gralnog održivog razvoja i održivosti s rodnom ravnopravnosti otvara prostor za nove interpretacije i intersekcionalna razumijevanja održivog razvoja. To se odražava i na novija tumačenja održivog razvoja, koji, prema Leach, Mehta i Prabhakaran (2016, 3), označava razvoj koji osigurava »ljudsku dobrobit, ekološki integritet, rodnu ravnopravnost i socijalnu pravdu sada i u budućnosti«. U *Agendi 30* inzistira se na inkluzivnoj definiciji napretka »koji je održiv i ne zapostavlja nikoga«, pri čemu su ulaganja u žene kao i u procese uporabe i primjene njihovih znanja, vještina, iskustva, usluga i rada definirana kao ključni za postizanje održivih ciljeva (Pandey i Kumar, 2020, xi). Usprkos sustavnim naporima u promicanju rodne ravnopravnosti mnogobrojni oblici rodni neravnopravnosti i rodni nejednakosti i dalje perzistiraju u raznim formama, u skladu s »kontekstom i situacijom regije ili zajednice« (Pandey i Kumar, 2020, xi). Rodna diskriminacija i sistemske rodne nejednakosti nemaju negativan utjecaj samo na živote žena, već i na šire društvo (Pandey i Kumar, 2020, xi). U *Agendi 2030* inzistira se na ideji da je »proces održivog razvoja nepotpun bez sudjelovanja žena« te se naglašava nužnost osiguravanja uključivanja žena u procese razvoja (Pandey i Kumar, 2020, xi). Mada je rodna dimenzija u kontekstu održivog razvoja usvojena kao »temeljni zahtjev za transformativne politike« (Wroblewski, Littig i Segert, 2023, 1) dominantni rodni poredak još uvijek podržava rodne nejednakosti u javnoj (obrazovanje, tržište rada, radno mjesto, zdravstvena skrb, politička participacija, itd.) i privatnoj sferi, onemogućavajući ženama pristupe resursima i imovini te isključujući ih iz procesa odlučivanja (Pandey i Kumar, 2020, 3). Promišljanjem rodne neravnopravnosti kroz optiku integralnog održivog razvoja demaskirana je povezanost i međupovezanost neodrživosti i rodne nejednakosti (Pandey i Kumar, 2020, 4; Jacobi, Empinotti i Ferraz de Toledo, 2015). Leach, Mehta i Prabhakaran (2016) upozoravaju na urgentnost izazova održivosti i rodne ravnopravnosti te nužnost njihova zajedničkog rješavanja, zbog čega rodna ravnopravnost nužno treba biti dio integralnog održivog razvoja (vidi Jacobi, Empinotti i Ferraz de Toledo, 2015). Svakako treba spomenuti da žene kao socijalna i demografska kategorija već desetljećima zauzimaju vidno mjesto u globalnoj okolišnoj politici. Arora-Jonsson (2014, 296) u kontekstu rasprava o rodu i okolišu ističe veze između akademske zajednice, s

nakost između žena i muškaraca pretpostavlja jednakost svih ljudskih bića neovisno o njihovoj spolu ili rodu, a na temelju pripadnosti ljudskoj zajednici (Kašić, Marijan i Pešut, 2005, 9).

jedne, te okolišnih politika i praksi, s druge strane. Naime, pitanje roda u okolišnim politikama pojavilo se 1970-ih nakon što su u akademskoj zajednici postavljena pitanja o rodnoj nejednakosti u razvojnim i okolišnim planovima (Arora-Jonsson, 2014, 296). Od tada su istraživanja rodnih odnosa i struktura moći imala utjecaj na »globalne trendove u kreiranju okolišne politike« (Arora-Jonsson, 2014, 296). Već je 1980-ih u okruženju globalne okolišne politike isticano – na temelju istraživanja rodnih odnosa i moći – da odnos prema okolišu nije rodno neutralan (Geiger Zeman i Zeman, 2010; Geiger Zeman i Holy, 2014; Holy, 2007). Zbog tradicionalnih rodnih uloga, očekivanja, statusa i podjele rada žene i muškarci na različite načine doživljavaju i koriste lokalni okoliš (Arora-Jonsson, 2014, 296). Na konferenciji Ujedinjenih naroda o ženama u Nairobiju 1985. godine afirmirana je u ekofeminističkoj teoriji usidrena ideja o nerasplesivoj povezanosti rodnih pitanja i okolišnih problema (Geiger Zeman i Zeman, 2010). Naime, temeljna ekofeministička premisa, razvijana tijekom 1970-ih, ukazuje na intersekciju okoliša i roda te konstatira nemogućnost rješavanja okolišnih izazova bez istovremenog rješavanja pitanja rodne ravnopravnosti i emancipacije žena (Geiger Zeman i Zeman, 2010; Holy 2007; Geiger Zeman i Holy, 2014). Huddart Kennedy and Dzialo (2015) ukazuju na perzistentnost esencijalističke perspektive (na koju nisu bile imune ni određene ekofeminističke struje poput kulturalnog ekofeminizma) kojom su se sve do 1990-ih objašnjavali podaci o visokom postotku žena koje podržavaju zaštitu okoliša, participiraju u okolišnim organizacijama i prakticiraju prokolišna ponašanja u kontekstu vlastitih kućanstava (vidi Arora-Jonsson, 2014). Kritičari esencijalističke pozicije odbacuju objašnjenje o ženama kao »prirodnim« njegovateljicama te ukazuju na strukture moći i utjecaje rodne socijalizacije na rodne odnose spram okoliša (Huddart Kennedy i Dzialo, 2015). Jednako tako treba istaknuti kritiku tendencija homogeniziranja žena i njihovih iskustava bez uvažavanja životnog konteksta i intersekcionalne perspektive kao i tendenciju viktimiziranja žena s Globalnog Juga, na koju su ukazale postkolonijalne teoretičarke (Arora-Jonsson, 2014, 297). Pod utjecajem tih kritičkih pristupa okolišne politike počinju uvažavati specifičnosti lokalnih (socijalnih, kulturnih, ekonomskih, političkih) konteksta te se distanciraju od viktimiziranja žena, naglašavajući »djelovanje žena u odnosu na okolišna pitanja i njihovu borbu za emancipaciju« (Arora-Jonsson, 2014, 297). Littig (2017, 319) iz kritičke feminističke perspektive propituje globalne debate i politike o održivom razvoju os-

vrćući se na efekte konferencije Ujedinjenih naroda o održivom razvoju u Rio de Janeiru 2012. godine, kojom se simbolički obilježilo dvadeset godina od prve Rio konferencije održane 1992. godine, kada je među sudionicima/icama koji/e su zajedno surađivali/e na artikuliranju politike bio prisutan »osjećaj velike nade da se globalna pravda može postići politikama koje su istovremeno redistributivne i ekološki prihvatljive«. Međunarodne feminističke organizacije osigurale su »uključivanje ženskih pitanja u službene dokumente konferencije«, primjerice u Poglavlju 24 *Agende 21* (United Nations, 1992), u kojem su žene istaknute kao ključni akteri u provedbi održivog razvoja, a naglašene je i potreba osnaživanja žena (Littig, 2017, 319). Littig (2017, 326) kritički promišlja rodnu perspektivu u globalnim okolišnim politikama i ukazuje na potrebu za definiranjem konkretnih ciljeva, ali i mjera za njihovo postizanje. Littig (2017, 324) također zagovara otvaranje prostora za alternativne koncepte poput »brižne ekonomije« (*Vorsorgendes Wirtschaften*), koji se prakticiraju u konkretnim (lokalnim) socijalno inovativnim inicijativama poput urbanog vrtlarstva, solidarne ekonomije itd. (2017, 326). U tom smislu Littig (2017, 324) podsjeća da su koncept »brižne ekonomije« od 1990-ih zagovarale njemačke feminističke političke ekonomistice kao alternativu dominantnoj kapitalističkoj ekonomskoj paradigmi, jer se on fokusira na: 1) »praktične i prirodne vrijednosti«; 2) kritički propituje i dovodi u pitanje »rodno uvjetovane odnose moći i povezuje ih s kapitalističkom dominacijom nad prirodom«. Promišljajući »nexus između roda, okoliša i održivog razvoja« Arora-Jonsson (2014, 296) ukazuje na bogata, ali »često kontradiktorna istraživanja roda u odnosu na okoliše«. Osim važnosti (eko)feminističke pozicije, Huddart Kennedy i Dzialo (2015) naglašavaju važnost kritičke sociološke pozicije u promišljanju roda, okoliša te rodnih odnosa prema okolišu, ukazujući na primjere koji pokazuju kako konceptualizacije okolišnih pitanja generiraju rodne izazove u privatnoj sferi i perpetuiraju rodne nejednakosti (na primjer, individualiziranje odgovornosti žena kao majki i minimiziranje utjecaja struktura moći, korporacija, državnih agencija, rodnih odnosa moći, itd.).

ODRŽIVI RAZVOJ I RODNA RAVNOPRAVNOST: GLOKALNE PERSPEKTIVE

Ideja okoliša povezana je s idejom lokalne zajednice, što je sociološki inspirativno tematsko-problemsko područje jer daje dublje uvide u »odnose između izgrađenih i ljudskih zajednica unutar prirodnih okoliša« (The University of British Columbia, n.a.). To uključuje širok ras-

pon istraživačkih tema poput civilnog angažmana u okolišnim inicijativama/udrugama/pokretima, lokalnih politika u urbanim i ruralnim područjima, rodnih odnosa prema okolišu itd. (The University of British Columbia, n.a.). Lipschutz u knjizi *Global Environmental Politics: Power, Perspectives, and Practice* (2004) razmatra dinamiku i međupovezanosti globalnog i lokalnog – socijalni procesi strukturirani su »postojećim političkim i ekonomskim institucijama, poput država i kapitalizma, i odnosima moći koji egzistiraju unutar i među njima. Istovremeno se ti procesi unutar globalne političke ekonomije odvijaju širom i među zemljama dok su ostali »vrlo lokalizirani«, no istovremeno su »dio globalne političke ekonomije i socijalnih odnosa« (Lipschutz, 2004, 6). Aktivnosti koje svakodnevno prakticiramo samo su naizgled »`lokalne´ i prostorno ograničene«, no »na mnoge načine su važne kao one globalne« (Lipschutz, 2004, 6) jer lokalno i globalno su čvrsto povezani – stvari »se događaju lokalno, ali i globalno, budući da su dio iste društvene matrice koja danas tvori civilizaciju koja obuhvaća svijet« (Lipschutz, 2004, 7). Povezanost globalnog i lokalnog evidentna je i u kontekstu okoliša jer su, kako naglašava Lipschutz (2004, 7), okolišni izazovi istovremeno i lokalni i globalni, a da bi izazove mogli rješavati/usporavati/zaustaviti treba propitivati upravo kompleksne odnose između lokalnog i globalnog, pri čemu važnu ulogu imaju strukture i odnosi moći (vidi Harris, 2014). U okolišnom kontekstu i raspravama o održivosti, globalizacija zauzima ambivalentnu poziciju te ne postoji konsenzus oko razumijevanja njezina utjecaja na održivost. Iz kritičke perspektive, globalizacija je prijetnja održivosti jer potiče neodrživi razvoj »potkopavanjem regulatornih kapaciteta nacionalnih država i lokalnih zajednica te iscrpljivanjem biološke i društvene raznolikosti u korist prekomjerne potrošnje i kulturno homogeniziranog načina života« (LeLe 2007, cit. u Ritzer i Dean, 2015, 313). Bazirajući svoju ekofeminističku poziciju na razumijevanju globalizacije kao zapadnjačkog neokolonijalnog projekta, Shiva kritizira nastojanja globalnih institucija (Ujedinjeni narodi, Svjetska banka) u »nametanju politika i planova ljudima s Globalnog Juga«, čime Globalni Sjever kreira »novi politički prostor u kojem »može kontrolirati Jug« (Shiva, 1994, cit. u Isla, 2017, 375). Za Shivu tzv. globalne okolišne krize maskiraju asimetrične odnose moći koji proizlaze iz međunarodne podjele rada, a model održivog razvoja koji promoviraju globalne institucije naziva »zelenim imperijalizmom«, koji negativno utječe na lokalne potrebe/prakse/znanja i lokalni prirodni okoliš (Shiva, 1994, cit. u Isla, 2017, 375). Kao alter-

nativu globalnim regulativama kritičari zagovaraju lokalizacijsku perspektivu prema kojoj se okolišni problemi i okolišne politike razumijevaju isključivo kao lokalni (Lipschutz, 2004). U tom se kontekstu lokalno odnosi na direktno iskustvo na vlastitom lokalitetu (Lipschutz, 2004). Druga interpretacijska pozicija u globalizaciji vidi »blagodan za održivost« kroz »poboljšano prodiranje na tržišta, širenje modernih tehnologija i globalizaciju standarda«, što vodi do »povećane učinkovitosti korištenja resursa i potražnje za čistim okolišima« (LeLe 2007, cit. u Ritzer i Dean, 2015, 313).

Usprkos svim kritikama, neki autori/ce koncepte održivog razvoja i održivosti smatraju općim idejama i važnim (globalnim) smjernicama u konkretnom (nacionalnom i/ili lokalnom) kontekstu. Za Rhoadesa se, primjerice, opća ideja održivosti odjelotvoruje kao lokalni pothvat zbog ekološke i kulturne jedinstvenosti svake zajednice kao i specifičnih potreba i zahtjeva njezinih stanovnika/ica (cit. u Duxbury i Gillete, 2007, prema Geiger Zeman i Zeman, 2010, 87). U *Agendi 2030* jasno je vidljiva glocalizacijska komponenta – Ujedinjeni narodi (UN) ističu da u realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja treba uzeti u obzir kontekst, odnosno specifične prilike, uvjete i mogućnosti u različitim dijelovima svijeta (vidi Patel, 2020; *Local 2030*). Dakle, preporučuje se identificiranje prioritetnih područja djelovanja te sagledavanje lokalnih mogućnosti i kapaciteta u pružanju doprinosa održivom razvoju diljem planeta. Prema *Agendi 2030* (2015) na taj se način stvara i održava globalno partnerstvo ključno za realizaciju održivih ciljeva. Patel (2020, 506) objašnjava koncept »glocalnog razvoja« koji:

- uključuje »simultani razvoj lokalnih i globalnih zajednica« temeljen na partnerstvu, a ne na hijerarhiziranim odnosima u kojima jedna strana ima dominantnu, a druga subordiniranu poziciju;
- »gradi glocalne zajednice« na principima »jednakosti, inkluzivnosti i diverziteta«;
- osnažuje zajednice da »preuzmu odgovornost za svoje kolektivne održive budućnosti kroz suradnju, partnerstvo, i suizgradnju znanja, politike, prakse i strukture«.

»Lokalna koalicija 2030« (*Local 2030 Coalition*) predstavlja glocalnu inicijativu Ujedinjenih naroda, odnosno »platformu za lokalizaciju Agende za održivi razvoj 2030« (*Local 2030*, 2024, 3). Ova platforma predstavlja jedan od načina povezivanja »globalnih ciljeva i nacionalnih politika s lokalnim kontekstima, potrebama i priorite-

tima« kroz povezivanje lokalnih aktera razvoja (na primjer, vlada, lokalna uprava, civilni sektor, akademska zajednica, privatni sektor, žene, mladi itd.) s globalnim institucijama poput Ujedinjenih naroda (Local 2030, 2024, 3). Važnost »procesa lokalizacije« kao bitnog i »krucijalnog za osiguravanje« ukorijenjenosti »globalne vizije za održivi razvoj« u lokalne kontekste (Local 2030, 2024, 3) prepoznata je i nekoliko desetljeća ranije u 28. poglavlju *Agende 21* (UN, 1992), kojim se naglašavala važnost lokalne zajednice i lokalnih uprava u poticanju dijaloga s lokalnim organizacijama/poduzetnicima/civilnim sektorom/građanima, posebno ranjivim skupinama u provedbi načela održivog razvoja (vidi Oels, 2009). Osim afirmiranja participacijskog i stratezijskog načina planiranja i identificiranja održivih prioriteta lokalne zajednice te načina njihova ostvarivanja istaknuti su i ključni zahtjevi poput planiranja, osvješćivanja, identificiranja lokalnih problema, umrežavanja itd. (UN, 1992; vidi Geiger Zeman i Zeman, 2010). Upravo u cilju konkretiziranja održivog razvoja na lokalnoj razini iz Poglavlja 28 izvedena je *Lokalna agenda 21* (LA21) kojom su se opći ciljevi postavljeni za lokalne zajednice nastojali prevesti u konkretnom ekonomskom, socijalnom i okolišnom kontekstu, pri čemu je ostavljen »znatan prostor za međunarodne varijacije u pogledu toga kako, kada i zašto ideja LA21 postaje istaknuta« (Coenen, 2009, 165). Interpretirajući funkciju LA 21, Coenen (2009, 165) pokazuje da Poglavlje 28 *Agende 21* »ne nudi univerzalni i opći vodič... za uključivanje zajednice« jer »svaka zajednica mora pronaći svoj najprikladniji način«. Zato je sadržaj svake pojedinačne LA 21 povezan s njezinim geografskim, demografskim, ekonomskim, socijalnim i kulturnim specifičnostima (Coenen, 2009, 165). Taj dobrovoljni proces u okviru lokalne zajednice usmjeren je na participaciju i uspostavljanje partnerstva kroz kreiranje novih metoda za uključivanje raznih aktera kako bi se postigao održiv razvoj, podignula osviještenost i povećali kapaciteti zajednice (Sustainability Concepts, n.a.; Oels, 2009). Pritom je jedna od temeljnih ideja da je rodna ravnopravnost »intrinzično povezana s održivim razvojem« (UNDP, n.a.), kako na globalnoj tako i na lokalnoj razini. U feminističkoj literaturi posljednjih je desetljeća značajan naglasak stavljan na projekte i istraživanja vezana uz kolektivne akcije ruralnih žena s Globalnog Juga i njihove borbe za zdrav okoliš i prirodne resurse (na primjer, šume, voda, hrana), a sve više novijih istraživanja pokazuje da se resursi koji su nekada bili u fokusu Globalnog Juga, sada sve više prepoznaju kao značajni i na Globalnom Sjeveru (na primjer, šume nisu bitne samo za drvnu

građu, nego i za svakodnevni život, u područjima ruralnog razvoja, zdravlja, rekreacije i dokolice, zapošljavanja, itd.) (Arora-Jonsson, 2014, 300). Ciljevi uključivanja žena u lokalnu/regionalnu politiku, upravu, procese odlučivanja i kreiranja politika kao i postizanje njihove veće vidljivosti na upravljačkim pozicijama još uvijek nisu u potpunosti realizirani. Mnogobrojna istraživanja su upozorila na različite oblike rodni nejednakosti, rodni razlika i rodni jazova u različitim sektorima (vidi Vijeće europskih općina i regija s partnerima, 2006) i u različitim dijelovima svijeta. Međunarodna studija Global Platform for Sustainable Cities (2021, 6-7) identificirala je različite oblike rodni nejednakosti u urbanim sredinama diljem svijeta koje ometaju realizaciju ciljeva održivog razvoja: podzastupljenost žena u STEM područjima; socijalne prepreke na tržištu rada i radnim mjestima; ograničen pristup tradicionalno muškim sektorima (na primjer, infrastruktura, urbanizam, energetika, opskrba vodom, otpad, itd.); dominacija žena u neformalnoj urbanoj ekonomiji; rodne razlike u plaćama, posebno u sektorima u kojima tradicionalno dominiraju muškarci (nejednaka plaća za iste poslove); žene imaju ograničen pristup financijama; ograničena mobilnost žena; podzastupljenost žena na visokim/najvišim pozicijama u poduzećima i tijelima lokalne/regionalne vlasti; nedostatak rodno osjetljive infrastrukture (čista voda, sanitarni uvjeti, siguran javni prijevoz); nejednaka raspodjela poslova, odgovornosti i obveza u obitelji, roditeljstvu, njezi i kućanskim poslovima itd. Intervencije vezane uz održivi razvoj povezane su s osnaživanjem žena i sustavnim radom na postizanju rodne ravnopravnosti, odnosno »rješavanje trajnih rodni nejednakosti u kontekstu održive gradske infrastrukture zahtijeva uzimanje u obzir različitih potreba, prioriteta, odgovornosti i kapaciteta žena i muškaraca« (Global Platform for Sustainable Cities, 2021, 9). Iz toga slijedi da urbane usluge trebaju biti »rodno osjetljive u smislu« (Global Platform for Sustainable Cities, 2021, 9): *pristupačnosti* (na primjer, jednaka dostupnosti usluga ženama i muškarcima); *mobiliteti* (na primjer, mobilnost je ukorijenjena u rodnoj podjeli uloga kako u privatnoj tako i u javnoj sferi – žene koriste javni prijevoz i tijekom putovanja se više zaustavljaju); *sigurnosti i zaštite* (na primjer, privatnost i sigurnost sanitarnih čvorova, javnih prostora i gradskog prometa, važnost ulične rasvjete); *dostupnosti* (na primjer, vode, prijevoza, ICT usluga, pri čemu treba uzeti u obzir potrebe žena nižeg socio-ekonomskog statusa); *pouzdanosti* (na primjer, pristup pouzdanim uslugama, poput gradskog prijevoza, čiji su primarni korisnici obično žene); *zdravlja i*

higijene (na primjer, smanjenje zdravstvenih rizika izazvanih kontaminiranom vodom i onečišćenim zrakom u zatvorenim prostorima poput kuhinja); *otpornosti* (na primjer, kontinuirano osiguravanje usluga čak i u izvanrednim situacijama), itd.

Lokalizirane strategije, projekti, programi i politike imaju potencijal osnaživanja za žene kao i pripadnike depriviranih skupina (Wolff, 2024). U tom je smislu izuzetno važno uključivanje rodne perspektive (na primjer, rodno osviještena politika, rodno osjetljivi proračun) u aktivnosti, politike, metode i instrumente na lokalnom i regionalnom nivou jer se na taj način izravno i u najvećoj mjeri utječe na kvalitetu života i svakodnevicu lokalne/regionalne populacije (Višeće europskih općina i regija s partnerima, 2006, Dio I). Udruženje lokalnih uprava i regija iz Švedske predstavlja primjer dobrih i primjereno konkretiziranih lokalnih praksi »održive rodne ravnopravnosti«, koje pozitivno utječu na kvalitetu života svih stanovnika/ica i zajednice u cjelini (vidi Exploring economics, 2014; Sveriges Kommuner och Landsting/YouTube – UN Women, 2014). Implementacijom rodne perspektive na različite usluge koje lokalne uprave pružaju građanima/kama (na primjer, čišćenje snijega, prijevoz vozilom hitne pomoći, školski uspjeh) kao i primjenom rodne statistike, koja utvrđuje »razlike i neravnopravnost u situacijama u kojima se nalaze žene i muškarci u svim područjima života« (EIGE, 2016b), ukazuje se na rodne (ne)ravnopravnosti u svakodnevnim aktivnostima te na inovativne i kreativne načine njihova uklanjanja. Za postizanje održivih ciljeva nužno je poštovati partnerstvo, diverzitet, inkluzivnost i solidarnost kako bi različiti globalni akteri na inovativne i konkretne načine poticali emancipatorske promjene koje prepoznaju važnost rodne ravnopravnosti (Lima i Guedes, 2024, 12).

ZAKLJUČAK

»Velike« globalne ideje poput održivosti, održivog razvoja, klimatskih promjena, ljudskih prava, rodne ravnopravnosti, itd. utječu i oblikuju lokalne inicijative, politike i nastojanja. Poznata sintagma »Misli globalno, djeluj lokalno« predstavlja ekstenziju globalizacijske pozicije, koja je zanimljiva i potentna u kontekstu rasprava o održivom razvoju i pitanjima održivosti (Bullard, 2025; Nederveen Pieterse, 2009). U tijesno isprepletenom i čvrsto povezanom svijetu globalno i lokalno ne funkcioniraju kao izolirani, nego kao uzajamno uvjetovani sustavi. Lokalne zajednice funkcioniraju kao mjesta u kontekstu kojih se jasno vide asimetrije i nejednakosti, ali i kao prostori otpora, inovacija i osnaživanja. Tako mnoge aktivističke grupe i okolišne organizacije ohra-

bruju manje lokalne i/ili regionalne, spram okoliša prijateljske inicijative, koje povratno ostavljaju pozitivne utjecaje na globalnom nivou (Bullard, 2025). Mada je već desetljećima tretiran kao poštapalica ili problematičan koncept ispražnjen od značenja, koncept održivog razvoja zapravo je nedovršen projekt. Ako održivi razvoj razumijemo kao otvoren i dinamičan proces, koji se uvijek odvija u specifičnim lokalnim kontekstima, otvara se i uvid u njegov inovativni globalni potencijal. Izazovi rodne ravnopravnosti i recentna uloga žena u globalnom rodnom poretku (koji je simultano kritički propitivan, ali i (p)održavan) ukazuju na nužnost primjene interseksionalne perspektive u razumijevanju održivog razvoja. Održiva zajednica je ideal 21. stoljeća (Geiger Zeman i Zeman, 2010). Ona se ne ostvaruje samo u ravnoteži s lokalnim prirodnim okruženjem, nego i u partnerstvu sa skupinama čiji su glasovi tradicionalno utišavani. Ključ održivog društva su kreativno povezivanje, kritičko uzajamno propitivanje i neprekidno komunikacijsko pregovaranje između globalnih ideja, lokalnih iskustava i rodne osjetljivosti.

Literatura

- Arora-Jonsson, S. (2014). Forty years of gender research and environmental policy: Where do we stand? *Women 's Studies International Forum*, 47, 295-308.
- Beck, U. (1996). *The Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage.
- Bendell, J. (2022). Replacing Sustainable Development: Potential Frameworks for International Cooperation in an Era of Increasing Crises and Disasters. *Sustainability*, 14(13), 8185. <https://doi.org/10.3390/su14138185>.
- Bullard, E. (2025). Glocalization. *EBSCO Knowledge Advantage*. <https://www.ebsco.com/research-starters/business-and-management/glocalization>.
- Cass, L. R. (2014). The discipline of global environmental politics. A short history. U P. G. Harris (Ur.), *Routledge Handbook of Global Environmental Politics* (str. 17-129). Routledge.
- Coenen, F. (2009). Local Agenda 21: »Meaningful and Effective« Participation? U F. H. J. M. Coenen (Ur.), *Public participation and better environmental decisions: the promise and limits of participatory processes for the quality of environmentally related decision-making* (str. 165-182). Springer.
- Demaria, F. i Kothari, A. (2017). The Post-Development Dictionary agenda: paths to the pluriverse. *Third World Quarterly*, 38(12), 2588-2599. <https://doi.org/10.1080/01436597.2017.1350821>.
- Doty, R. (2018, siječnja 11). The Global and the Local. *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*.

- <https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-332>.
- Doyle, T. (1998). Sustainable development and Agenda 21: The secular bible of global free markets and pluralist democracy. *Third World Quarterly*, 19(4), 771-786. <https://doi.org/10.1080/01436599814235>.
- EIGE (2016a). *Rodna ravnopravnost*. https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1059?language_content_entity=hr.
- EIGE (2016b). *Rodna statistika*. https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1294?language_content_entity=hr.
- Exploring Economics (2014). *Sustainable Gender Equality – a film about gender mainstreaming in practice*. <https://www.exploring-economics.org/en/discover/sustainable-gender-equality-a-film-about-gender-ma>.
- Fuchs, C. (2017). Critical Social Theory and Sustainable Development: The Role of Class, Capitalism and Domination in a Dialectical Analysis of Un/Sustainability. *Sustainable Development*, 25(5), 443-458. <https://doi.org/10.1002/sd.1673>.
- Geiger, M. i Zeman, Z. (2010). Mjesto življenja i integralna održivost – vitalnost lokalnog u globaliziranom svijetu. *Društvena istraživanja*, 19(3 (107)), 377-400.
- Geiger Zeman, M. i Zeman, Z. (2010). *Uvod u sociologiju (održivih) zajednica*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Geiger Zeman, M. i Holy, M. (2014). „Kako to nije zaživjelo? Zašto to nije zanimljivo?» – Snaga i obećanje ekofeminizma u Hrvatskoj. *Ekonomika i ekohistorija*, 10(10): 94-112.
- Global Platform for Sustainable Cities (2021). *Gender and Sustainable Cities*. https://www.thegpsc.org/sites/default/files/guidance_note_on_gender_and_sustainable_cities_final_disclaimer_022422.pdf.
- Hannerz, U. (1987). The World in Creolisation. *Africa*, 57(4), 546-559.
- Harris, P. G. (2014). Introduction. Delineating global environmental politics. U P. G. Harris (Ur.), *Routledge Handbook of Global Environmental Politics* (str. 1-14). Routledge.
- Hawkins, R., Ojeda, D., Asher, K., Baptiste, B., Harris, L., Mollett, S., Nightingale, A., Rocheleau, D., Seager, J. i Sultana, F. (2011). A Discussion. *Environment and Planning D: Society and Space*, 29(2), 237-253. <https://doi.org/10.1068/d16810>.
- Holy, M. (2007). *Mitski aspekti ekofeminizma*. TIM Press.
- Holy, M. (2023). *Sinergijom do održive Hrvatske: Odrast vs. kružna ekonomija*. Friedrich-Ebert-Stiftung, Regionalni ured za Hrvatsku i Sloveniju.
- Huddart Kennedy, E. i Dzialo, L. (2015). Locating Gender in Environmental Sociology. *Sociology Compass*, 9(19), 920-929, <https://doi.org/10.1111/soc4.12303>.

- ISA WG01 (n.a.). Sociology on Local-Global Relations, <https://www.isa-sociology.org/en/research-networks/working-groups/wg01-sociology-on-local-global-relations>.
- Isla, A. (2017). Whose debt for whose nature? Gender and nature in neoliberalism's war against subsistence. U S. MacGregor (Ur.), *Routledge Handbook of Gender and Environment* (str. 372-383). Routledge.
- Jacobi, P. R., Empinotti, V. i Ferraz de Toledo, R. (2015). Gender and environment. *Ambiente & Sociedade*, 18(1), <https://doi.org/10.1590/1809-4422ASOC20151801edito>.
- Kašić, B. (2007a). Rodna jednakost. U R. Borić (Ur.), *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije* (str. 74-75). Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH.
- Kašić, B. (2007b). Rodna ravnopravnost. U R. Borić (Ur.), *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije* (str. 68-69). Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH.
- Kašić, B., Marijan, J. i Pešut, J. (2005). *Vodič prema politici rodne jednakosti: izazovi i mogućnosti*. Centar za ženske studije.
- Khan, M. i Khan, M. (2013). »I'M Lovin' It« — Around the World: A Case Study of Mcdonald's »Glocalization«. *Journal of Hospitality & Tourism Cases: An International Case Journal*, 2(2), 64-73. <https://doi.org/10.1177/216499871300200207>.
- Kovačević, S. i Mušanović, L. (2012). Cjeloživotno učenje za održivi razvoj. *Školski vjesnik*, 61(3), 325-342.
- Leach, M., Mehta, L. i Prabhakaran, P. (2016). *Gender Equality and Sustainable Development: A Pathways Approach*. UN Women. <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2016/DPS-Gender-equality-sustainable-development.pdf>.
- Lima, R. i Guedes, G. (2024). Sustainable Development Goals and Gender Equality: A Social Design Approach on Gender-Based Violence. *Sustainability*, 16(2), 914. <https://doi.org/10.3390/su16020914>.
- Lipschutz, R. D. (2004). *Global Environmental Politics: Power, Perspectives, and Practice*. CQ Press.
- Littig, B. (2017). Green Jobs for Whom? A feminist critique of the green economy. U S. MacGregor (Ur.), *Routledge Handbook of Gender and Environment* (str. 318-330). Routledge.
- Local 2030 (2024). *2024 Report of Activities*. <https://www.local2030.org/library/871/Annual-Report-of-Activities-2024.pdf>.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. i Behrens, W. W. (1972). *The Limits to Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. Universe Books.
- Nederveen Pieterse, J. (2009). *Globalization and Culture. Global mélange*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

- Oels, A. (2009). The power of visioning: the contribution of future search conferences to decision-making in Local Agenda 21 processes. U F. H. J. M. Coenen (Ur.), *Public participation and better environmental decisions: the promise and limits of participatory processes for the quality of environmentally related decision-making* (str. 73-88). Springer.
- Pandey, U. C. i Kumar, C. (2020). *SDG5 – Gender Equality and Empowerment of Women and Girls*. Emerald Publishing.
- Patel F. (2020). Glocal Development for Sustainable Social Change. U J. Servaes (Ur.), *Handbook of Communication for Development and Social Change* (str. 501-517). Springer.
- Pavić-Rogošić, L. (2015). *Novi izazov. Globalni ciljevi održivog razvoja do 2030.* ODRAZ-Održivi razvoj zajednice. https://www.odraz.hr/wp-content/uploads/2020/03/globalni-ciljevi_or_final_web.pdf.
- Ritzer, G. (2003). Rethinking Globalization: Glocalization/Globalization and Something/Nothing. *Sociological Theory*, 21(3), 193-209. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1467-9558.00185>.
- Ritzer, G. (2012, veljače 29). Globalization. *Wiley Online Library*. doi.org/10.1002/9780470670590.wbeog260.
- Ritzer, G. i Dean, P. (2015). *Globalization. A Basic Text*. Wiley-Blackwell.
- Robertson, R. (1995). Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. U M. Featherstone, S. Lash i R. Robertson (Ur.), *Global modernities* (str. 25–44). Sage Publications.
- Robertson, R. (2001). Globalization Theory 2000 Plus: major problematic. U: G. Ritzer i B. Smart (Ur.), *Handbook of Social Theory* (str. 458-471). Sage.
- Ryan, J. M. (2007). Globalization. U G. Ritzer (Ur.), *Blackwell Encyclopedia of Sociology, Volume 1* (str. 2022-2023). Wiley-Blackwell.
- Simonis, J. (2014). Global-Local Dialectic. *Intercultural Dialogue*, 26. <https://centerforinterculturaldialogue.org/wp-content/uploads/2014/08/key-concept-global-local.pdf>.
- Smith, (2007). Glocalization. U G. Ritzer (Ur.), *Blackwell Encyclopedia of Sociology, Volume 1* (str. 1994-1995). Wiley-Blackwell.
- Sociology. Institute (2022, listopad 23). Navigating the Criticisms of Sustainable Development: A Constructive Look. https://sociology.institute/sociology-of-development/navigating-criticisms-sustainable-development/#google_vignette.
- Sustainability Concepts (n.a.). *Local Agenda 21*. <https://www.gdrc.org/sustdev/concepts/18-la21.html>
- Sveriges Kommuner och Landsting & UN Women (2014). *Sustainable Gender Equality - a film about gender mainstreaming in practice*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=udSjBbGwJEg>.
- The University of British Columbia (n.a.). Environment and Community. <https://sociology.ubc.ca/research/research-streams/environment-and-community>.

- United Nations (1992). *Agenda 21: Earth Summit: The United Nations Programme of Action from Rio*. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>.
- United Nations (2000). *United Nations Millennium Declaration*. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-millennium-declaration>.
- United Nations (2012). *The future we want: outcome of the Conference on Sustainable Development, Rio de Janeiro, Brazil, 20-22 June 2012*. United Nations. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/733FutureWeWant.pdf>.
- United Nations (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. A/RES/70/1. United Nations General Assembly*. <https://docs.un.org/en/A/RES/70/1>.
- UNDP (n.a.). *Gender equality and sustainable development*. <https://www.undp.org/eurasia/our-focus/gender-equality/gender-equality-and-sustainable-development>.
- UN Women & UNDP (2018). *Gender Equality as an Accelerator for Achieving the SDGs*. <https://www.undp.org/publications/gender-equality-accelerator-achieving-sdgs>.
- Vijeće europskih općina i regija s partnerima (2006). *Europska povelja za ravnopravnost žena i muškaraca na lokalnoj razini*. <https://www.zagreb.hr/UserDocsImages/ljudska%20prava/web/Europska%20povelja.pdf>.
- Wroblewski, A., Littig, B. i Segert, A. (2023). The Gender Dimension in Sustainability Policies and Their Evaluation. *Sustainability*, 15, 3224. <https://doi.org/10.3390/su15043224>.
- Wolff, G. (2024). Promoting gender equality through localized development strategies: leveraging identification. *Journal of International Humanitarian Action* 9, Article 13. <https://doi.org/10.1186/s41018-024-00156-7>.
- World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future*. Oxford University Press.
- Zeman, Z. (2004). *Autonomija i odgođena apokalipsa. Sociološkijske teorije modernosti i modernizacije*. Hrvatska sveučilišna naklada.

Marija Geiger Zeman
**Between global ideas and local initiatives:
gender equality as a driver of integral sustainable
development**

In the paper, concepts and different interpretations of global, local and glocal are positioned in the context of (integral) sustainable development in order to present the complexity and ambivalence of

global visions and local realities in different parts of the world. It points to changes in the conceptualization of sustainable development in global environmental documents with special emphasis on issues of gender equality and the role of women in the processes of planning, organizing and implementing integral sustainable development at the local and global level. The paper is based on the premises of: the inextricable, complex and contradictory connection between the global and the local; global, local and glocal perspectives of the idea of sustainable development as well as critical positions that point to different forms of inequality and asymmetry in power; the recognized importance of gender equality as one of the fundamental values of sustainable development at the global and local level. By examining and reflecting on the relationship between globally created ideas and concrete local realities, as well as integral sustainable development and gender equality, the complexity of recent social processes is highlighted, as well as the need to open an emancipatory space that enables the development of glocal communities that affirm the ideas of justice, sustainability and inclusiveness.

Keywords: *global, local, glocal, sustainable development, gender equality*

The role of impulsivity and positive urgency in predicting binge eating symptoms among university students using a risk-behaviour approach

Divna BLAŽEV

Ivo Pilar Institute of Social Sciences

Original Scientific Paper

Received: 19. 2. 2026.

Doi: 10.5559/pi.20.35.07

UDK: 159.972-057.875:616.3

616.33-008.4-057.875.159.9

Impulsivity-related traits, particularly positive urgency, the tendency to act rashly under extreme positive emotions, have been linked to various risky behaviours, including binge eating symptoms. This study examined how impulsivity and positive urgency predict binge eating symptoms in students, considering differences between low and high risk behavior groups. A cross-sectional study was conducted with a convenience sample of 326 Croatian university students (age $M = 22.2$, $SD = 2.2$; 83.4% female), covering undergraduate and graduate levels (year of study $M = 3.2$, $SD = 1.4$). Students completed Positive Urgency Measure, The Barratt Impulsiveness Scale, the Binge Eating Scale and evaluated engagement in high-risk activities. Data were collected via online questionnaires, and gender was controlled for in all analyses. Path analysis revealed that impulsivity significantly predicted positive urgency, and both impulsivity and positive urgency directly predicted binge eating symptoms. Additionally, impulsivity had an indirect effect on binge eating symptoms through positive urgency. When analyzed by behavioural risk level, the associations somewhat differed between students in the low and high-risk behaviour group. These findings show the role of emotion-driven impulsivity in disordered eating symptoms and suggest that interventions aiming to reduce binge eating symptoms in student populations may benefit from addressing general impulsivity and positive urgency, especially in those who engage in other risk behaviours.

Keywords: impulsivity; positive urgency; binge eating symptoms; risky behaviour; students

INTRODUCTION

Health and healthy lifestyle choices have become increasingly important in contemporary society, with growing recognition that patterns

This paper is published under a CC BY-NC license.

established during adolescence and emerging adulthood often shape long-term physical and mental health trajectories. This developmental period represents a critical window during which both adaptive health behaviors and health risk behaviors may consolidate, with enduring consequences across adulthood.

Across adolescence and emerging adulthood, ongoing neurodevelopment shapes self-regulation, decision-making, and vulnerability to risk behaviours. Brain systems underlying affective reactivity, reward processing, and cognitive control mature along partially distinct trajectories and remain sensitive to social context and experience (Meredith & Silvers, 2024; Pozzi et al., 2021). Within this framework, developmental mismatch or dual-systems models propose that heightened reward and socioemotional sensitivity may coincide with still-developing regulatory control, increasing susceptibility to risk-taking in emotionally salient contexts (Ahmed et al., 2015; Shulman et al., 2016). Consistent meta-analytic evidence further shows continued maturation of neural systems supporting emotion reactivity and regulation across this period (Pozzi et al., 2021).

Concurrently, the transition from adolescence to adulthood has become increasingly prolonged in many societies, with emerging adulthood recognized as a distinct developmental stage spanning approximately ages 18 to 29 (Arnett et al., 2014). This period is characterized by identity exploration, instability, self-focus, feeling in-between, and a sense of possibilities (Arnett et al., 2014). The university years represent a particularly salient context within this stage, as students experience increased autonomy, shifting social networks, academic demands, and reduced direct parental monitoring.

Importantly, health risk behaviours in emerging adulthood often co-occur and cluster, rather than occurring in isolation, reflecting shared determinants such as peer norms, stress, and affect regulation. Recent university-based studies continue to show substantial co-occurrence of multiple lifestyle and behavioural risks within student populations, showing the need to examine patterns of risk rather than single behaviors in isolation (Cicekli & Gokce Eskin, 2025; Noonan et al., 2024). Recent Croatian evidence indicates that risk behaviours are both prevalent and consequential among university students. Tobacco and nicotine use remains a major concern, with newer products increasingly represented: in a recent study of university students in Croatia, approximately one-third reported using tobacco products, including conventional cigarettes as well as e-cigarettes and heated

tobacco products (Istenić et al., 2023). Similarly, alcohol-related harm remains prominent in the student years, and post-pandemic student research in the region continues to document harmful drinking patterns among university-aged students (Drenjak Lulić et al., 2023). Illicit drug use is also not uncommon; a Croatian study across five universities reported substantial levels of illicit drug use and demonstrated significant correlations between illicit drug use and both alcohol and tobacco use, supporting the broader clustering framework (Miskulin et al., 2019). In parallel, gambling appears to be an escalating public health issue for young adults, particularly given increased accessibility and normalization of online and sports betting. A recent Croatian study of university students found that gambling participation was widespread and that a sizable subgroup screened positive for gambling disorder risk (Miskulin et al., 2024). Risk-related sexual behaviours also remain relevant within emerging adulthood. While national Croatian data suggest some improvements over time (e.g., increased condom use) among young adults, sexual risk-taking remains frequent enough to warrant continued public health attention, especially because university contexts may amplify partner change and alcohol-related sexual risk (Landripet et al., 2023). Croatian university-specific findings likewise point to inconsistent contraception use among a meaningful minority of students, reinforcing the need for ongoing prevention and education in student populations (Majer et al., 2019).

Finally, beyond mentioned risk behaviours, disordered eating behaviours, like binge eating symptoms, have become a growing concern. Research consistently indicates that disordered eating symptoms are common among university students and may intensify during periods of stress and transition (Coakley, 2022). Recent study on Croatian student samples similarly documents the presence of eating-disorder symptomatology among students, supporting the inclusion of binge eating-related behaviors within the broader constellation of student health risks (Leškovar, 2022). Importantly, the present study focuses on binge eating symptoms in non-clinical populations, rather than on Binge-Eating Disorder (BED) as a formal psychiatric diagnosis. BED is defined by recurrent episodes of consuming unusually large amounts of food accompanied by a sense of loss of control, occurring at least once per week for three months and associated with marked distress and characteristic behavioral or emotional features (APA, 2014). In contrast, binge eating symptoms in non-clinical and student samples occur along a continuum of severity and may not

meet full diagnostic criteria, yet remain clinically meaningful because they are associated with psychological distress, functional impairment, and elevated risk for later psychopathology.

Recent evidence indicates that binge eating symptoms are closely linked to broader patterns of impulsive and compulsive traits. Studies report notable proportions of students screening positive for probable BED or clinically significant binge eating symptoms, alongside strong associations with impulsivity-related dimensions and other maladaptive behaviors (Solly et al., 2021; Yan et al., 2022). Impulsivity, broadly defined as a tendency toward rapid, unplanned reactions to internal or external stimuli without adequate consideration of consequences, has been consistently associated with disordered eating, substance use, and other risk behaviors in emerging adulthood (Berg et al., 2015; Pearson et al., 2015). Moreover, emotion-driven facets of impulsivity may be particularly important for understanding dysregulated eating. Within this framework, positive urgency, defined as the tendency to act rashly during intense positive emotional states, has emerged as a predictor of maladaptive behaviors across domains, including alcohol misuse, gambling, risky sexual behavior, and binge eating symptoms (Cyders & Smith, 2007; Solly et al., 2021).

Contemporary models, particularly the Affect Regulation Model of binge eating (Haedt-Matt & Keel, 2011), conceptualize binge eating symptoms as an affect-regulation strategy, whereby impulsive actions during heightened emotional arousal, both negative and positive, serve to modulate internal states. Evidence supports links between emotion dysregulation and binge-type eating, including effects of induced mood on eating and broader associations between emotion-regulation difficulties and eating-disorder symptoms (Cardi et al., 2015; Dingemans et al., 2017; Eichen et al., 2017; Leppanen et al., 2022). Furthermore, reinforcement-learning and reward-related maintenance processes show that binge eating may become more likely over time because it is negatively or positively reinforced by its immediate emotional consequences (Pearson et al., 2015).

Together, the notable prevalence of binge eating symptoms among university students, their co-occurrence with other health risk behaviors, and the central role of impulsivity, particularly positive urgency, within affect-regulation models show the importance of examining these constructs jointly in student populations. Moreover, less is known about how impulsivity, urgency, and binge eating interact specifically within university students or vary by overall engagement in multiple risk behaviours, making the university context especially

informative for investigation. The present study aimed to examine the predictive relationships between impulsivity, positive urgency, and binge eating symptoms in university students. Specifically, it was tested whether impulsivity and positive urgency predict binge eating symptoms in a general student sample, and whether these relationships differ across risk-behavior profiles.

METHOD

PARTICIPANTS

A convenient, non-probabilistic sample of 326 students from the Republic of Croatia was used in this cross-sectional study. Participants ranged in age from 19 to 32 years ($M = 22.2$, $SD = 2.2$). The sample included 54 males (16.6%) and 272 females (83.4%). Students were enrolled across various levels of higher education, from undergraduate to graduate programs, with an average year of study of 3.2 ($SD = 1.4$).

MEASURES

Positive urgency – The Positive Urgency Measure (PUM; Cyders et al., 2007) assesses the tendency to act rashly in response to positive affective states. It consists of 14 items (e.g., »When I am very happy, I tend to do things that may cause problems in my life«) rated on a 4-point Likert scale (1 = »Agree strongly« to 4 = »Disagree strongly«), yielding a single total score ranging from 14 to 56. Higher scores indicate greater levels of positive urgency. In the present study, the internal consistency was good (Cronbach's $\alpha = .94$), aligning with previous findings ($\alpha = .94$; Cyders & Smith, 2007; Cyders et al., 2007).

Impulsivity – The Barratt Impulsiveness Scale (BIS-11; Patton et al., 1995) is a 30-item measure of impulsivity with six first-order factors (attention, motor, self-control, cognitive complexity, perseverance, cognitive instability) and three second-order factors: attentional impulsiveness (e.g., »I squirm at plays or lectures«), motor impulsiveness (e.g., »I do things without thinking«), and nonplanning impulsiveness (e.g., »I say things without thinking«). A total score is obtained by summing the first or second order factors. In the present study, only the total impulsivity score was used. Items are rated on a 4-point scale ranging from 1 (»Rarely/Never«) to 4 (»Almost Always/Always«), with total scores ranging from 30 to 120. Previous research has demonstrated acceptable internal consistency, with Cronbach's alpha values ranging from .79 to .83 (Patton et al., 1995). In this

study, the internal consistency was $\alpha = .79$, indicating satisfactory reliability.

Binge eating symptoms – The Binge-Eating Scale (BES; Gormally et al., 1982) is a 16-item self-report instrument designed to assess the presence, severity, and behavioural manifestations of binge-eating disorder (BED). It evaluates both the frequency of binge-eating episodes and the associated emotions and cognitions. The scale includes 8 items related to behavioral symptoms and 8 focused on emotional and cognitive responses, though it functions as a unidimensional measure. Each item consists of four statements reflecting increasing severity of binge-eating behaviour, scored from 0 to 3 (with the exception of Items 4 and 16, which are scored from 0 to 2). For example, one item ranges from »I don't have any difficulty eating slowly in the proper manner« (0) to »I have the habit of bolting down my food... I usually feel uncomfortably stuffed because I've eaten too much« (3). Total scores range from 0 to 46, with higher scores indicating more frequent and severe symptoms. Severity is categorized as follows: Low (0–17): minimal or no symptoms; Mild to moderate (18–26): moderate symptoms; Severe (27+): high frequency and intensity of binge-eating. The BES is suitable for both clinical and non-clinical settings, useful for screening, monitoring treatment progress, and evaluating intervention outcomes. The scale has previously been used in Croatian studies (Pokrajac-Bulian et al., 2013), showing acceptable reliability (Cronbach's $\alpha = .81$). In the present study, internal reliability was good (Cronbach's $\alpha = .87$).

Risky behaviour was assessed using a modified version of the Self-Report Questionnaire of Risky and Delinquent Behaviour (Ručević et al., 2009), originally consisting of 40 items designed to measure risky and delinquent behaviours. For the purposes of this study, 10 items deemed appropriate for a student population were selected, and 6 additional items were developed by the authors to capture behaviours considered particularly salient in this population, including specific forms of gambling and sexual risk behaviour. The final 16-item measure assessed high-risk activities related to substance use, risky sexual behaviour, gambling behaviour, delinquent behaviour, and suicidal and self-harm behaviour. Participants responded to each behaviour with a »Yes« or »No« answer, indicating whether they had engaged in the specific behaviour in the past 12 months (e.g., »Have you used marijuana in the past 12 months?«). The assessed behaviours included substance use (cigarette smoking, alcohol consumption, marijuana

or hashish use, use of soft and hard drugs), sexual risk behaviours (sexual intercourse under the influence of alcohol and/or drugs, unprotected sexual intercourse, one-night stands with a casual partner), gambling behaviours (sports betting and other forms of gambling for money, such as poker, slot machines, or roulette), delinquent behaviours (intentional property damage, shoplifting, stealing), and suicidal and self-harm behaviours (suicidal thoughts, self-harm attempts, suicide attempts). A total risk score was computed by summing endorsed behaviours. Participants were then divided into two groups using a median split: those reporting up to four behaviours were classified as the low-risk group, whereas those reporting more than four behaviours were classified as the high-risk group.

At the time of data collection, a formally validated Croatian version of the Positive Urgency Measure (PUM) was not available. The Barratt Impulsiveness Scale (BIS-11) and the Binge-Eating Scale (BES) had been previously used in Croatian research (Pokrajac-Bulian et al., 2013; Sokić & Ljubin Golub, 2019); however, published psychometric validation studies for Croatian student populations were not available. Therefore, all instruments were adapted using a standard forward–backward translation procedure. First, the questionnaires were translated from English into Croatian by a bilingual psychologist. A second independent bilingual translator then performed a back-translation into English. The original and back-translated versions were compared, and discrepancies were discussed and resolved by a third researcher to ensure semantic and conceptual equivalence. Minor wording adjustments were made to improve clarity and cultural appropriateness. The finalized Croatian versions were used in the present study.

PROCEDURE

Data were collected between April and May 2015 via an online questionnaire using Qualtrics Survey Software. Participants were recruited through targeted Facebook groups commonly used by students to communicate about academic responsibilities, as well as through forums and social media platforms. Additional participants were reached through personal contacts at various universities across Croatia.

Eligibility criteria were assessed at the beginning of the questionnaire. Participants were required to (a) be at least 18 years old, (b) currently hold student status, and (c) reside in Croatia. If a participant responded negatively to any of these questions, the survey automatically terminated and their responses were not recorded. To im-

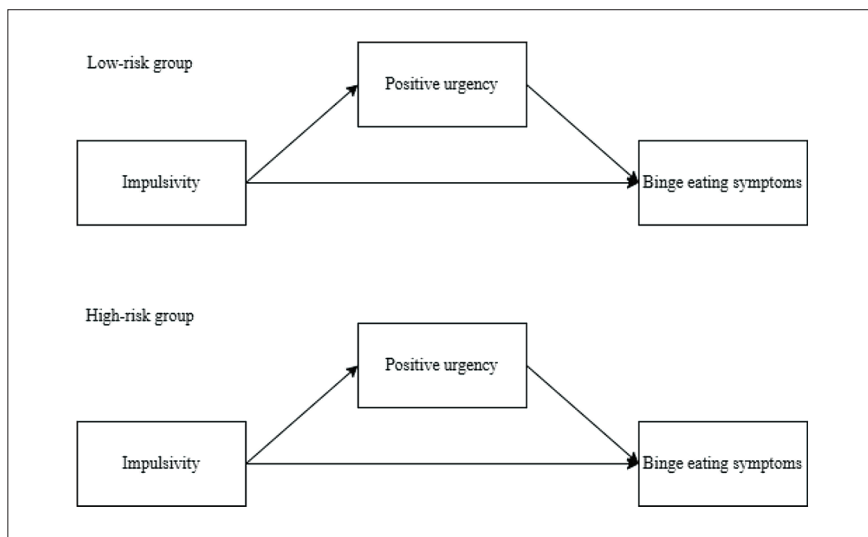

Figure 1 — Illustration of the tested model

prove data quality and reduce careless responding in the online setting, two instructed-response attention check items were embedded in the questionnaire (e.g., participants were instructed to select a specific response option such as »2« or »4« on a 1–5 Likert scale). Participants who failed either attention check were excluded from further analyses.

The study was conducted in accordance with ethical standards and received approval from the Ethics Committee of the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb.

DATA ANALYSIS

To examine the hypothesized relationships, a moderated mediation path model was tested in which impulsivity was specified as the predictor, positive urgency as the mediator, and binge eating symptoms as the dependent variable. Risk behaviour (dichotomized into two groups low-risk vs. high-risk) was included as a moderator by conducting multi-group analysis (Figure 1). Gender was included as a control variable in all analyses. Beta coefficients, p -values ($p < .05$), and 95% confidence intervals are reported for all direct and indirect effects.

The model was estimated using maximum likelihood estimation with robust standard errors (MLR). This estimator was chosen because it provides robust standard errors and chi-square statistics that are less sensitive to violations of normality (Li, 2016), which was ap-

	M	SD	Min	Max	Skew	Kurt.	S-W
Positive urgency							
Overall sample	28.1	11.1	14	56	.75	-.3	.93**
Low-risk behaviour group	25.3	9.7	14	56	1.1	.8	.90**
High-risk behaviour group	31.0	11.7	14	56	.5	-.8	.95**
Impulsivity							
Overall sample	63.1	9.5	42	97	.5	.2	.98*
Low-risk behaviour group	60.6	8.7	42	86	.5	.1	.98*
High-risk behaviour group	65.8	9.5	44	97	.5	.3	.98
Risky behaviour							
Overall sample	3.8	1.7	1	11	1.1	1.7	.90**
Low-risk behaviour group	2.5	0.6	1	3	-.7	-.5	.71**
High-risk behaviour group	5.2	1.4	4	11	1.6	2.7	.78**
Binge eating symptoms							
Overall sample	10.3	7.4	0	41	1.5	1.8	.91**
Low-risk behaviour group	9.3	6.8	0	39	1.3	2.6	.91**
High-risk behaviour group	11.4	7.8	0	41	1.1	1.2	.92**

Note: Skew = skewness; Kurt. = kurtosis; S-W = Shapiro-Wilk test of normality; * $p < .01$; ** $p < .001$.

Table 1 — Descriptive statistics of positive urgency, impulsivity, risky behaviour and binge eating in the overall student sample (N = behaviour groups; N = 170 low-risk group; N = 156 high-risk group)

appropriate given the non-normal distribution of variables indicated by significant Shapiro–Wilk test results ($p < .01$).

All statistical analyses were performed using statistical software JASP (Version 0.19.0) (JASP Team, 2024).

RESULTS

DESCRIPTIVE STATISTICS

Descriptive statistics for positive urgency, impulsivity, risky behaviour and binge eating symptoms are presented in Table 1 for the overall student sample and separately for the low-risk and high-risk behaviour groups. The overall sample showed below-average scores for pos-

Direct effects	Binge eating symptoms		
	β	p	95% CI
Impulsivity	.221**	< .001	[.10; .34]
Positive urgency	.171*	.014	[.03; .31]
Direct effect	Positive urgency		
	β	p	95% CI
Impulsivity	.412**	< .001	[.31; .51]
Model summary	R ²	p	
	.119**	.002	
Indirect effect	Binge eating symptoms		
	β	p	95% CI
Impulsivity → Positive urgency	.071*	.019	[.02; .13]

Note: *p < .05; **p < .01; CI = 95% confidence interval.

Table 2 — Direct and indirect effects of impulsivity and positive urgency on binge eating, controlling for gender, in the overall student sample (N = 326)

itive urgency ($M = 28.1, SD = 11.1$), impulsivity ($M = 63.1, SD = 9.5$), risky behaviour ($M = 3.8, SD = 1.7$) and binge eating symptoms ($M = 10.3, SD = 7.4$). Consistent patterns appeared when the sample was divided by risk behavior: the high-risk group scored higher than the low-risk group on all three variables. Specifically, the high-risk group reported greater positive urgency ($M = 31.0, SD = 11.7$ vs. $M = 25.3, SD = 9.7$), higher impulsivity ($M = 65.8, SD = 9.5$ vs. $M = 60.6, SD = 8.7$), and more binge-eating symptoms ($M = 11.4, SD = 7.8$ vs. $M = 9.3, SD = 6.8$). As expected, the high-risk group reported substantially higher levels of risky behaviour ($M = 5.2, SD = 1.4$) compared to the low-risk group ($M = 2.5, SD = 0.6$).

The Shapiro–Wilk test indicated that total scores for positive urgency, impulsivity, risky behaviour, and binge eating significantly deviated from normality ($p < .01$). However, skewness and kurtosis values were generally within ± 1 , suggesting no substantial departures from symmetry or severe non-normality. Despite the relatively acceptable distributional indices, the assumption of univariate normality was not formally met. Therefore, maximum likelihood estimation with robust standard errors (MLR) was applied in the subsequent analyses. The results of the maximum likelihood estimation with robust standard errors and chi-square statistics that are robust to non-normal data (Li, 2016).

By risk behaviour groups	Binge eating symptoms					
	Low-risk behaviour			High-risk behaviour		
	β	p	95% CI	β	p	95% CI
Impulsivity	.336**	< .001	[.17; .48]	.126	.148	[-.05; .27]
Positive urgency	.062	.513	[-.12; .22]	.244**	.009	[.06; .40]

Direct effects	Positive urgency					
	Low-risk behaviour			High-risk behaviour		
	β	p	95% CI	β	p	95% CI
Impulsivity	.393**	< .001	[.23; .53]	.378**	< .001	[.24; .50]
Model summary	R2	p		R2	p	
	.145*	.018		.109*	.034	

Indirect effect	Binge eating symptoms					
	Low-risk behaviour			High-risk behaviour		
	β	p	95% CI	β	p	95% CI
Impulsivity \rightarrow Positive urgency	.021	.515	[-.04; .07]	.071*	.024	[.01; .12]

Note: * $p < .05$; ** $p < .01$; CI = 95% confidence interval.

Table 3 — Risk behaviour as a moderator of the direct and indirect effects of impulsivity and positive urgency on binge eating, controlling for gender (N = 170 low-risk group; N = 156 high-risk group)

The direct and indirect effects of impulsivity on binge eating symptoms: The mediating role of positive urgency and the moderating role of risk behaviour

Table 2 presents the direct and indirect effects of impulsivity on binge eating symptoms through positive urgency in the overall sample, with gender included as a control variable. The tested model explained 11.9% of the variance in binge eating symptoms ($p = .002$).

In the overall sample, impulsivity significantly predicted positive urgency ($\beta = .412, p < .001$), such that higher impulsivity was associated with higher levels of positive urgency. Both impulsivity ($\beta = .221, p < .001$) and positive urgency ($\beta = .171, p = .014$) showed significant direct effects on binge eating symptoms, indicating that students with higher impulsivity and higher positive urgency tend to report more binge eating behaviors. Additionally, the indirect effect of impulsivity on binge eating via positive urgency was significant ($\beta = .071, p = .019$), indicating higher impulsivity was associated with

greater positive urgency, which in turn predicted more binge eating symptoms.

Table 3 presents the same model estimated separately for the low-risk and high-risk behaviour groups (multi-group analysis). The model explained 14.5% of the variance in binge eating symptoms in the low-risk group ($p = .018$) and 10.9% in the high-risk group ($p = .034$).

Across both groups, impulsivity remained a significant predictor of positive urgency (low-risk: $\beta = .393, p < .001$; high-risk: $\beta = .378, p < .001$). However, differences emerged in the prediction of binge eating symptoms. In the low-risk group, impulsivity had a significant direct effect on binge eating ($\beta = .336, p < .001$), whereas positive urgency did not ($\beta = .062, p = .513$). In contrast, in the high-risk group, positive urgency significantly predicted binge eating ($\beta = .244, p = .009$), while the direct effect of impulsivity was not significant ($\beta = .126, p = .148$).

Consistent with this pattern, the indirect effect of impulsivity on binge eating through positive urgency was significant only in the high-risk group ($\beta = .071, p = .024$), but not in the low-risk group ($\beta = .021, p = .515$).

DISCUSSION

The present study examined the predictive roles of impulsivity and positive urgency in binge eating symptoms among university students within a broader risk-behaviour framework. Consistent with our expectations, students engaging in higher levels of health risk behaviours reported somewhat greater impulsivity, higher positive urgency, and more binge eating symptoms. These findings reinforce the clustering perspective, suggesting that binge eating symptoms do not occur in isolation but are often part of a broader pattern of risky behaviors (Hutchesson et al., 2022; Noonan et al., 2024).

IMPULSIVITY, POSITIVE URGENCY, AND BINGE EATING SYMPTOMS AMONG STUDENTS

In the overall student sample, impulsivity was positively associated with positive urgency, supporting multidimensional conceptualizations that distinguish general impulsive tendencies from affect-driven urgency facets (Cyders & Smith, 2007). Both impulsivity and positive urgency independently predicted binge eating symptoms, and positive urgency partially mediated the association between impulsivity and binge eating. This pattern aligns with affect-regulation accounts

of dysregulated eating, which propose that binge eating may function to modulate internal emotional states and is closely linked to emotion-regulation difficulties and reinforcement processes (Cardi et al., 2015; Dingemans et al., 2017; Eichen et al., 2017; Leppänen et al., 2022; Pearson et al., 2015).

From a developmental perspective, these findings are consistent with models discussing ongoing maturation of affective and regulatory neural systems during adolescence and emerging adulthood (Casey et al., 2008; Shulman et al., 2016; Pozzi et al., 2021). Heightened emotional and reward sensitivity combined with still-developing regulatory control may increase vulnerability to impulsive, emotionally driven behaviours, including dysregulated eating. Importantly, the modest effect sizes observed suggest that impulsivity and urgency represent meaningful but partial contributors within a broader, multifactorial etiology of binge eating.

DIFFERENTIAL PATTERNS ACROSS RISK-BEHAVIOUR PROFILES

Among low-risk students, impulsivity directly predicted binge eating symptoms, whereas positive urgency did not. This suggests that, in the absence of broader behavioural risk clustering, binge eating may reflect more general self-regulatory or inhibitory-control vulnerabilities rather than affect-driven impulsivity specifically. Such interpretations are compatible with broader personality-based models of impulsive behaviour in emerging adulthood (Berg et al., 2015; Pearson et al., 2015).

Conversely, among high-risk students, positive urgency significantly predicted binge eating symptoms, while the direct effect of impulsivity was no longer significant, and the indirect pathway from impulsivity to binge eating through positive urgency emerged only in this group. This pattern indicates that emotion-driven impulsivity may be particularly central when binge eating symptoms occur within a wider constellation of risky behaviours. Reinforcement-learning perspectives suggest that repeated engagement in rewarding or affect-modulating behaviours may strengthen urgency-driven responding over time, contributing to the co-occurrence of binge eating with substance use, gambling, and other risk behaviours (Pearson et al., 2015). These findings are also compatible with developmental frameworks emphasizing interactions between affective reactivity, regulatory control, and environmental context during emerging adulthood (Meredith & Silvers, 2024; Pozzi et al., 2021). Students embedded in higher-risk behavioural environments may experience stronger

emotional activation and reward sensitivity, thereby increasing reliance on urgency-driven coping behaviours, including binge eating.

This study provides valuable insights into the complex relationship between impulsivity, positive urgency and binge eating symptoms. From a clinical and public health perspective, these findings show the need for targeted interventions that differentiate between impulsivity types and account for students' overall behavioral profiles. Traditional prevention efforts aimed at reducing impulsivity may be effective for low-risk students but may fall short for high-risk individuals unless they also address the emotional triggers captured by constructs like positive urgency. Programs focused on emotion regulation, self-awareness, and coping skills, particularly during positive affective states, could offer more precise and effective approaches to reduce binge eating symptoms and other interconnected risk behaviours in university settings. In terms of practical implications, the findings of this study can also help educational professionals, such as teachers/professors and university counsellors, recognize symptoms of binge eating in university students and refer at-risk individuals to specialists for further support. Additionally, these professionals can use the research findings to educate and raise awareness among other educators and students about binge eating and risk behaviours, promoting a safer and healthier environment.

However, when interpreting these results study limitations need to be considered. The primary limitation is the use of a cross-sectional design, which does not allow drawing conclusions about developmental trajectories or the temporal causal relationships between impulsivity, positive urgency and binge eating symptoms. To address this limitation, future research should use longitudinal designs to better capture the dynamic nature of these relationships and provide deeper insight into how impulsivity and positive urgency contribute to the development of binge eating over time. Moreover, future studies should explore these associations in greater detail by identifying specific sociodemographic, personality, or psychological characteristics that may moderate or mediate the relationship between impulsivity, positive urgency and binge eating symptoms. Understanding these individual differences could help refine intervention strategies by tailoring them to the profiles of young people who are particularly vulnerable and at higher risk of developing binge eating symptoms. Additionally, the research was conducted online, which introduces typical limitations associated with online studies. Despite efforts to

ensure that participants were university students through repeated instructions (explicitly stating requirements and incorporating student status-related questions) and filtering out those who did not meet the criteria, it cannot be confirmed that the desired sample was fully represented. Although gender was statistically controlled for in the analyses, the sample was imbalanced, with a substantial overrepresentation of female participants. Future studies should aim to recruit more gender-balanced samples which would allow for more reliable examination of potential gender differences. Furthermore, the sample was limited to students in Croatia, which may not reflect the experiences of students in different cultural contexts. Future studies should aim to include more diverse samples to improve the generalizability of the findings.

CONCLUSION

Impulsivity and positive urgency both contribute to binge eating symptoms among university students, but their roles differ depending on overall engagement in health risk behaviours. General impulsivity appears more relevant among lower-risk students, whereas emotion-driven impulsivity, particularly positive urgency, plays a stronger role within broader patterns of behavioural risk. These findings show the importance of integrating personality-based vulnerability models with developmental and clustering perspectives when examining disordered eating in emerging adulthood.

References

- Ahmed, S. P., Bittencourt-Hewitt, A., & Sebastian, C. L. (2015). Neurocognitive bases of emotion regulation development in adolescence. *Developmental Cognitive Neuroscience, 15*, 11-25. <https://doi.org/10.1016/j.dcn.2015.07.006>.
- Američka psihijatrijska udruga (APA). (2014). *DSM-5 Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje* (5th edition). Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Arnett, J. J., Žukauskienė, R., & Sugimura, K. (2014). The new life stage of emerging adulthood at ages 18-29 years: implications for mental health. *The Lancet Psychiatry, 1*(7), 569-576. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(14\)00080-7](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(14)00080-7).
- Berg, J. M., Latzman, R. D., Bliwise, N. G., & Lilienfeld, S. O. (2015). Parsing the heterogeneity of impulsivity: A meta-analytic review of the behavioral implications of the UPPS for psychopathology. *Psychological Assessment, 27*(4), 1129-1146. <https://doi.org/10.1037/pas0000111>.

- Cardi, V., Leppanen, J., & Treasure, J. (2015). The effects of negative and positive mood induction on eating behaviour: A meta-analysis of laboratory studies in the healthy population and eating and weight disorders. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, *57*, 299-309. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2015.08.011>.
- Cicekli, I., & Gokce Eskin, S. (2025). High prevalence and co-occurrence of modifiable risk factors for non-communicable diseases among university students: a cross-sectional study. *Frontiers in Public Health*, *12*. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2024.1484164>.
- Coakley, K. (2022). Disordered Eating Among University Students is Common and Associated With Clinical Eating Disorder Symptoms. *Current Developments in Nutrition*, *6*, 353. <https://doi.org/10.1093/cdn/nzac054.008>.
- Cyders, M. A., Smith, G. T., Spillane, N. S., Fischer, S., Annus, A. M., & Peterson, C. (2007). *Positive Urgency Measure (PUM)* [Database record]. APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t00498-000>.
- Cyders, M. A., & Smith, G. T. (2007). Mood-based rash action and its components: Positive and negative urgency. *Personality and Individual Differences*, *43*(4), 839-850. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.02.008>.
- Dingemans, A., Danner, U., & Parks, M. (2017). Emotion Regulation in Binge Eating Disorder: A Review. *Nutrients*, *9*(11), 1274. <https://doi.org/10.3390/nu9111274>.
- Drenjak Lulić, J., Užičanin, E., & Zenić, N. (2023). Sport, Physical Activity and (Harmful) Alcohol Drinking in University Students During the First Year After COVID-19 Pandemic: Gender-Stratified Cross-Sectional Study. *Polish Journal of Sport and Tourism*, *30*(2), 15-21. <https://doi.org/10.2478/pjst-2023-0009>.
- Eichen, D. M., Chen, E., Boutelle, K. N., & McCloskey, M. S. (2017). Behavioral evidence of emotion dysregulation in binge eaters. *Appetite*, *111*, 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2016.12.021>.
- Gormally, J., Black, S., Daston, S., & Rardin, D. (1982). The assessment of binge eating severity among obese persons. *Addictive Behaviors*, *7*(1), 47-55. [https://doi.org/10.1016/0306-4603\(82\)90024-7](https://doi.org/10.1016/0306-4603(82)90024-7).
- Haedt-Matt, A. A., & Keel, P. K. (2011). Revisiting the affect regulation model of binge eating: A meta-analysis of studies using ecological momentary assessment. *Psychological Bulletin*, *137*(4), 660-681. <https://doi.org/10.1037/a0023660>.
- Istenić, D., Gavić, L., & Tadin, A. (2023). Prevalence of Use and Knowledge about Tobacco Products and Their Harmful Effects among University Students in Southern Croatia. *Healthcare*, *11*(5), 771. <https://doi.org/10.3390/healthcare11050771>.
- JASP Team (2024). *JASP* (Version 0.19.0)[Computer software]. Retrieved from <https://jasp-stats.org/>. (Last accessed: December 2025).

- Landripet, I., Božičević, I., Baćak, V., & Štulhofer, A. (2023). Changes in sexually transmitted infections-related sexual risk-taking among young Croatian adults: a 2005-2021 three-wave population-based study. *Croatian Medical Journal*, *64*(3), 186-197. <https://doi.org/10.3325/cmj.2023.64.186>.
- Leppanen, J., Brown, D., McLinden, H., Williams, S., & Tchanturia, K. (2022). The Role of Emotion Regulation in Eating Disorders: A Network Meta-Analysis Approach. *Frontiers in Psychiatry*, *13*. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.793094>.
- Leškovar, B. (2022). The incidence of symptoms of eating disorders in Croatian and Slovenian students (EAT-26). *World of Health*, *5*, 26-32.
- Li, C. H. (2016). Confirmatory factor analysis with ordinal data: Comparing robust maximum likelihood and diagonally weighted least squares. *Behavior research methods*, *48*(3), 936-949. <https://doi.org/10.3758/s13428-015-0619-7>.
- Majer, M., Puškarić Saić, B., Musil, V., Mužić, R., Pjevač, N., & Jureša, V. (2019). Sexual behaviour and attitudes among university students in Zagreb. *European Journal of Public Health*, *29*(4). <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz186.164>.
- Meredith, W. J., & Silvers, J. A. (2024). Experience-dependent neurodevelopment of self-regulation in adolescence. *Developmental Cognitive Neuroscience*, *66*, 101356. <https://doi.org/10.1016/j.dcn.2024.101356>.
- Miskulin, I., Kovacevic, J., Vukoja, I., Nujic, D., Candrlic, S., Pavlovic, N., Kotromanovic Simic, I., Candrlic, M., Bajrektarevic Kehic, A., & Miskulin, M. (2024). Gambling Disorder among Croatian University Students. *European Journal of Public Health*, *34*(3). <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckae144.1971>.
- Miskulin, I., Vcev, I., Gaspar, I., Juric, A., Barac, A., Banovic, V., Lovric, M., Vcev, A., & Miskulin, M. (2019). Illicit drug use among Croatian university students. *European Journal of Public Health*, *29*(4). <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz186.610>.
- Noonan, A., Tierney, A., Norton, C., Ng, K., & Woods, C. (2024). Prevalence of health-related behaviours and associated factors in university students in Ireland: a 4-year repeated cross-sectional study. *BMJ Public Health*, *2*(2), e001514. <https://doi.org/10.1136/bmjph-2024-001514>.
- Parker, H., Hughes, A., Marsh, C., Ahmed, S., Cannon, J., Taylor-Steeds, E., Jones, L., & Page, N. (2017). Understanding the Different Challenges Facing Students in Transitioning to University Particularly with a Focus on Ethnicity. *New Directions in the Teaching of Physical Sciences*, *12*(1). <https://eric.ed.gov/?id=EJ1231896>.
- Patton, J. H., Stanford, M. S., & Barratt, E. S. (1995). Factor structure of the Barratt Impulsiveness Scale. *Journal of Clinical Psychology*, *51*(6), 768-774. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(199511\)51:63.0.CO;2-1](https://doi.org/10.1002/1097-4679(199511)51:63.0.CO;2-1).

- Pearson, C. M., Wonderlich, S. A., & Smith, G. T. (2015). A risk and maintenance model for bulimia nervosa: From impulsive action to compulsive behavior. *Psychological Review*, 122(3), 516-535. <https://doi.org/10.1037/a0039268>.
- Pokrajac-Bulian, A., Tkalčić, M., & Ambrosi-Randić, N. (2013). Binge eating as a determinant of emotional state in overweight and obese males with cardiovascular disease. *Maturitas*, 74(4), 352-356. <https://doi.org/10.1016/j.maturitas.2013.01.007>.
- Pozzi, E., Vijayakumar, N., Rakesh, D., & Whittle, S. (2021). Neural Correlates of Emotion Regulation in Adolescents and Emerging Adults: A Meta-analytic Study. *Biological Psychiatry*, 89(2), 194-204. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2020.08.006>.
- Ručević, S., Ajduković, M., & Šincek, D. (2009). Development of Youth Self-Reported Delinquency and Risk Behaviors Questionnaire (SRDP-2007). *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 17(1), 1-11. <https://hrcak.srce.hr/clanak/63834>.
- Shulman, E. P., Smith, A. R., Silva, K., Icenogle, G., Duell, N., Chein, J., & Steinberg, L. (2016). The dual systems model: Review, reappraisal, and reaffirmation. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 17, 103-117. <https://doi.org/10.1016/j.dcn.2015.12.010>.
- Sokić, K., & Ljubin-Golub, T. (2019). Exploring the role of boldness in the Triarchic psychopathy model. *Psihološka Istraživanja*, 22(1), 135-152. <https://doi.org/10.5937/psistra22-18884>.
- Solly, J. E., Chamberlain, S. R., Lust, K., & Grant, J. E. (2021). Binge-eating disorder in university students: high prevalence and strong link to impulsive and compulsive traits. *CNS Spectrums*, 28(1), 61-69. <https://doi.org/10.1017/s1092852921000882>.
- Yan, W.-S., Zheng, D.-H., & Liu, M.-M. (2022). Trait Impulsivity and Choice Impulsivity in Young Adult Students With Probable Binge Eating Disorder. *Frontiers in Psychiatry*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.838700>.

PROFILI

OSVRTI

Dva mišljenja o Ivi Pilaru: povodom izlaska knjige Duška Sekulića *Ideologije rase i nacije*

Mislav GABELICA

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

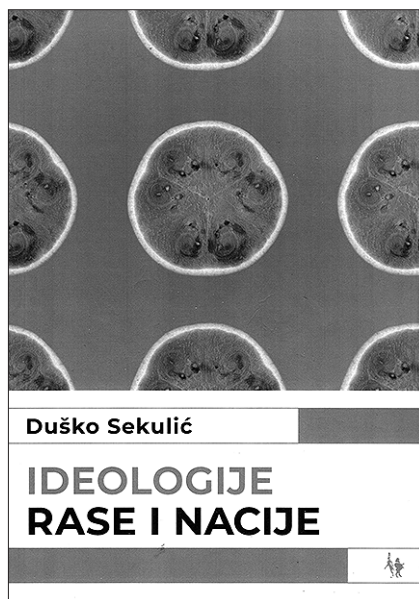
Bauk kruži Hrvatskom – bauk hrvatskog nacionalizma. U hajku protiv njega digli su se svi oni u hrvatskom društvu koji se osjećaju boljima od navodno priprostog i neobrazovanog hrvatskog puka. To ovoj hajci daje i određenu klasnu dimenziju. No, taj bauk ne prijeti podrivanjem hrvatskoga sustava nego je, dapače, taj sustav dobrim dijelom utemeljen na hrvatskom nacionalizmu te mu u svakom slučaju može zahvaliti svoje postojanje. Zato se s druge strane pita, ne diže li se hajka na hrvatski nacionalizam zato da bi se podrivalo hrvatsku državu. Da umjesto hrvatske fukare Hrvatskom vlada tuđa fukara.

U Zagrebu je 2025. godine objavljena knjiga *Ideologije rase i nacije* umirovljenog profesora sociologije Duška Sekulića, koja se među ostalim bavi i hrvatskim sociologom, političarem i političkim ideologom Ivom Pilarom. Autor polazi od toga da je Pilar bio irelevantan znanstvenik, koji da je svoj hrvatski nacionalizam bitno temeljio na rasnim kriterijima, pa da je jedini razlog zašto jedan hrvatski institut društvenih znanosti nosi njegovo ime taj što dijeli i promiče Pilarova rasna stajališta. U knjizi autor uglavnom polemizira sa stajalištem Tomislava Jonjića da u osnovi Pilarove misli nije rasna znanost, te smatra da Jonjić i sam dijeli i promiče Pilarova nacionalistička stajališta utemeljena na rasnim kriterijima. Kao što su, prema autoru, Pilarova nacionalistička stajališta hrvatskom narodu jednom pripremila put u Nezavisnu Državu Hrvatsku, tako autor možda strepi da će danasutra Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Tomislav Jonjić po drugi put ovaj narod odvesti u sličnu državu. Ili samo želi učiniti odbojnim jedan od simbola hrvatskoga nacionalizma. Onako kako neki ljudi izmetom mažu spomenike a drugi izmetom zasipaju žive ljude, svoje političke protivnike.

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

Sekulićeva polemika s Jonjićem nastavak je njihove stare polemike oko istog pitanja, koja je započela Sekulićevim predavanjem o ulozi rasne znanosti u utemeljenju modernih nacija, održanim na zagrebačkom Pravnom fakultetu travnja 2014. godine. U predavanju Sekulić je kao »klasični primjer« autora koji je etnogenezu i tijek povijesti navodno temeljio na rasnim kriterijima istaknuo Ivu Pilara. Povodom toga predavanja Jonjić je u članku »Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici«, objavljenom u časopisu *Pilar* za 2016. godinu, ukazao na »zabrinjavajuću manjkavost Sekulićeva vladanja faktografijom i njegovo nepoznavanje čak i elementarnih činjenica iz hrvatske političke povijesti«, pa sada Sekulić Jonjiću povrijeđeno predbacuje znanstvenu napuhanost i prodavanje starih istina za nove. Sekulić u tom predavanju nije spomenuo Institut Pilar. U svom članku, u kojem je spomenuo nekoliko autora koji dijele Sekulićevo mišljenje o Ivi Pilaru, Jonjić je upozorio i na srpskog novinara Vladimira Frolova, koji poput Sekulića Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* smatra primjerom hrvatskog rasizma, a 2016. godine postojanje Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar ocjenjuje kao nastavak kontinuiteta hrvatske protusrpske politike, »da nastave naučne radove započete tokom postojanja NDH da naučno potkrepe rane radove ustaške vojnice na terenu, zadužene za radikalno rešenje 'srpskog pitanja'«. Sada se Sekulić nadahnjuje Jonjićevim člankom i širi svoj protupilarovski izričaj.

Spomenuto Sekulićevo predavanje trajalo je nešto više od sat vremena, a u njemu se Pilarom bavio desetak minuta. U predavanju je pošao od tvrdnje kako je ne samo neutemeljeno zasnivanje duhovnih osobina na rasnim osobinama, nego da su rase kao oštro razlikovanje ljudi prema biološkim karakteristikama tek (kvazi)znanstveni konstrukt a ne pojava prisutna u prirodi. Sekulić je dalje ustvrdio da je u svakoj ideji naroda prisutna i rasna komponenta, pa kao što je pokušao dekonstruirati pojam rase, tako je pokušao dekonstruirati i pojam naroda, tvrdeći da narod nije sačinjen od biološki konstantne jezgre, nego da je riječ isključivo o identitetskim konstrukcijama koje nastaju i mijenjaju se tijekom povijesti. Nacionalne povijesti koje se bave narodom kao konstantnom, biološkom činjenicom za Sekulića su mitovi, pri čemu se osobito pitanje porijekla naroda »ukršta« s rasnom znaošću. U tom kontekstu Sekulić se pozabavio Pilarom, navodeći nekoliko njegovih citata, koji prema Sekulićevim riječima pokazuju da je Pilar bio zastupnik rasnog učenja, da je razlike između Hrvata i Srba prvenstveno vidio u njihovim biološkim karakteristikama, te da je u tim karakteristikama nalazio razlog hrvatsko-srpskog sukoba.

U upotrijebljenim citatima Pilar je Hrvate kao Slavene ubrojio među arijske narode, a Srbe je spomenuo kao Slavene s jačom primjesom »balkansko-romanske nomadske krvi«. Dakle, Hrvati i Srbi bi prema Pilaru pripadali istoj, slavenskoj rasi, a biološki bi se razlikovali kao narodi a ne kao rase. Budući da spominje »balkansko-romansku« primjesu kod Srba, te su razlike, prema Pilaru, očito nastale miješanjem slavenske rasne jezgre s različitom smjesom naroda na prostoru njihova doseljenja. U jednom od upotrijebljenih citata Pilar je spomenuo da razlike između hrvatskog i srpskog naroda potječu iz »sasvim različitih poviestnih razvoja«. Isto tako, u jednom od citata navedeno je i da na hrvatsko-srpske razlike bitno utječe različita društvena struktura starih Hrvata i Srba, koja da je ostavila traga i na njihovim današnjim nacionalnim osobinama. Na koncu, u jednom od upotrijebljenih citata Pilar je spomenuo da na hrvatske nacionalne osobine ključno djeluje njihovo »katoličanstvo«, a u više upotrijebljenih citata spominje da na Srbe ključno djeluje njihova pripadnost bizantsko-pravoslavnom svijetu.

Dakle, citati koje je upotrijebio Sekulić kako bi dokazao Pilarovo pristajanje uz rasno učenje pokazuju da je Pilar Hrvate i Srbe smatrao pripadnicima iste, slavenske rase, ali da ih je smatrao različitim narodima. Na njihovo narodnosno odvajanje od iste slavenske jezgre da je utjecalo miješanje s različitom smjesom naroda na prostoru dose-

ljenja, ali i različit povijesni razvoj, različita društvena struktura njihovih prvih država, te pripadnost različitim vjersko-kulturnim krugovima. Prema tomu, ono što je Sekulić mogao na temelju navedenih citata zapaziti u Pilara jest njegovo isticanje hrvatsko-srpskih razlika a ne tek isticanje razlika utemeljenih na rasnim kriterijima.

U reakciji na Sekulićevo predavanje Jonjić je primijetio da Sekulićevo poznavanje Pilara dosiže nekoliko kraćih fragmenata iz lošeg hrvatskog prijevoda Pilarova *Južnoslavenskog pitanja*, objavljenog 1943. godine. Zbog toga da Sekuliću štošta nije poznato, a među ostalim i to da je Pilar nebrojeno puta naveo kako Hrvate i Srbe smatra pripadnicima iste, slavenske rase. Prema Jonjiću, hrvatsko-srpske pripore Pilar je objašnjavao njihovim geopolitičkim položajem, suprotstavljenošću njihovih nacionalnih i gospodarsko-političkih interesa te njihovom vjersko-kulturnom poviješću, koja da je oblikovala njihove kolektivne identitete. Pažljivo proučavajući cjelokupno Pilarovo djelovanje, Jonjić je primijetio njegovo potpuno pomanjkanje interesa za rasno učenje sve do druge polovice Prvoga svjetskoga rata, te vrlo ograničenu upotrebu toga učenja posljednje dvije godine rata, kada je na njemačkom jeziku objavljeno njegovo *Južnoslavensko pitanje*. Pojačani interes za to učenje Pilar je pokazao tek u jugoslavenskoj državi, u sklopu svoga stručnog i znanstvenog angažmana u jugoslavenskim srednjostrujaškim krugovima. Naime, rasprava o rasnim teorijama i eugenici, odnosno metodama poboljšanja tjelesnih i duševnih osobina pojedinaca, bitno je obilježavala društveni i politički život prve jugoslavenske države ali i samog jugoslovenstva, jer je upravo jugoslavenska a ne hrvatska nacionalna ideja, istaknuo je Jonjić, nužno utemeljena na rasnom shvaćanju povijesti. Naime, jugoslavenska nacionalna ideja ne može se pozvati ni na zajedničku povijest, ni na zajedničku državu ni na zajedničke vjersko-kulturne osobine južnoslavenskih naroda, nego isključivo na njihovo navodno zajedničko, slavensko podrijetlo, koje svoj izraz ima u istom jeziku. Zbog toga bi, smatrao je Jonjić, bilo logičnije da je Sekulić jugoslavensku a ne hrvatsku nacionalnu ideologiju uzeo kao predložak za dokazivanje svoje teze.

U čitavom Pilarovom političkom, publicističkom i znanstvenom radu kao i u njegovoj obilno sačuvanoj privatnoj prepisci koji su prethodili *Južnoslavenskom pitanju*, pojam »rasa« nije spomenut ni jednom, te u to vrijeme nema nikakvih naznaka Pilarova prihvaćanja rasnog učenja. Kako je spomenuto, navedeni citati na temelju kojih je Sekulić dokazivao Pilarovo pristajanje uz rasno učenje nalaze se u

hrvatskom prijevodu *Južnoslavenskog pitanja* iz 1943. godine. To je djelo originalno objavljeno 1918. godine na njemačkom jeziku i bilo je namijenjeno prvenstveno austrijskoj javnosti kao apel za državno-pravnu reformu Austro-Ugarske Monarhije. Prema Jonjiću, toj publici i njezinu ukusu bili su prilagođeni stil i terminologija toga djela, pa je u njemu upotreba termina »rasa« učestalija. Unatoč učestalijoj upotrebi toga termina, Pilar je u *Južnoslavenskom pitanju* rasno učenje zastupao samo utoliko što je kao rasu smatrao Slavene, dok je Hrvate i Srbe smatrao (južno)slavenskim narodima, formiranim tek na prostoru svoga doseljenja miješanjem slavenskih doseljenika s različitim narodima neslavenskog podrijetla. Pritom su za Pilara, navodi Jonjić, i u toj knjizi ključan čimbenik etnogeneze Hrvata i Srba bile »političke a ne biološke činjenice«, odnosno ustroj njihovih prvih političkih tvorovina, na opseg i kvalitetu kojih su utjecale geopolitičke okolnosti i blizina svjetskih središta moći s različitim vjersko-kulturnim utjecajima. Pritom je Pilar vjersko-kulturne, a ne rasne razloge, kako to navodi Sekulić, smatrao osnovnim razlogom hrvatsko-srpskog sukoba. Osim realno učestalije upotrebe pojma »rasa« u originalnom *Južnoslavenskom pitanju*, Jonjić navodi i da je hrvatski prijevod toga djela iz 1943. godine, kojim da se redovno služe svi oni koji Pilara žele prikazati kao zastupnika rasnog učenja, loš te da su u njemu na mnogo mjesta pojmovi koji su trebali biti prevedeni kao »narod« ili »pleme«, prevedeni kao »rasa«. Prema Jonjiću, takav je slučaj i u svim onim citatima kojima se služio Sekulić.

Nakon rata, u jugoslavenskoj državi, Pilar je bio protivnik obaju protuliberalnih, totalitarnih sustava svoga doba, fašizma i boljševizma, te je kao liberal u vanjskopolitičkoj orijentaciji bio sklon Francuskoj i Velikoj Britaniji. Oduvijek je gajio snažno protuklerikalno raspoloženje te je velik utjecaj na njega izvršio češki filozof i sociolog liberalnog usmjerenja Tomáš Garigue Masaryk. Pilar je ideološki potekao iz jugoslavenski orijentirane sredine, ekskluzivnu hrvatsku nacionalno-političku misao prihvatio je u zrelijoj dobi, te je trajno zadržao osjećaj slavenske pripadnosti, što ga je trajno razlikovalo i od pravaških krugova. Konstanta njegove politike bilo je i pripojenje Bosne i Hercegovine hrvatskim zemljama, kojima je Bosna i Hercegovina prema njegovu sudu etnički, povijesno, geopolitički i vjerski-kulturno pripadala. U jugoslavenskoj državi njegov središnji znanstveni interes odnosio se na proučavanje vjerske povijesti Hrvata i Srba, odnosno bosansko-hercegovačkog bogumilstva. Njegovo bavljenje antropološkim i biologijskim temama bilo je sporedno i odvijalo se u sklopu

Sociološkog društva u Zagrebu, u kojem se velik dio znanstvene djelatnosti svodio na pokušaj znanstvenog utemeljenja jugoslavenstva. Izvan djelatnosti u tom društvu, u svojim politološkim, pravnim i kulturno-povijesnim raspravama, Pilar se nije ni koristio rasnom terminologijom, niti je primjenjivao rasne teorije na tu problematiku.

Prema Jonjiću, ključno Pilarovo djelo na temelju kojega se može razaznati Pilarov odnos prema rasnom učenju je sociološka studija *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, objavljena 1922. godine. To djelo, prenosi Jonjić, predstavlja »apologiju pojedinca, koji je sam po sebi ključni čimbenik u procesu formiranja svjesnog, sposobnog i samosvjesnog naroda«. U njemu su središnje kategorije: pojedinac, obitelj, stalež, narod, država, no Pilar se dotiče i rasnog učenja te eugenike. Od navedenih kategorija nezaobilaznim čimbenicima društvenog života smatrao je obitelj i narod, dok je državu smatrao korisnim ali ne i nezaobilaznim čimbenikom ljudskoga života. Obitelj je Pilaru temeljna društvena jedinica, pri čemu prihvaća jedan od eugeničkih postulata, »uzimanje žena iz svojega naroda«. Za Pilara je glavna značajka narodnog života kultura, odnosno smatra da je kultura isključivo produkt naroda, te da ne može biti internacionalne ili nadsacionalne kulture. Svi su narodi, smatra Pilar, nastali miješanjem, a ključni su čimbenici nastanka naroda, »religija i dinastija« (država). Narodi imaju kolektivnu psihu, koja se među ostalim očituje i u odnosu prema individualizmu kao poželjnoj ljudskoj osobini. Hrvati su kao pripadnici slavenske »rase« zbog nerazvijenosti svoga individualizma inferiorni drugim narodima, među ostalima i Srbima, čiji je u tom pogledu inferioran rasni čimbenik ojačan utjecajem »Bizanta«. Dakle, Pilar u tom djelu rasnim kriterijima ne objašnjava superiornost nego inferiornost Hrvata.

Interes za antropološko-biološke i etnografske teme Pilar je pokazao i u nekoliko predavanja održanih u Sociološkom društvu u razdoblju od 1924. do 1927. godine. U prvom od tih predavanja upoznao je slušatelje s utjecajem »silnog razvitka biologije« na nove smjere u sociologiji, te se i sam izjasnio blizak pristašama »organicističke škole«, koja da sve pojave društvenoga života želi objasniti analogijama iz organskoga života. No Pilar je bio i »potpuno svjestan znatnih nedostataka organicističke škole« te rizika od pretjerivanja u navedenim analogijama. Ključnu vrijednost u poimanju te škole vidio je u tomu što ta škola »svojim biološkim polazištem omogućuje poimanje evolutivnoga kretanja ljudske povijesti«. Osim toga, »biološko stanovište« omogućivalo mu je da društvenu shemu: obitelj-općina-

država, upotpuni kategorijama: pojedinac i narod. Pilar je smatrao da tek biološko polazište stavlja pojedinca u središte pozornosti. Pojedinci stvaraju obitelji, a iz obitelji izrasta narod. Iako je smatrao da su svi narodi nastali miješanjem rasa, čini se da je držao i da to miješanje ne smije biti nekontrolirano i pretjerano. Naime Pilar je, kao i u *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*, smatrao da je obitelj čuvar socijalnih, kulturnih, ekonomskih, ali i »rasnih vrednota«, pri čemu je bitno koga pojedinac uzima za bračnog druga i kakve osobine prenosi svojoj djeci. Narod je, istaknuo je Jonjić, »za Pilara bez ikakve sumnje trajna institucija ljudskoga roda«. Jer narod je, piše Pilar, »nosioc svih viših vrijednosti, što ih posjeduje rod ljudski. (...) Narod je tvorio i stvorio jezik, pisma, umjetnosti, kulture civilizacije, prava, morala, religije, običaja, kulta, itd.« S narodom počinje povijest. Da bi se narod mogao zaštititi, stvorena je država, a ona može opstati samo »ako počiva na uvjerenju svih svojih članova, da je na zajedničku korist sviju«.

U drugom od navedenih predavanja u Sociološkom društvu Pilar je istaknuo utjecaj antropologije i etnologije na sociologiju, kojem smjeru da su primjerice pripadali Arthur de Gobineau, Stewart Chamberlain, Ludwig Gumplowicz i Herbert Spencer. Tim je predavanjem Pilar želio objasniti postanak hrvatskoga naroda »u antropološkom pogledu«, pri čemu Jonjić smatra da je Pilar bio pod očitim utjecajem Spencerova učenja o »ulozi arijske rase u postanku europskih naroda. Pritom je, smatra Jonjić, Spencer privukao Pilara i svojim interesom za vjersko-kulturna pitanja. U ovom je predavanju Pilar naveo da je stvaranje hrvatskoga naroda trajalo oko 700 godina, od 7. do 14. stoljeća. Za stvaranje hrvatskoga naroda ključna da su bila »čisto politička data«, odnosno stvaranje hrvatske države, unutar koje je započelo stapanje neslavenskog etničkog čimbenika (Tračani, Iliri, Kelti) te nehrvatskih i hrvatskih Slavena u jedinstven hrvatski narod. Svi su Slaveni, smatrao je Pilar, Arijci, odnosno »po starijoj oznaci Indoeuropejci ili Indogermani«, koje je Pilar smatrao jednom od rasa s određenim psihosomatskim osobinama. Kao Arijci, Slaveni su za Pilara rasna, »antropološka« činjenica, no oni su također nositelji jednog »socijalno religioznog pokreta«, zoroastrizma, nastalog u Perziji uslijed sukoba poljodjelskih i stočarskih elemenata, a kojem je bila svrha »da čovjeka prisili da živi samo od produkata zemlje«. Odatle bitne karakteristike Slavena, koje nisu uzrokovane rasnim čimbenicima: njihova slaba državotvornost i nesklonost politici, okrenutost poljoprivredi, nedostatak individualizma i zadružni život, te nedostatak volje za osvajanjem ali spremnost na obranu svoga posjeda. Iako

je Slavene opisao kao nedržavotvornu skupinu, nastanak prvih slavenskih država (Hrvatske, Češke i Poljske) Pilar je objasnio kao pothvat onih slavenskih plemena, »čija je slavenska rasa bila čistija nego u drugih Slavena«. Tako je nastala i hrvatska država, unutar koje je u 11. stoljeću buknuła »rasna borba« između Slavena i Romana. Slaveni su se obratili za pomoć tada još etnički slavenskoj Ugarskoj, uz čiju pomoć je spašena slavenska osnovica Hrvata, ali je žrtvovana sama hrvatska država. U toj borbi protiv Romana, koja da je trajala do 14. stoljeća, dovršeno je stvaranje hrvatskoga naroda, čiju ključnu etnografsku sastavnicu, prema Pilarovu mišljenju, čini slavenski čimbenik. U daljnjem povijesnom razvoju hrvatskoga naroda nepovoljan zemljopisni položaj hrvatskih zemalja, smatrao je, »pogodovao je kolonizaciji tuđinskih naroda u hrvatskim zemljama i njihovoj otežanoj asimilaciji s Hrvatima, što je uzrokovalo promjenu etnografske slike hrvatskih zemalja.

U narednom predavanju Pilar se ponovo izjasnio kao pristaša organicističkog smjera u sociologiji te kao protivnik vulgariziranja postavki toga smjera. Raspravljajući o uzrocima afirmacije i propasti naroda, naveo je da na sudbinu naroda utječu razni fizički i »idejni« uzroci, od kojih »religija igra u životu naroda najveću, upravo sudbunosnu ulogu«. Ona je s jedne strane dio iracionalnog, osjećajnog dijela ljudske osobnosti, bez čega širi slojevi pučanstva ne mogu živjeti, a s druge strane »i jedan zaokružen sistem praktične filozofije« te nositeljica posebnog svjetonazora. Na razvoj Hrvata i Srba kao posebnih naroda, pisao je Pilar, utjecali su rasni momenti i odvojene povijesti, »ali ništa nije imalo tako snažan utjecaj kao što su ga imali katolicizam i pravoslavlje«. Religija je, prema Pilaru, »najvažniji idejni momenat«, koji utječe na narodni život, za kojim slijede »narodna kultura, politički i geofizički čimbenici«. Uz njih, navodi Pilar, ne treba zaobići ni »momenat rasni ili etnički«. No narod je, prema Pilaru, »jedan više jezični, kulturni i historičko-državni, nego etnički ili rasni pojam«. Jer, ponavlja Pilar, svi su narodi nastali miješanjem, tako što je neko »pleme« na određenom području podčinilo druga plemena, te im nametnulo državnu vlast, u kojem okviru je izvršena asimilacija ovih plemena u jedinstven narod. Ni stari Hrvato-Slaveni, koji da su stvorili hrvatsku državu, a koja da je stvorila hrvatski narod, prilikom dolaska u novu postojbinu nisu bili etnički jedinstveni, kao što ni Slaveni u strogom smislu nisu bili rasa, nego su, prema Pilarovom sudu, bili »jedan etnički i rasni konglomerat«. Samim time Pilar se suzdržao od ocjene da rasni čimbenici utječu na osobine naroda, no nije se suz-

držao od ocjene da na te osobine utječu kulturno-religijski čimbenici. Tako je smatrao kako je očigledno da je »pravoslavlje zaslužno za naglašeniji politički dar te za snažniju volju i aktivniju inteligenciju kod Srba, dok je katolištvo odgajalo apolitičan element, ali je zato naprednije u kulturnom i u etičkom pogledu«. Ipak, Pilar je zaključio i to da je za sudbinu nekog naroda važan i njegov etnički, odnosno rasni karakter, te da bi se nekim eugeničkim mjerama trebao poticati »snažniji« etnički element unutar etnički mješovitog naroda. Čini se da je to u konkretnom, hrvatskom slučaju trebalo značiti da bi Hrvati, kod kojih je dominantan etnički čimbenik slavenski, trebali izbjegavati stupati u brakove sa Srbima, kod kojih je dominantan etnički čimbenik neslavenski.

Jonjić primjećuje da od 1928. godine potpuno prestaje Pilarov interes za biološko-antropološka pitanja. U to vrijeme Pilar neposrednije stupa u politički život te se intenzivno vraća vjersko-kulturnim studijama, uvjeren da je uz geopolitički »upravo religijski moment odigrao presudnu ulogu u oblikovanju južnoslavenskih naroda, njihovih kolektivnih predodžaba i kulturnopolitičkih orijentacija«. Ocjenjujući njegovu prethodnu fazu, u kojoj je pokazao pojačan interes za biološko-antropološka pitanja, Jonjić smatra da je taj Pilarov kratkotrajni, prolazni interes bio izazvan pokušajem režimskog utemeljenja rasnog jugoslavenstva kao temelja jedinstvenom, jugoslavenskom narodu, te da se bit tog njegova interesa nalazi u dokazivanju da su Hrvati i Srbi, iako rasno srodni, ipak različiti narodi. Pritom je i u toj fazi glavni razlikovni »moment« između Hrvata i Srba Pilar vidio u različitoj vjersko-kulturnoj pripadnosti dvaju srodnih naroda.

Značajka je Jonjićeva dijela ove polemike da Jonjić iznosi baš sve što se o Pilarovom pristajanju ili nepristajanju uz rasno učenje može naći, te da svaku Pilarovu izjavu o tomu provlači kroz onodobni politički i društveni kontekst. Mi se možemo ne slagati s njegovim interpretacijama Pilarovih istupa, no imamo pošten uvid u predmet o kojem govorimo, pa se i Sekulić u svojoj knjizi *Ideologije rase i nacije* obilno nadahnjuje Jonjićevim člankom. Sekulić u knjizi selektira izvore, probire one koji mirišu na Pilarovo pristajanje uz rasno učenje te ih obilno potkrjepljuje analogijama sa stajalištima prononsiranih pristalica rasnog učenja. Pritom navodi da se on Pilarom bavi tek uzgredno, te da je za njega Pilar tek puki primjer teze o povezanosti nekih nacionalnih ideologija s rasnom znanosti i ništa više, dakle da i nije dužan baviti se cjelovitim Pilarom. To ga ne sprečava da o Pilaru samouvjereno daje konačnu ocjenu, koja služi kao premisa zaključku

njegove knjige. No, kao što to i Sekulić na jednom mjestu reče, na neispravnim premisama ne može se donijeti valjan zaključak.

Sekulić u knjizi smatra da ne treba dokazivati ni svoju objektivnost. On navodi da je svjestan činjenice da je za primjer svoje teze mogao uzeti osobu s jugoslavenskog a ne s hrvatskog nacionalističkog spektra, no smatra da je to njegova osobna stvar, koju ne treba opravdavati. S druge strane ne libi se dovesti u pitanje Jonjićevu objektivnost. Tako spominje da Tomislav Jonjić smatra da ni Ante Pavelić nije bio rasist, čime želi uputiti čitatelja da teško da je Jonjić uopće normalan čovjek, a kamo li da njegova stajališta treba uzimati u obzir. Ipak, kao što smo napomenuli, Sekulić se obilno nadahnjuje Jonjićevim člankom te, kako ćemo vidjeti, izlazi Jonjiću ususret i navodi da između stajališta njih dvojice ni nema bitne razlike.

U knjizi je Sekulić ponovio svoju ocjenu da je »rasna znanost u osnovi Pilarove misli« te da je ta znanost »konstitutivni element« Pilarova shvaćanja nacionalizma, koje shvaćanje »nužno vodi u rasnu i nacionalnu 'čistoću', kao što smo vidjeli u NDH«. Na prvu se dakle čini da Sekulić smatra kako Pilarovo shvaćanje nacionalizma nije rasističko, nego da je eventualno predigra za rasizam. Nešto kasnije Sekulić to i navodi, pišući da »Pilar primjenjuje načela rasne znanosti iako bi se za njega teško mogao primijeniti pojam rasista«. Prema Sekuliću, čimbenik rasizma bilo bi inzistiranje na rasnoj čistoći, koje proizlazi iz uvjerenja da »rasa ima utjecaj na kulturu i političke sposobnosti«, pri čemu da postoje vrijednije i manje vrijedne rase. Osim toga rasizam da uči kako rasa »predstavlja ključ za razumijevanje povijesti«, odnosno da je rasni čimbenik ključni pokretač povijesti. U tom kontekstu navodi kako nikada nije tvrdio da je Pilar »pristalica rasnog tumačenja povijesti«. Isto tako Sekulić navodi da nikad nije tvrdio ni da Pilar rasne karakteristike uzima kao jedine pa ni glavne kriterije u definiranju hrvatskoga naroda i hrvatsko-srpskih razlika.

No, u isto vrijeme Sekulić pokazuje da Pilara ipak više smatra rasistom, nego li nezainteresiranim pristalicom rasne znanosti. Definiirajući postavke rasne znanosti i smještajući Pilara unutar tih postavki, Pilara određuje pristalicom rasnog učenja zato što je Pilar postojanje ljudskih rasa smatrao objektivnom, znanstvenom činjenicom. Sekulić određuje Pilara pristalicom rasnog učenja i zato što Pilar razlikuje državotvorne od nedržavotvornih rasa, čime Pilar prema Sekulićevim kriterijima prelazi granicu rasizma, jer pristaje uz uvjerenje o različitoj vrijednosti pojedinih rasa. Zatim Sekulić ponavlja i da je Pilar hrvatsko-srpski sukob tumačio rasnim čimbenicima, te da je Srbe u ras-

nom smislu smatrao manje vrijednim narodom. Ako do sada nije smatrao da Pilar pristaje uz teoriju o različitoj vrijednosti rasa i uz rasno tumačenje povijesti, Sekulić sada očito smatra drugačije. U tom kontekstu spominje i da se Pilar »implicitno« slagao s tezom prononsiranog rasista, njemačko-engleskog znanstvenika Houstona Stewarta Chamberlaina, da je »rasa ključ za razumijevanje povijesti i civilizacije«. Osim toga Chamberlainova teza koju Pilar navodno »implicitno« prihvaća za Sekulića je i motiv sukoba između rasno čistih Arijsaca, kojima da pripadaju i Slaveni, s rasno miješanim i rasno neodređenim »Latinima«, pri čemu je ključni čimbenik toga motiva uvjerenje o negativnom značenju rasne miješanosti. Poput Chamberlaina, navodi Sekulić, i Pilar je Hrvate kao čišće Slavene držao narodom vrjednijim od Srba, čija je slavenska rasna osobina bila »zagađena« »balkansko-romanskom«, odnosno vlaškom rasnom primjesom.

Tako nas je Sekulić uvodno uputio da Pilar i jest i nije bio rasist, da on jest i nije podupirao tezu o različitoj vrijednosti rasa te da i jest i nije bio pristalica rasnog tumačenja povijesti. U daljnjem tekstu Sekulić razrađuje Pilarov rasizam. On smatra da je u razumijevanju Pilarova odnosa prema Srbima ključno to što on Srbe i jest i nije smatrao Slavenima, odnosno njegovo inzistiranje na njihovoj »balkansko-romanskoj« rasnoj primjesi, koja da je temeljito promijenila slavenski značaj Srba. Ta primjesa da je nastala nakon propasti Rimskoga Carstva, miješanjem nekad gospodujućih Romana s tračkim i ilirskim plemenima na prostoru doseljenja Slavena. Prema Pilaru, osobine te rasne primjese su »mržnja razbaštinjenih« prema novodoseljenim Slavenima i »prastari antisocialni, kulturu razarajući nagoni«, koje osobine dominiraju među suvremenim Srbima i koje, uz pripadnost Srba bizantskom pravoslavlju, ključno utječu na srpsku imperijalnu politiku.

Nakon toga Sekulić ponavlja da Pilar u razmatranju hrvatsko-srpskih razlika ipak nije uzimao samo rasni čimbenik te dodaje kako nije htio reći ni da je Pilar taj čimbenik uzimao kao glavno razlikovno načelo, nego da smatra da je Pilar uzimao u obzir niz razlikovnih čimbenika, »od kojih je religija svakako najvažniji«. No prema Sekulićevoj interpretaciji, Pilar i jest i nije religiju smatrao najvažnijim razlikovnim čimbenikom, jer Sekulić i isticanje religije kao razlikovnog čimbenika tumači kao Pilarovo prijanjanje uz rasno učenje. Naime, kao potkrepu tvrdnji da je Pilar za glavni razlikovni čimbenik uzimao vjeru, Sekulić se koristi Pilarovim citatom gdje ovaj govori da je vjera dala »lice« i »fizionomiju« Hrvatima i Srbima, što Sekulić tumači kao

da Pilar misli da je vjera utjecala na fizički izgled Hrvata i Srba. Dakako riječ je o slikovitim izrazima, kojima je Pilar u ovom tekstu isticao posebnosti hrvatskoga i srpskoga naroda. Tako mu u istom tekstu Hrvati i Srbi imaju i »sasvim suprotno lice«, koji se izraz teško može odnositi na fizički izgled. Tu Pilar opisuje »lice Srba«, koje je »lice pravoslavlja«, dok je »lice Hrvata lice katoličanstva, islama i bogumilstva«, te kaže: »Zato se s pravom može uztvrditi, da je pravoslavlje stvorilo današnje Srbe. (...) Budući da pravoslavlje predstavlja također zatvoreni iztočni kulturni sustav, nisu druge kulture, kao na pr. talijanska u Dalmaciji i njemačka u Hrvatskoj i Slavoniji, mogla tako snažno djelovati na Srbe kao na Hrvate, koji s njima tamo zajedno prebivaju. Većina od onoga, čime se Srbi hvale kao svojim narodnim osobinama, pretežno je odgojni posljedak njihove narodne Crkve. Svoj neizmjereno razvijeni nacionalni osjećaj, svoj katoličkim Hrvatima nadmoćni individualizam, svoju neodoljivu snagu asimilacije, svoju nadmoćnu lukavost, neku prirođenu političku nadarenost, nesavladivu težnju za stjecanjem moći i za vladanjem, koja obilježuje čitavu njihovu povijest, sve to zahvaljuju Srbi svojoj vjeri. Moglo bi se gotovo reći: Srbstvo je narod, koji je postao nagonom iztočne Crkve za proširivanjem.« Dakle prema Pilaru, ključan utjecaj na postanak Srba imala je njihova pravoslavna Crkva. Da nije bilo njezina pogubnog utjecaja, žali Pilar, Srbi su mogli biti Hrvati, čemu očito ne bi bila prepreka ni njihove možebitne rasne razlike.

Od ostalih razlikovnih čimbenika, uz religiju i rasu, Sekulić spominje i Pilarovo isticanje različitih društvenih struktura starih Hrvata i Srba, koje da su ostavile traga na nacionalnim osobinama suvremenih Hrvata i Srba. Naravno, i taj razlikovni čimbenik i jest i nije samostalan čimbenik, jer je i on u biti dio Pilarova prikrivenog rasizma. U tom smislu Sekulić citira Pilara gdje ovaj piše da su stari Hrvati kao »vladajući sloj« sačinjavali »rasno plemstvo«, koje da je do danas gotovo nestalo, ali da je uspjelo hrvatskom narodu utisnuti »plemički značaj«, koji da se očituje u ljubavi Hrvata prema tradiciji i umjetnosti ali i u njihovoj nesposobnosti za praktičan život. S druge strane među Srbima da prevladava »seljačka crta, dakako uz jaki pridodatak bizantskog poimanja svijeta, praktične filozofije života i nesavladivog vlastohleplja«. Prema Sekuliću, Pilar je zamišljajući prenošenje karakteristika »krvnog plemstva« na narod, veličao »mistiku krvi«, pri čemu da je na ovu njegovu zanesenost plemstvom vjerojatno utjecao trend među europskim rasistima, koji da su klasne razlike u društvu objašnjavali njihovim rasnim razlikama.

»Rasno plemstvo« izraz je koji označava ono plemstvo koje je stvoreno od onog plemena ili naroda koji je vojnom silom podredio druga plemena ili narode i nametnuo im se kao vodeći sloj. Ova teorija može sadržavati i tumačenje klasnih razlika u društvu njegovom rasnom raslojenošću, no kod Pilara to nije slučaj. Naime, Pilar u svom tekstu ne objašnjava klasne razlike u hrvatskom društvu, nego dapače smatra da su osobine hrvatskog »rasnog plemstva« s vremenom prešle na široke hrvatske narodne slojeve te da su postale dio hrvatskog nacionalnog značaja. To se vjerojatno dogodilo tijekom dugog razdoblja asimilacije i stvaranja hrvatskoga naroda, koje je prema Pilaru trajalo od 7. do 14. stoljeća. Kako su se te osobine mogle prenijeti na čitav narod? Čovjek sklon rasnom učenju zamišljao bi sklapanjem brakova i miješanjem krvi, a čovjek sklon kulturnim teorijama zamišljao bi utjecajem više kulture na nižu. Koliko ovdje vidimo, riječ nije bila o fizičkim nego o duhovnim osobinama: ljubavi prema tradiciji i umjetnosti te nesklonosti praktičnom životu, pa je vjerojatnije da je Pilar imao na umu kulturni utjecaj, to više što sklapanje brakova između plemstva i prostoga puka nije bilo uobičajeno. Osim toga, suprotne karakteristike kod Srba spomenute u istom kontekstu, kao što su »praktična filozofija života i nesavladivo vlastohleplje«, Srbima nisu bile svojstvene rasnim naslijeđem, nego njihovom pripadnošću »bizantskom poimanju svijeta«.

Vidimo da za Pilara Srbi nastanjeni u hrvatskim zemljama nisu bili dio hrvatskoga društva, nego su bili poseban narod koji se pod utjecajem svoje Crkve razvijao mimo hrvatskoga društva, te da na njihov značaj nisu utjecali čimbenici hrvatske plemićke kulture. Dakle nisu Srbi klasa, i to niža, u hrvatskom društvu, nego su to dva različita, klasno jednaka društva, od kojih hrvatsko društvo baštini tradiciju hrvatske feudalne države, a srpsko društvo tu tradiciju ne baštini. U svome *Južnoslavenskom pitanju* Pilar piše da je to srpsko društvo oslonjeno na susjednu srpsku državu i prijeti ili pripojiti velik dio hrvatskih zemalja Srbiji ili oslanjajući se na jugoslavensku nacionalnu ideologiju, pripojiti sve hrvatske zemlje Srbiji, negirajući pritom hrvatsku nacionalnu posebnost. Pilar je dakle suočen sa srpskom imperijalnom politikom, te Sekulić griješi kada Pilara spominje u kontekstu glorifikacije hrvatstva kao dominantne rase, nasuprot srpstva kao navodno inferiorne rase. Upravo suprotno. U srazu Hrvata i Srba Pilar Hrvate zbog onoga što oni kulturno, etnički, vjerski i socijalno jesu smatra gubitnicima, lošijom kombinacijom nego što su to Srbi. Ako u *Južnoslavenskom pitanju* bilo kako demonizira Srbe, ne demonizira

ih zato da opravda njihovo zadržavanje ili postavljanje u klasno podređen položaj u hrvatskom društvu, niti zato da opravda imperijalne namjere prema teritoriju srpske države, nego zato da austrijskoj javnosti ukaže na potrebu onakve državnopravne reforme Monarhije koja bi zadovoljila opravdane interese Hrvata, čime bi se jedino mogla suzbiti pogubna jugoslavenska ideologija te stvoriti bedem srpskom imperijalizmu, koji da podjednako prijete opstanku i Monarhije i Hrvata. Tu je Pilarova namjera obrambena a ne napadačka. Ne podmeću Pilarovoj ideologiji klipove pod noge slobodarske težnje Srba, kako to navodi Sekulić, nego upravo ona podmeće klipove pod noge dominantnoj jugoslavenskoj ideologiji i srpskom imperijalizmu, koji prijete progutati Hrvate.

U ovom kontekstu Sekulić slavodobitno iznosi navodni primjer Pilarovih imperijalnih planova protiv Srbije. Pri kraju *Južnoslavenskog pitanja* našao je mjesto gdje Pilar prenosi mišljenje njemačkog bizantologa Augusta Gfrörera, koji je djelovao u prvoj polovici 19. stoljeća, u kojemu ovaj smatra da bi u trenutku rješavanja Istočnoga pitanja Habsburška Monarhija trebala iskoristiti Hrvate i pomoću njih prigrabiti tursku baštinu. Pritom je Gfrörer očito mislio da bi Monarhija prethodno trebala izići ususret političkim težnjama Hrvata, jer piše da bi »hrvatska država« trebala potezom od Dunava na Staru planinu pa preko Rumelije, Plovdiva i Drinopolja prodrijeti sve do Carigrada. Na putu do tamo hrvatska država bi trebala prihvatiti sve narode koji na tom potezu žive, a koji da su, zanemari li se njihova pripadnost pravoslavlju, istog plemena kao i Hrvati. Ako bi se tko tomu suprotstavio, trebalo bi ga silom suzbiti. Komentirajući ovo Gfrörerovo mišljenje Pilar je naveo da odbacuje neka vjerska pretjerivanja sadržana u njemu, no da ga osim toga smatra »u svojoj srži ispravnim«, odnosno da se mora »u bitnim dijelovima suglasiti s njegovim sliedom misli«.

Osnovna misao sadržana u ovom Gfrörerovom prijedlogu bila je identičnost interesa Habsburgovaca (Monarhije) i Hrvata. U trenutku kada je Gfrörer ovo pisao velik dio navedenog prostora pripadao je Osmanskom Carstvu, te se tada i moglo razmišljati o tomu da će Habsburška Monarhija ušetati u ispražnjeni prostor i državno ga organizirati. No, u vrijeme nastanka *Južnoslavenskog pitanja* Istočno pitanje bilo je već riješeno, a turska baština već razgrabljena, te su se na tom području proširile ojačane srpska, crnogorska i grčka država, te su nastale nove države, Albanija i Bugarska. Pritom je Bugarska, koja je obuhvaćala veći dio prostora preko kojeg je išao zamišljeni smjer prodora »hrvatske države«, tijekom Prvoga svjetskog rata, kada

nastaje *Južnoslavensko pitanje*, bila vjeran saveznik Središnjih sila. Ono što je ostalo i ono što je stalno, bili su identični interesi Habsburgovaca i Hrvata. To Pilar želi poručiti austrijskoj javnosti: još prije pedesetak godina bilo je pametnih Nijemaca koji su shvaćali podudarnost tih interesa, ali ih se nažalost nije slušalo.

U čemu se sada sastoje ti zajednički interesi? Nekoliko redaka iznad ovog dijela Pilar piše da bi isti razlozi koji su Središnje sile potaknuli da uskrise poljsku državu trebali potaknuti Monarhiju da uspostavi hrvatsku državu. »I ovdje bi kao i ondje trebalo stvoriti obrambeni organizam protiv nadirućeg Orijenta.« Malo dalje, u potpoglavlju naslovljenom »Zaključna razmatranja«, Pilar je napisao: »Kada smo posegnuli za Gfrörerovom idejom o hrvatskoj državi, pred očima smo imali široku obrambenu akciju, sustav državnih tvorevina od Baltičkog mora do Jadrana, koje bi predstavljale bedem protiv prodora ekspanzionistički pohlepnoga Orijenta: pokraj poljske države, pokraj dođuše pravoslavne, ali politički protubizantske Bugarske, eventualno s vremenom i Ukrajine, na jugozapadu bi postojala i katoličko-muslimanska Hrvatska koja bi predstavljala prirodan, stoljetnom tradicijom učvršćen i nepogrešivo djelotvoran obrambeni instrument...«

Ako već nije pročitao knjigu do kraja, nego je pabirčio dijelove po volji, odvajajući ih od njihova konteksta, Sekulić je mogao barem vidjeti da se to Gfrörerovo mišljenje nalazi u sklopu potpoglavlja naslovljenog »Hrvatska država«, a koje je dio poglavlja naslovljenog »Rješenje južnoslavenskog pitanja«. Ako ga je već zanimalo opseg hrvatske države, koji je Pilar predlagao austrijskoj javnosti, ondje je mogao vidjeti da je Pilar ima na umu samo sjedinjenje Hrvatske i Slavonije, Dalmacije te Bosne i Hercegovine, pri čemu je i Istru žrtvovao kao trenutačno politički nerealan zahtjev. Da ga je uistinu zanimalo je li Pilar uistinu snivao o Hrvatskoj do Carigrada, mogao je barem prolistati Jonjićevu knjigu *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog (1989. – 1918.)*, gdje se na niz mjesta problematiziraju planovi dijela austro-ugarskog vojnog vrha o vojnom porazu Srbije i Crne Gore i njihovu priključenju Monarhiji. Vidio bi ondje da je Pilar bio izričito protiv toga, smatrajući da bi to poremetilo njegove planove rješenja hrvatskoga pitanja, jer bi Hrvatska time u južnoslavenskom kontekstu za austrougarske čimbenike izgubila važnost i jer bi demografija pretegnula na stranu Srba. Velika Srbija izvan ili unutar Monarhije, Hrvatima je svejedno. Ništa od toga Sekuliću nije bitno. On je našao Pilarov citat koji potvrđuje njegovu unaprijed određenu tezu i on je taj

citat vrijedno umetnuo u svoju slagalicu. Je li ovo uobičajena metodologija sociološkog istraživanja ili samo sumnjiv odnos prema istini?

U daljnjem tekstu svoje knjige Sekulić je nastavio razrađivati tezu o Pilarovu rasizmu, koji se nalazi u biti njegova učenja. On ističe da je Pilar doduše smatrao kako su svi narodi nastali rasnim miješanjem, no da je isto tako smatrao kako »neprestano miješanje nije po narode povoljno«. Ako to i nije predstavljalo Pilarovu želju za čistoćom rase, smatra Sekulić, predstavljalo je njegovu želju za »čistoćom nacije«. Pilar je, smatra Sekulić, čistoću hrvatske nacije htio ostvariti »eugeničkom mjerom« sklapanja brakova isključivo između Hrvata. U tom smislu citira Pilarovu *Spomenicu*, u kojoj Pilar navodi da će obitelj moći vršiti svoju funkciju »samo onda ako bude hrvatska, t. j. ako oba supružna druga budu Hrvati i po rasi i po uvjerenju. Valja dakle prihvatiti princip rimskog connubiuma, da svaki Hrvat uzima Hrvaticu za ženu. Prema tome narodna cjelina ima interes, da svaki hrvatski mladić dobije čestitu hrvatsku djevojku, a svaka hrvatska djevojka čestitog hrvatskog mladića za bračnoga druga.« Riječ je o *Spomenici Pučkog sveučilišta u Zagrebu* iz 1932. godine, u kojoj je objavljeno Pilarovo predavanje iz 1924. godine. Potrebno je podsjetiti da je sličnu potrebu »uzimanja žena iz svoga naroda« Pilar izrazio i u djelu *Borba za vrijednost svoga »Ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma* iz 1922. godine, koje kako smo naveli predstavlja »apologiju pojedinca, koji je sam po sebi ključni čimbenik u procesu formiranja svjesnog, sposobnog i samosvjesnog naroda«.

Sekulić potpuno izvan povijesnog konteksta navodi da je taj Pilarov govor iz 1924. godine bio upućen nekim vlastima kao prijedlog da zakonski uredi brakove Hrvata, bilo da se brakovi između Hrvata i nehrvata zabrane, bilo da ti brakovi budu brakovi »nižeg reda«, gdje djeca ne bi imala pravo kao »čisti Hrvati«. Budući da takve mjere Pilar nije mogao očekivati od jugoslavenskih vlasti, Sekulić valjda misli da je Pilar predviđao raspad jugoslavenske države i stvaranje NDH, što se uistinu ubrzo i dogodilo, te navodi da su vlasti NDH ozakonile ono što je Pilar predlagao. Pritom u vulgariziranju ove teme ipak nije otišao tako daleko da izričito kaže kako su te vlasti prihvatile baš Pilarov prijedlog, ali se od toga nije ni ogradio. U sklopu tog svoga uvjerenja ismijao je Pilarov pojam »čestitosti«, spomenut u navedenom govoru, jer mu nije jasno kako je Pilar mislio da se nečija čestitost može egzaktno odrediti i zakonski urediti. Naravno, stvar je u tomu da Pilar nije očekivao intervenciju bilo kojih vlasti u taj njegov prijedlog

bračne politike, odnosno nije očekivao zakonsko uređenje toga pitanja.

Naime, djelujući u jugoslavenskoj državi Pilar nije predviđao raspad jugoslavenske i stvaranje hrvatske države, nego je zbog katastrofalnog geopolitičkog položaja hrvatskih zemalja i rastućeg talijanskog imperijalizma eventualno predviđao podjelu hrvatskih zemalja između Srbije i Italije i konačan nestanak Hrvata. Zato nije podupirao hrvatske separatističke nego federalističke stranke, te je kao prihvatljivo zamišljao jedno oduže razdoblje bivanja Hrvata unutar jugoslavenske države, tijekom kojeg bi razdoblja Hrvati pametnom politikom trebali ojačati i u neodređenoj budućnosti pripremiti se za izlazak iz jugoslavenske države. Jedna od mjera jačanja Hrvata unutar jugoslavenske države trebala je biti i ta Pilarova bračna politika. Ona se dakle nije trebala ostvariti uz pomoć ikakvih vlasti nego, kako je to stajalo u *Borbi za vrijednost svoga »Ja«*, poticanjem individualizma među Hrvatima. Taj bi individualizam potom bio temelj u formiranju »svjesnog, sposobnog i samosvjesnog« hrvatskog naroda. To su bili oni »značajevi« za kojima su žudjeli Gjalski i Pilar, o čemu je pisao Jonjić, a što Sekulić ironično odbacuje. Cilj je dakle bio stvoriti ponosnog Hrvata, svjesnog samoga sebe i svoga hrvatstva, koji u interesu narodne cjeline svjesno ne ulazi u brak s nehrvatom. Pilar je tu posebno mislio na izbjegavanje sklapanja brakova sa Srbima, no ne zato što bi srpska rasna komponenta bila nešto posebno »zagađena«, nego zato što je jugoslavenska nacionalna ideja jedno od svojih uporišta imala u hrvatsko-srpskim brakovima.

Sve što je Sekulić do tog dijela svoje knjige napisao o Pilaru trebalo je pokazati Pilarovu duboku uronjenost u rasnu znanost i rasizam, koji se nalazi u biti njegova učenja. Tomu su služili Pilarovi citati, koje je Sekulić pomno probrao, te Sekulićeve interpretacije tih citata, koje su i u dvojbi uvijek pretezale na Pilarov rasizam. Ako je dva puta i ustvrdio da Pilar nije samo rasne kriterije prihvaćao kao konstitutivne čimbenike hrvatsko-srpskih razlika, to je tu tvrdnju odmah i relativizirao prikladnim citatom i njemu pripadajućom interpretacijom. Ipak, nakon svega napisanog Sekulić je zaključio da je Pilar doduše »sa simpatijama preuzimao načela rasne znanosti«, no da je kao osoba koja se nije znanstveno bavila rasama, rase uzimao kao sporedan čimbenik u tumačenju svijeta. Odnosno, Pilaru da rasna znanost »nije bila glavna preokupacija niti bi ga se moglo nazvati rasistom«. To je zaključak do kojega njegove premise nisu mogle dovesti, odnosno taj zaključak nije potkrijepljen prethodnim tekstom,

nego je to prije zaključak Jonjićeva članka. Zato Sekulić malo dalje i navodi da između njih dvojice »zapravo nema velike razlike« u shvaćanju uloge rase »u *Južnoslavenskom pitanju*«.

Odjednom u Sekulića više nije ni riječ o Pilaru nego o *Južnoslavenskom pitanju*. Nakon što je zaključio da je Pilar samo simpatizirao s rasnom znanošću, Sekulić je naveo da je ustaški pokret, koji je bio »zasnovan na rasizmu«, »s pravom« svojatao Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*, odnosno da su »ustaše prihvaćali njegove osnovne ideje, prvenstveno iz *Južnoslavenskog pitanja*«. Pilar da je bio »ne po vlastitom izboru, rodonačelnik tih ideja«, odnosno »ustaške ideologije«. Dakle Pilar, koji nije bio rasist, bio je nesvjesni rodonačelnik navodno rasiističke ideologije. Sekulić je sada Pilara definirao kao nacionalnog mitomana i hrvatskog šovinista, te je u daljnjem dijelu knjige i te Pilarove karakteristike analizirao na temelju fragmenata iz *Južnoslavenskog pitanja*. Pritom je Sekulić, koji je prihvatio Jonjićevu tezu da je za Pilara religijski moment odigrao presudnu ulogu u oblikovanju južnoslavenskih naroda, u ovom dijelu svoga teksta analizu Pilarova šovinizma proveo prvenstveno na temelju Pilarova odnosa prema pravoslavlju. Tako je vjerski moment, koji je Jonjić smatrao ključnim u Pilarovoj ideologiji, Sekuliću postao izvor Pilarova šovinizma. Sekulićeva nova analiza dovodi do zaključka da je *Južnoslavensko pitanje* kao mitološki prikaz hrvatske povijesti u znanstvenom pogledu potpuno beskorisna knjiga, te da ona nekom može biti vrijedna samo ako dijeli njezina šovinistička stajališta prema Srbima.

Lakoća kojom Sekulić mijenja mišljenje o Pilaru i poigrava se lošim osobinama koje mu pridaje upućuje na to da mu nije ni stalo do istine o Pilaru, nego da mu je cilj nabacati se izmetom na Pilara kako bi ljudi »boljeg ukusa« okrenuli glavu od njega. Pritom Sekulić polazi od navodne Pilarove mržnje prema Srbima kao od konstante Pilarove ideologije. No u Pilara nije riječ o mržnji prema Srbima nego o ljubavi prema Hrvatima. To je osnovni aksiom hrvatskoga nacionalizma, sve drugo je sporedno.

PROFESSOR

PRIKAZI

Ivo Pilar, *Uvijek iznova Srbija. Sudbonosni trenutak za Jugoslaviju*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2024.

Iako se i djelatno bavio politikom, hrvatski znanstvenik, političar i publicist Ivo Pilar svoj je intelektualni vrhunac i najdublji trag ostvario u teoretskoj raščlambi hrvatskog nacionalno-političkog pitanja, zbog čega danas slovi za jedno od najlučidnijih pera među onim Hrvatima, »koji politiku nisu stvarali nego su je tumačili i komentirali«. Uz njegovu prvu političku brošuru, *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, te njegovo kapitalno djelo *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat. Pregledan prikaz cjelokupnog problema*, ovaj laskavoj ocjeni njegova teoretskog rada pridonijelo je i njegovo posljednje djelo, *Uvijek iznova Srbija. Sudbonosni trenutak za Jugoslaviju*, objavljeno 1933. godine, nedugo prije njegove tragične smrti. Djelo je objavljeno u Berlinu, na njemačkom jeziku pod naslovom *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde*, te pod pseudonimom Florian Lichtträger. U Zagrebu je 2024. godine objavljen prijevod ove knjige u izdanju instituta koji nosi Pilarovo ime. Knjigu je s njemačkog preveo Dalibor Joler, a pogovor knjizi napisao je Tomislav Jonjić.

Kada je Ivo Pilar pisao svoje zadnje djelo, Kraljevina Jugoslavija nalazila se u teškim političkim i gospodarskim prilikama, koje je Pilar svojom knjigom htio iznijeti pred europsku političku javnost. Knjiga je u čitkom stilu podijeljena na šest poglavlja, u kojima Pilar opisuje neuspjeh jugoslavenske državne politike od proglašenja šestosiječanjske diktature 1929. godine do početka 1933. godine. Ovaj neuspjeh prijetio je hrvatskim sepa-

ratizmom i raspadom jugoslavenske države, te je u namjeri da spasi tu državu Pilar ovdje predložio njezinu federalizaciju, u čijoj bi osnovi stajao hrvatsko-srpski dualizam. Prema Tomislavu Jonjiću, ovaj Pilarov bitan zaokret od protivnika ideje jugoslavenske države do reformatora Jugoslavije bio je taktičke naravi, te je bio prvenstveno uzrokovan lošim geopolitičkim položajem hrvatskih zemalja i strahom od agresivnog talijanskog imperijalizma. Prema Jonjiću, jugoslavenska država je za Pilara predstavljala tek prostor privremenog rješenja hrvatskoga pitanja, do trenutka slabljenja talijanskog imperijalizma, koje vrijeme Hrvati trebaju iskoristiti za jačanje svoga položaja, u prvom redu okupljanjem bosanskohercegovačkih Muslimana, Slovenaca, pa i Crnogoraca, oko sebe.

Prvo poglavlje knjige nosi naslov »Jugoslavenske političke prilike«. U njemu Pilar počinje od okolnosti koje su dovele do ukidanja Vidovdanskog ustava i proglašenja kraljeve diktature 1929. godine. Nered u državi, koji je doveo do uvođenja diktature, bio je prvenstveno uzrokovan krutim centralističkim uređenjem jugoslavenske države. To je dovelo do nezadovoljstva Hrvata, poraza onog dijela hrvatske inteligencije koja je sudjelovala u stvaranju jugoslavenske države i uspona Stjepana Radića. Kada je Radićeva politika, kojom je on oko sebe vezao dio hrvatskih Srba i dio Crnogoraca, prepoznata kao opasnost za budućnost srpstva, on je ubijen, a »meci Puniše Račića su južnoslavensku državnu misao pogodili u srce: Hrvati su i konačno izgubili vjeru u novu državu«. S druge strane, bojao se Pilar, atentat na Radića osvijestio je Srbiju da je zagazila previše na zapad, te su se ondje pojavile amputacijske težnje koje su prijetili mrvljenjem hrvatskih zemalja. Diktaturi je bio cilj očuvanje nacio-

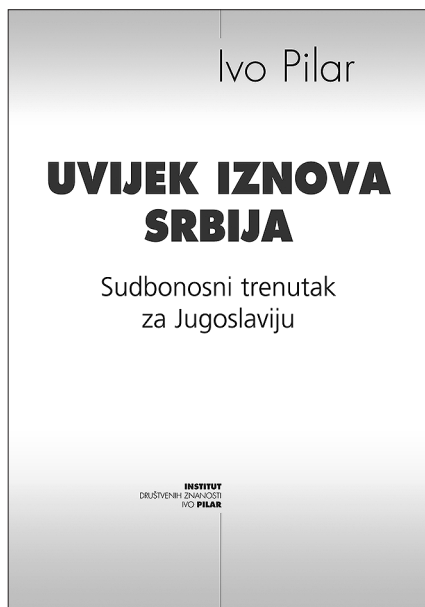
nalnog jedinstva i teritorijalnog integriteta jugoslavenske države, no dio Hrvata pod Mačekovim vodstvom nadao se da će režim diktature izaći ususret njihovim težnjama. Umjesto toga režim je još izrazitije nastavio provoditi protuhrvatsku, velikosrpsku politiku. Hrvatske sokolske organizacije su podržavljene i prepuštene srpskom utjecaju. Zemlja je podijeljena na banovine, nesamostalne upravne jedinice, skrojene u interesu Srba. Politička ubojstva rušila su sve mostove između Hrvata i kralja. Ustavom Srpske pravoslavne Crkve, donesenim u studenom 1931. godine, pravoslavlju identificiranom sa srpstvom omogućena je snažna ekspanzija prema zapadu. Ti su događaji u hrvatskim i slovenskim zemljama urodili katoličkim konfesionalnim otporom. Što se tiče nacionalnog otpora, Pilar se suzdržao od spominjanja ustaškog pokreta, te je Velebitski ustanak spomenuo u kontekstu talijanskih imperijalnih planova. Umjesto ustaškog otpora, kao posljedicu diktature spomenuo je federalistički pokret pod Mačekovim vodstvom, kojem da su se priključili hrvatski Srbi i Slovenci.

Drugo poglavlje nosi naslov »Opće i gospodarske prilike«. U njemu je Pilar opisao grube pogreške režima diktature i na gospodarskom planu. Početkom diktature, koja je koincidirala s početkom svjetske gospodarske krize, Jugoslavija je imala povoljnu gospodarsku situaciju zahvaljujući svom pretežito agrarno usmjerenom gospodarstvu i dobrim žetvama u prve dvije godine diktature. Kada gospodarstvo ovisi o vremenskim prilikama, onda o tim prilikama »ovisi i politički uspjeh. Pomor stoke uzrokovan sušom i oštrom zimom 1931. godine, niske cijene žita, ruski drvni damping u sprezi s kratkovidnim odlukama, odveli su Jugoslaviju i narod u neimaštinu te u opće poli-

tičko nezadovoljstvo. Preslikavanje gospodarskih mehanizama gospodarski snažnih država pokazalo se grubom greškom. Zakon o novcu iz svibnja 1931. doveo je do obustave kredita Narodne banke svim novčarskim ustanovama. Propast Credit-Anstalta pokrenula je lavinu pod kojom su se našle i financijske strukture u Jugoslaviji. Vlada nije znala spriječiti povlačenje novca iz banaka, nepravovremeno dopuštajući novčarskim ustanovama moratorij na isplatu novčanih uloga. Njezin dobronamjeran zakon o prodaji pšenice bio je loše izveden, te je naštetio i onima kojima je trebao pomoći i državnoj riznici. Uz gospodarski uslijedio je i moralni kolaps režima diktature, čiji su članovi ogrezli u korupciji. Takav razvoj događaja doveo je do kraja diktature i nametanja novog ustava, 3. rujna 1931. godine. No, novi ustav bio je pogoršana inačica starog, Vidovdanskog ustava, te je u njemu preživio i stari centralistički sustav. Usporedno s ustavom donesen je i izborni zakon prema kojemu je kandidacijsku listu za parlamentarne izbore mogao istaknuti samo onaj tko je kadar u svim kotarima u zemlji istaknuti svoje kandidate. Nesudjelovanjem oporbe na izborima održanima 1931. godine vlada je sama imenovala novu skupštinu, a rezultat je bio daljnji gubitak ugleda države, kralja i Srba. Ustavna vlada nastavila je činiti pogreške stare vlade na gospodarskom planu. Zakon o zaštiti zemljoradnika iz travnja 1932. godine, kojim je uveden moratorij na dugove seljaka, polučio je katastrofalne gospodarske učinke, koji su se odrazili u svim sferama jugoslavenskog gospodarstva. Taj je zakon, donesen prvenstveno u korist srbijanskih seljaka, uzrokovao općeniti prestanak kreditiranja seljaka, koji su se u to vrijeme borili s posljedicama loše žetve, suše i oštre zime. Nedostatak kredita uzrokovao je pro-

past seljaštva, propast seljaštva uzrokovala je nazadovanje trgovine, a nazadovanje trgovine uzrokovalo je nazadovanje industrije. Ako Zakonom o zaštiti zemljoradnika seljak nije bio dužan podmiriti dug privatnom vjerovniku, onda je počeo držati da nije dužan podmiriti obveze ni prema državi. To se odrazilo na državne prihode, koji su prema fiskalnoj 1932/1933. godini postajali sve oskudniji. Političkim rezonom vođena gospodarska politika, koja je za cilj imala pridobiti seljake predstavljajući se kao njen zaštitnik, na kraju nije postigla ni to, a ključnu ulogu u tomu, smatrao je Pilar, imao je nedemokratski sustav u kojem je izvršna vlast imala potpunu kontrolu nad zakonodavnom vlašću.

U trećem poglavlju knjige, »Sudbonosni trenutak za Jugoslaviju«, Pilar je ustanovio da je diktatura doživjela neuspjeh jer nije na valjan način riješila ono zbog čega je uvedena, naime hrvatsko pitanje. Osnovni su ton diktaturi udarali velikosrpski orijentirani političari, koji su zapostavljanjem hrvatskog pitanja stanje u državi približili »sudbonosnom trenutku«, nakon kojeg više neće biti moguće održati Jugoslaviju. Pritom je Pilar kao posljedicu neuspjeha diktature, uz bankrot političkog, odnosno državnog jugoslavenstva, primijetio i »unutrašnje trošenje« same jugoslavenske ideje. Druga je posljedica neuspjeha diktature prema Pilarovu mišljenju bila »osipanje srpstva«. To se osipanje još prije uvođenja diktature vidjelo u sukobu Srba s Crnogorcima. Zatim se proširilo na Srbe s područja nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije, koji su suočeni s dominacijom Beograda tijekom diktature s Hrvatima ustrojili tzv. Prečansku frontu. Na koncu, taj je trend postao vidljiv i među Srbima u samoj Srbiji, gdje su velike socijalne razlike uzro-

kovale širenje anacionalnog komunističkog pokreta.

Četvrto poglavlje nosi naslov »Hrvatsko pitanje«. U njemu je Pilar konstatirao da je glavna sastavnica jugoslavenske državne krize sukob Hrvata i Srba. Konstantna karakteristika hrvatske politike, smatrao je Pilar, bila je ulaznje u saveze sa susjednim državama. To je prvenstveno bilo uzrokovano lošim geopolitičkim položajem hrvatskih zemalja, zemljopisno nejedinstvenim teritorijem na granici panonskog bazena i Balkana, kojeg je zbog toga bilo teško braniti. Udruživanjem s jačim i geopolitički bolje pozicioniranim državama Hrvati žele nadomjestiti prirodno nezaštićene granice. Jugoslavenska nacionalna fikcija u hrvatskom političkom životu plod je takve geopolitičke stvarnosti i izraz istočne hrvatske politike. Nasuprot Hrvatima stoje Srbi, kompaktno geopolitički smješteni na Balkanu. Oni su nasljednici stare bizantske politike, koja u njihovoj inačici teži ujedinjenju svih balkanskih Slavena u srpskoj

državi, naciji i narodnoj Crkvi. Sukob Hrvata i Srba u jugoslavenskoj državi nije samo nacionalne nego je i civilizacijske naravi, čiju prirodnu granicu predstavlja rijeka Drina. Hrvati pripadaju Zapadu a Srbi Istoku, te je taj civilizacijski jaz toliko dubok, da prema Pilarovu mišljenju uzrokuje i navedeno osipanje srpstva. Ta dva civilizacijska kruga međusobno se razlikuju u moralnim i pravnim shvaćanjima, pri čemu je prema Pilarovu mišljenju zapadno poimanje prava i morala izvornije kršćanski, dok su na Istoku ta poimanja podređena načelu moći. Srpsko nastojanje da u zajedničkoj državi nametnu svoj kulturni smjer, mrzak Hrvatima, potiče Hrvate na još snažniji otpor.

Peto poglavlje nosi naslov »Federalizacija je jedini spas za Jugoslaviju«. U njemu Pilar polazi od sličnosti Kraljevine Jugoslavije s Austro-Ugarskom Monarhijom, koja je prema njegovu sudu propala jer se nije htjela federalizirati. Razlika je samo u tomu što je Jugoslavija centralizirana država, dok je Monarhija kao dualistička tvorevina bila dvostruko centralizirana. Kao i višenacionalna stara Monarhija, koja je okupljala kako narode s državnom tradicijom tako i pokrajine s izraženim regionalnim osjećajem, tako i Jugoslavija okuplja tri naroda, Hrvate, Slovence i Srbe, koji uz crnogorsku državnu tradiciju predstavljaju četiri državne ideje, te gdje postoji niz područja s izraženim regionalnim osjećajem. Ovi »društenopolitički entiteti«, stvoreni gotovo tisućljetnim povijesnim razvojem, u jugoslavenskoj su državi podvrgnuti nasilnoj, mehaničkoj unifikaciji. Jugoslavenska država vapi za federalizacijom, te bi dobivanjem samouprave trenutačni separatistički čimbenici te države postali njezinim integracijskim čimbenicima. Kao osnovno polazište pri određivanju načina federalizacije Pilar postavlja navedenu ci-

vilizacijsku granicu na rijeci Drini, kojim bi se ustanovio hrvatsko-srpski dualizam. Kako je to ujedno bila granica između Srbije i Monarhije, Pilar je ovo polazište iznio i kao potrebu resetiranja, odnosno povratka stvarnosti na stanje prije stvaranja jugoslavenske države, 1. prosinca 1918. godine, kada su Srbija, Crna Gora i južnoslavenske zemlje Monarhije činile tri samostalne države. Povelili bi se novi pregovori o državnom združivanju, na federalističkim načelima, te bi se federalizacija imala provesti »prema dualističkoj shemi«, pri čemu bi se »područja Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Slovenije na neki način morala snažnije osloniti na Zagreb dok bi izrazito orijentalna područja poput Srbije i Makedonije trebala uzajamno stupiti u tješnji savez«. Unutar zapadne polovice jugoslavenske države trebalo bi se voditi računa o hrvatskoj, slovenskoj i crnogorskoj državnosti, kao i o vojvođanskoj autonomiji, dok je bosansko-hercegovačku autonomiju Pilar držao prometno i gospodarski neopravdanom. Ovu Pilarovu shemu smatram ne-realnom. Očekivati, primjerice, da će Srbi dopustiti Crnoj Gori da se politički osloni na Zagreb, čime bi Srbi izgubili pristup moru i iz današnje perspektive teško je zamislivo. Isto tako teško je očekivati da će se Srbi odreći Bosne i Hercegovine, zbog kojih je i počeo rat, te koje su bile opipljiv dokaz srpske pobjede u tom ratu. Nadalje, sam Pilar je istaknuo vlastohleplje Srba kao značajnu prepreku federalizaciji. U svakom slučaju Pilar je smatrao da se Jugoslavija nalazi pred svojim sudbonosnim trenutkom, pred kojim ju je mogao spasiti samo federalizam, koji bi vratio vjeru Hrvatima u jugoslavensku državu, čijim bi se raspadom mogao okoristiti samo talijanski fašizam i sovjetski komunizam.

Naslov šestog poglavlja, »Jugoslavija je europsko pitanje« jest i zaključak toga poglavlja, koji uz druge karakteristike dokazuje da je ova knjiga bila namijenjena europskoj političkoj javnosti. U njemu Pilar pokazuje da Jugoslavija zbog svoje vrlo velike geopolitičke važnosti lako može ponovno postati svjetsko žarište problema. Otvorenjem Sueskog kanala Sredozemno je more ponovo jednim od ključnim prometnih pravaca, čime je porasla važnost i Jadranskog mora kao najkraćeg i najprirodnijeg izlaza na Sredozemno more za Srednju Europu. Samim time i Jugoslavija je prirodno tranzitno područje za srednjoeuropski vanjskotrgovinski promet. Taj tranzit kroz Jugoslaviju prolazi dvama pravcima, jedan od Zagreba a drugi od Beograda prema jugu, što također sadrži klicu dualističkog uređenja Jugoslavije. Važnost Jugoslavije za taj promet Pilar je predstavljao i kao politički interes Europe, jer bi alternativni pravac preko Italije predstavljao jačanje fašističke imperijalne politike, koja je prijetnja prvenstveno zapadnoeuropskim, ali i srednjoeuropskim interesima. Očuvanje Jugoslavije je dakle u europskom interesu, a Jugoslavija može opstati samo ako se federalizira. Tomu na putu stoji samo Srbija kao vječni remetilački faktor na ovim prostorima.

• *Domagoj Čelić*

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

Vine Mihaljević, Fra Mato (Matija/e) Divković – iz mletačke perspektive, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2024.

Kada je istraživao o fra Mati Divkoviću, autor Vine Mihaljević više je puta čitao njegova djela, studiozno i minuciozno proučio arhivske dokumente i gradivo iz Venecijanskih arhiva i knjižnice u Vatikanu.

Spominjem to zato što o Mati Divkoviću postoji opsežna literatura nastala tijekom protekla dva i pol stoljeća, počevši od prvoga zapisa Alberta Fortisa 1774. godine pa do najnovijeg vremena i zato što su različite teme o fra Mati (Matiji) Divkoviću vrlo dobro zastupljene u hrvatskoj i inozemnoj literaturi, a pogotovo se to odnosi na onu literaturi kojoj su neposredni poticaji bili obilježavanje dviju obljetnica, one povodom 350 godina Divkovićeve smrti i 400 godina od tiskanja *Nauka krstjanskog* (Velikog nauka, 1611. i Malog nauka 1616.). I zato je, moglo bi se reći, tema poprilično iscrpljena.

No, autor ovom studijom o fra Mati Divkoviću pronalazi novu nišu i promatra ovu složenu temu iz novog očišta. Naime, razdoblje djela i života fra Mate Divkovića u Mlecima nije dosad obrađeno kao jedinstvena i samostalna tematska cjelina i stoga predstavlja novi doprinos poznavanju određenih vidova pastoralno teološkog značenja Divkovićevih djela posebice zato što je njihovo razumijevanje nužno za poimanje razvoja teologije, kateheze na ovim prostorima u razdoblju nakon održavanja Tridentskog koncila.

Glavni, stožerni dijelovi studije, uz Uvod i Zaključak, tri su poglavlja, »Povijesni i pastoralni kontekst Divkovićevih djela«, »Fra Mate Divković iz mletačke perspektive«, »Pastoral straha u Divkovi-

ćevu *Nauku krstjanskom* iz 1611.« te Prilog, odgovor/polemika na prilog »Lesemplare vaticano della dottrina cristiana breve di Matija Divković« sarajevske znanstvenice Sanele Mušije čiji je skraćeni oblik autor objavio u časopisu *Croatica cristiana periodica* 2007.

Na autoru svojstven način, u prvom poglavlju, daje se jezgrovit pogled na crkveno-povijesne okolnosti koje su prethodile Divkovićevom životu tj. reformacija i Tridentski koncil, odnosno okolnosti u kojima nastaju Divkovićeva dijela, tj. pos-tridentsko razdoblje i protureformacija. Katekizmi koje Divković piše odnosno prijevodi s latinskog jezika imali su svoje preteče, kako na hrvatskom području, tako i u Bosni i Hercegovini. Prijevodi su to Kanizijeva, Bellarminova, Ledezmina katekizma kao i katekizma za opću crkvu – tzv. Rimskog katekizma koji određuju cjelovit i sustavan polog katoličkog nauka utemeljenog na Svetom pismu, patrističkim ocima, tradiciji i crkvenom Učiteljstvu.

Divkovićevi katekizmi, *Nauk krstjanski* nazivan *Veliki katekizam* ili veliki *Nauk krstjanski* iz 1611. kojem je pridruženo i *Sto čudesa i znamenja Blažene Djevice Marije* te *Mali nauk krstjanski* iz 1616. (kada su objavljene i *Besjede*), napisani ilirskim, slovinskim jezikom na bosančici ili bosanici, služili su franjevačkim redovnicima kao pastoralni priručnici, a kršćanskom puku kao duhovni smjerokaz svagdje gdje se prostirala franjevačka provincija Bosna Srebrena.

Osim toga, kako ističe autor, Divković je svojim djelima položio zaglavni kamen bosanskoj hrvatskoj narodnoj književnosti stvarajući zapadnu kršćansku uljudbu u Bosni na početku 17. stoljeća. Pisao je, propovijedao i svjedočio franjevačku karizmu u bosanskohercegovačkom druš-

tvu na temelju iskustva zapadnih duhovnih obrazaca.

Drugo poglavlje studije, »Fra Mate Divković iz mletačke perspektive«, donosi uvid u jedan nepoznati segment Divkovićeva života. Općenito, malo je detalja poznato iz njegova života. Autor čak ističe vjerojatnost da je Divković studirao u Mlecima. Venecija, ondašnji Mleci, postala je ubrzo nakon izuma tiska jedno od europskih knjigotiskarskih središta. Knjige različitih sadržaja brzo su se širile među građanstvom i na sveučilištima što navodi Crkvu da nastoji kontrolirati objavljivanje knjiga čiji sadržaji nisu sukladni kršćanskom nauku, odnosno uvodi cenzuru. Osim vjerske cenzure, Mletačka Republika uvodi i svjetovne cenzore, od sredine 16. stoljeća tu su službu vršili reformatori Padovanskog sveučilišta i Vijeće desetorice. Na temelju pozitivnih mišljenja navedenih prosudbenih tijela Mletačke Republike Divković je dobio dopuštenje da može tiskati svoja djela u Veneciji. Očigledno, taj proces nije bio jednostavan, jer su reformatori studija rukopise odobravali tek nakon što bi ih proučili javni čitatelj, inkvizitor i duždev tajnik te su to mišljenje upućivali Vijeću desetorice, koje je pak izdavalo dopuštenje za tisak.

Kako je već spomenuto, Divkovićevi katekizmi za puk i svećenstvo odnosno redovništvo pisani su na ilirskom jeziku i ilirskim slovima, stoga se može pretpostaviti da proces dobivanja dopuštenja nije bio ni jednostavan ni brz, te je uistinu, kako stoji na dopuštenju za tisak Vijeća desetorice, zaslužio »auguri« tj. da mu se čestita.

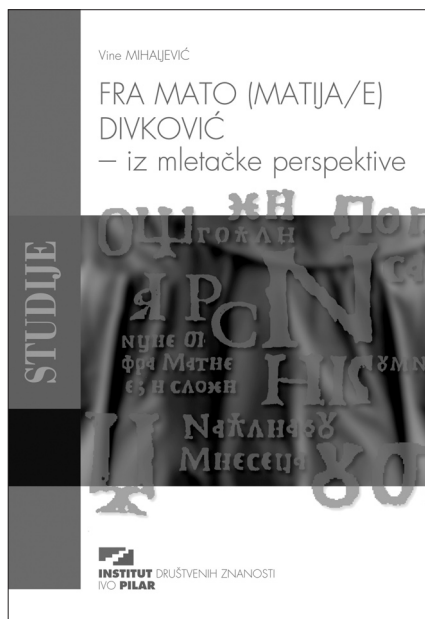
Isto tako mnogo vremena i velik trud uložio je Divković u izradu slova koja je sam izlio u Mlecima kako bi se otisnuli katekizmi na bosančici. Iste je povjerio na

čuvanje hrvatskoj bratovštini sv. Jurja i Tripuna u Mlecima kako bi i poslije poslužile za tisak knjiga. Proučivši pismo-hranu te hrvatske bratovštine, autor konstatira da je odnos Divkovića i hrvatske bratovštine sv. Jurja i Tripuna u Mlecima bio kulturno, nacionalno te komunikacijski plodonosan.

Divković je u Mlecima boravio više puta Mlecima. Najvjerojatnije je učio školu u franjevačkom samostanu s. Francesco della Vigna. Zatim je boravio u Veneciji 1611. i 1616. godine kada je tiskao svoja djela. Ti boravci, kao i boravak 1615. u Rimu gdje traži dopuštenje za tisak *Malog Nauka krstjanskog*, svakako su pridonijeli svjedočenju i širenju zapadnokršćanske uljudbe u Bosni i bosansko-hercegovačkom onodobnom društvu.

U trećem poglavlju autor pozornost usredotočuje na strah Božji, koji znatno određuje sadržaj Divkovićeva *Nauka krstjanskog* (1611.), uz predstavljanje povijesno-biblijskog poimanja straha Božjega, pastoralne teologije straha prema francuskom povjesničaru Delumeauu te daje glavne uvide u strah Božji u *Nauku krstjanskome* (1611.).

Posljednjih deset godina znatno je porastao teološko-pastoralni interes za proučavanje Divkovićeva opusa što potvrđuje autorovu tezu o potrebi cjelovite valorizacije teološko-pastoralnog sustava u djelima fra Mate Divkovića. U tom kontekstu autor pokazuje napose kako je strah Božji bitna katehetska tema. Strah Božji znatno je obilježio najviše prevedene i najrasprostranjenije katekizme Tridentske reforme i obnove Katoličke Crkve u 16. i 17. stoljeću. Stoga smatra da je razumljivo tema straha Božjega znatno obilježila sadržaj *Nauka krstjanskog* (1611.). Odgovara na pitanje što je strah Božji u Divkovićevom *Nauku krstjanskom*, kako

strah Božji utječe na konkretan kršćanski život pojedinca i na zajednicu vjernika i na temelju kojih izvora Divković razvija svoj nauk o strahu Božjem.

U posljednjem prilogu u ovoj studiji autor donosi odgovor na članak »Lesemplare vaticano della dottrina cristiana breve di Matija Divković« Sanele Mušije u kojem je autorica osporavala da se riječ hrvatski narod ili ilirski jezik, odnosno ilirska slova pojavljuju na naslovnica Divkovićevih dijela. Autor u ovoj polemici vrlo egzaktno uz niz dokaza uspješno opovrgava Mušijine argumente.

Zašto je Divković i zašto su njegova djela, katekizmi tiskani u Mlecima aktualni i danas i zašto zavrjeđuju našu pažnju? Kao i u Divkovićevo vrijeme naš kulturni i javni prostor zasićen je sadržajima koji ne samo da nisu u skladu, nego se izravno protive kršćanskom nauku; stoga smo zaista potrebni Divkovićevih smjerkaza i manuala koji nas upućuju kako živjeti u punini vjere. Divkovićeva djela su

kroz stoljeća pridonijela očuvanju katoličke vjere i odgoju u katoličkoj vjeri hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini o čemu svjedoče sačuvani primjerci velikog i malog *Nauka krstjanskog* u franjevačkim knjižnicama diljem Bosne Srebrena, a i šire.

• *Ivana Žebec Šilj*

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

Vine Mihaljević, Liječnik i kirurg fra Mihovil Sučić (1820.–1865.) – iz padovanske perspektive, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2024.

Fra Mihovil Sučić, rođen u Livnu prije više od 200 godina, nipošto nije nepoznata osoba, i to ne samo u znanstvenim krugovima nego i široj čitateljskoj publici. Fra Mihovil je naime bio prvi školovani liječnik u osmanskoj Bosni i Hercegovini, a živio je i djelovao sredinom 19. stoljeća. Taj podatak bio bi već sam po sebi stanovitna senzacija, jer čovjek se logično upita: zar je moguće da u tolikoj zemlji kakva je Bosna i Hercegovina sve do sredine 19. stoljeća nije bilo ni jednog jedinog profesionalnog liječnika? To je tim nevjerojatnije znamo li da je Medicinski fakultet Kraljevskog sveučilišta u Padovi, na kojem je studirao i fra Mihovil Sučić, osnovan početkom 13. stoljeća, dakle prije više od 800 godina! Ovo govorim kao odgovor svima onima koji i danas hvale »dobrobiti« koje su u ovu zemlju donijeli Osmanlije po okupaciji ovih područja sredinom 15. stoljeća. Ne samo da u toj zemlji u 400 godina osmanske vladavine nije osnovano nijedno sveučilište, nego nije postojala nijedna javna pučka škola, dakle škola koju bi osnovala država, nego samo nekoliko bijednih, ubožnih školica koje su uspjeli osnovati franjevci u gotovo nemogućim uvjetima, a i to pred sami kraj osmanske vladavine. Ne samo da nije bilo škola, nego nije bilo nikakvih cesta, o željeznici da ne govorim, nikakvih kulturnih institucija nit bilo čega što bi obećavalo bilo kakav napredak ni bolji život za stanovnike te pokrajine Osmanškoga carstva. Fra Mihovil Sučić rođen je u toj zemlji i u takvim uvjetima, ali je

imao sreću da je bio član provincije Bosne Srebrene, koja je svoje članove slala na studij u europske države kako bi se obogaćeni znanjem i europskom uljudbom vratili u svoju siromašnu i od svakoga napuštenu zemlju te u njoj čuvali svetu katoličku vjeru i svoj narod, koliko je uopće bilo moguće, odgajali i upućivali u kršćanske istine. Potpuno je jasno da danas u Bosni i Hercegovini ne bi bilo ni spomena katoličkog imena da tu stoljećima nisu djelovali upravo franjevci, koji su uz velika odricanja i žrtve, nerijetko i progone, ostali uz svoj narod i sačuvali ga u gotovo nemogućim uvjetima za Boga i Crkvu. Ali ne samo to, nego su po mogućnosti i školovali i liječili svoje vjernike. Jedan od svijetlih likova te slavne povijesti bio je upravo fra Mihovil Sučić.

Ne može se reći da o fra Mihovilu do danas nije pisano. Naprotiv o njemu su održana i dva znanstvena simpozija, pa svi oni koji imaju želju mogu se o njemu veoma opširno informirati. Stoga je opravdano postaviti pitanje je li o njemu bila potrebna još jedna knjiga. Na to pitanje pozitivno odgovara sama knjiga koju predstavljamo, autora Vine Mihaljevića, također Livnjaka. Naime, autor podastire neke nove dokumente koji govore o životu fra Mihovila Sučića, a koje je pronašao u stranim arhivima, prije svega u onim gradovima u Italiji u kojima se fra Mihovil školovao, a to je Venecija, gdje je završio filozofsko-teološki studij, i još više Padova, u kojoj je završio studij medicine. Najvažnije od tih dokumenata autori donosi u drugom dijelu ove studije, i to u talijanskom izvorniku i hrvatskom prijevodu (90-94, 135-159). Autor također popunjava neke praznine vezane za fra Mihovilov životopis u vrijeme njegova svećeničkog djelovanja, pogotovo za godine njegova boravka u rezidenciji franje-

vaca Bosne Srebrene u Istanbulu te njegova nastojanja u skupljanju novca kako bi se otplatili veliki dugovi nastali zbog kupnje i uređenja navedene rezidencije. Držim da je nakon svega ovoga fra Mihovilov životopis sada potpun i da se gotovo potpuno točno mogu odrediti sva razdoblja njegova života.

Osim što se autor pozabavio fra Mihovilovim životopisom, on nam donosi i opširne podatke o samim ustanovama vezanim za njegov život, osobito za njegovo školovanje. Tako doznajemo brojne podatke o samostanu San Francesco della Vigna u Veneciji, u kojem je fra Mihovil boravio za vrijeme filozofsko-teološkog studija, potom o Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Padovi, kao i o Redu milosrdne braće sv. Ivana od Boga, kod kojih je fra Mihovil stanovao dok je studirao medicinu u Padovi; sv. Ivan od Boga nazvan je »utemeljiteljem moderne bolnice« (69). Autor nas štoviše upućuje i u sami razvoj medicinske znanosti, koja svoje

korijene ima upravo u Padovi, za koju autor piše: »U Padovi je nastala moderna medicina« (62). Nama je Padova uglavnom poznata po sv. Anti Padovanskom, a evo sada otkrivamo i neke detalje koji nam otvaraju posve nove perspektive o navedenom gradu.

Vratimo se još malo na spomenutog sv. Ivana od Boga, koji je umro 1550. godine. »Iza njega«, piše autor, »nisu ostala posebna djela iz duhovnosti (samo sedam podugih pisama), ali ostavio je duhovno i jasno svjedočanstvo života obilježeno milosrdem i apostolatom, nadahnuto ljubavlju prema Bogu i bližnjemu« (69). Ovo navodim stoga što je fra Mihovil upravo od njegovih duhovnih sinova, milosrdne braće, učio taj »apostolat milosrđa« te svoj život posvetio ne samo pastoralnom apostolatu, kao najveći broj njegove subraće franjevaca u Bosni i Hercegovini, nego i »pastoralnoj medicini« ili »franjevačkom apostolatu medicine i kirurgije služeći Bogu i čovjeku svojim franjevačkim poslanjem« (89), kako to naziva dr. Mihaljević. No kako u Bosni onoga vremena nije bilo nikakvih bolnica, fra Mihovil je bolesnike morao liječiti po kućama. I to svoje liječničko znanje nije ljubomorno čuvao samo za svoju subraću franjevce, štoviše ni samo za katoličke vjernike, nego je pomagao svima koji su bili u potrebi, dakle i pravoslavnima i muslimanima. Silna je šteta što nije poživio duže: umro je u 45. godini života te je tako nestala i mogućnost da on, profesionalni liječnik, i nadalje pomaže brojnim bolesnicima i upućuje ih u ispravan način liječenja. Razbolio se nakon što je upravo bio pomogao jednoj muslimanki u Šuici – odakle je bila i njegova majka – da porodi dijete i ostane na životu; dobio je upalu pluća od koje je uskoro i umro, u franjevačkom samostanu na Gorici u

Livnu, 3. ožujka 1865. Pokopan je na groblju u Gorici. Na njegovu bi se spomeniku mogle uklesati iste riječi kao na grobu mladoga liječnika iz Mađarske koji je umro u Padovi u 33. godini života: *Hic juvenis fortis, medicus jacet, ergo nec aetas, nec vis, nec medicus, vincere fata quent* (Ovdje počiva jaki mladić, liječnik; dakle ni dob, ni sila, ni liječnik ne mogu pobijediti smrt) (89).

Prije nego je dobila prve profesionalne liječnike, franjevce Mihovila Sučića i Matu Nikolića, Bosna se i Hercegovina liječila ljekarušama. Njih spominje i dr. Mihaljević u svojoj studiji. I njih su također pisali franjevci. Brojne od njih sačuvane su do danas. No one nisu bile uvijek korisne, štoviše niti razložne, jer u njima još uvijek ima puno praznovjerja i nama danas smiješnih stvari, kao i puno pogrešnih recepata. Ipak, one su neizmjereno važne ponajprije zbog korištenja biljnih pripravaka za raznovrsne bolesti. Ovdje bih želio podijeliti s vama da se i danas neki znanstvenici bave ljekarušama, s različitih aspekata. Tako jedna doktorandica, inače rodom iz Bosne, na Farmaceutskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru radi doktorat vezan upravo za korištenje raznoga bilja u medicinske svrhe, dok se dvije profesorice na Filozofskom fakultetu istoga sveučilišta već dugo bave jezikom ljekaruše. Jedini koje tematika ljekaruša i općenito povijest bolesti u Bosni i Hercegovini uopće ne zanima su upravo oni koje bi to trebalo najviše zanimati, a to su liječnici.

Zaključit ću riječima dr. Danijela Labaša, recenzenta knjige: »Riječ je o studiji koja na sustavan način – detaljno i temeljito, argumentirano i vjerodostojno, na temelju izvornih dokumenata – predstavlja i analizira važnu temu vezanu za život i djelovanje liječnika i kirurga fra Miho-

vila Sučića«. Autoru čestitam što je svoja višegodišnja istraživanja okrunio ovom vrijednom studijom, a vama svima želim ugodno čitanje, kako biste još bolje upoznali život i djelovanje vašega zemljaka fra Mihovila Sučića, prvoga školovanog liječnika u Bosni i Hercegovini.

• *Fra Robert Jolić*

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

Marija Vulesica, Nastanak političkog antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1879.–1906., Zagreb: Srednja Europa, 2024.

U Zagrebu je 2024. godine objavljena knjiga Marije Vulesice *Nastanak političkog antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1879.–1906.* Riječ je o hrvatskom prijevodu istoimene autoričine knjige objavljene u Berlinu 2012. godine, a koja je obrada autoričine disertacije obranjene 2011. godine na Tehničkom sveučilištu u Berlinu. Knjiga kronološki prati antisemitizam prisutan u hrvatskoj politici od ulaska pojmova »antisemitizam« i »antisemit« u hrvatski javni izričaj, koncem 1870-ih, do etabliranja »političkog antisemitizma« u hrvatskom javnom i političkom životu početkom 20. stoljeća. Taj se antisemitizam u knjizi pritom postavlja u odnos prvenstveno prema liberalizmu, mada se između redaka može iščitati i odnos političkog antisemitizma i prema hrvatskoj, odnosno jugoslavenskoj nacionalnoj ideji. Svojim istraživanjem autorica traži korijene tragediji europskih Židova, koja je svoj vrhunac imala u Drugom svjetskom ratu. Pritom već etabliranje političkog antisemitizma u hrvatskom javnom i političkom životu, koje se zbilo početkom 20. stoljeća, autorica tumači kao plod zloupotrebe židovskoga pitanja u prethodnom dvadesetogodišnjem razdoblju.

Autorica propituje navedenu temu na temelju stranačkoga tiska u Hrvatskoj, dakle istražuje antisemitizam tadašnjih političkih stranaka u Hrvatskoj, pri čemu se bavi samo hrvatskim a ne i srpskim strankama, te samo građanskim strankama a ne i Socijaldemokratskom strankom Hrvatske i Slavonije. Dakle, bavi se odnosom prema židovskom pitanju re-

žimske Narodne stranke te oporbenih stranaka: Neodvisne narodne stranke, Stranke prava, Čiste stranke prava i matične Stranke prava. U kontekstu ove posljednje autorica se bavi i njezinom radničkom organizacijom, kojom se bavi i u kontekstu kršćansko-socijalnog pokreta u Hrvatskoj. Uz kršćansko-socijalni pokret, autorica se bavi i »političkim katolicizmom«, koji je prema njezinu sudu počeo kao neka vrsta koncepta katoličkog svećenstva, kojim je ono pokušalo organizirano izaći na političko polje, a koji je predstavljala grupa oko lista *Hrvatstvo*. Iz njenog je fokusa, vjerojatno zbog nešto kasnijeg javljanja, ispala analiza antisemitizma Hrvatske pučke seljačke stranke.

Pojam »političkog antisemitizma« autorica određuje postupno. U prvom redu razlikuje stariji antijudaizam isključivo vjerskog karaktera od novijeg antisemitizma, čeda liberalnog doba, nastalog kao reakcija na emancipaciju Židova u europskim društvima. Zatim politički antisemitizam razlikuje od primjerice ekonomskog, društvenog i književnog, odnosno rasnog, kršćanskog i vjerskog antisemitizma, mada se, čini se, svaki od njih može podvesti pod politički antisemitizam u trenutku kada se upotrebljavaju u političkom životu. Autorica spominje i antižidovstvo, no čini se kao sinonim za antisemitizam.

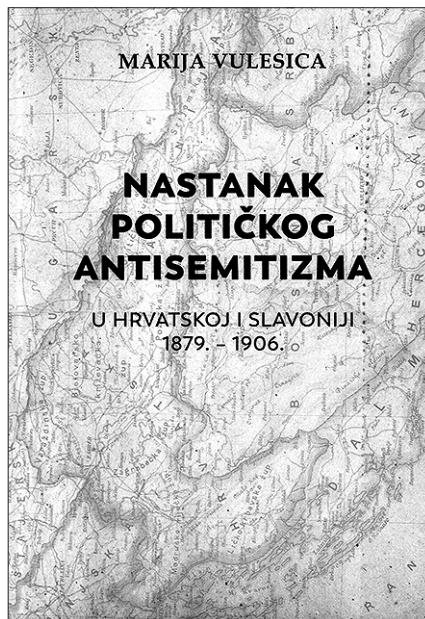
Autorica politički antisemitizam u prvom redu određuje kao antisemitizam prisutan u politici, odnosno u hrvatskom slučaju u stranačkom tisku. Zatim politički antisemitizam određuje kao onaj antisemitizam koji se u javnom životu ne koristi rasističkim jezikom, pa nije rasni antisemitizam, niti se njime napada judaizam, pa nije vjerski antisemitizam, mada se njime brane kršćanske vrijednosti u društvu od vrijednosti za koje se smatra da su svojstvene Židovima bilo

kao etničkoj bilo kao vjerskoj zajednici. Prema autorici, takav je antisemitizam u Hrvatskoj izviraio iz krugova bliskih Katoličkoj Crkvi, tradicionalno sklonih antijudaizmu, a postajao bi političkim antisemitizmom kada bi ti krugovi uz svoj temeljni kršćanski antisemitizam prihvatili primjerice i socijalni program, koji bi se temeljio na kršćanskim vrijednostima i bio protivan i liberalizmu i socijalnoj demokraciji kao navodnim produktima židovskih rasno-vjerskih vrijednosti. Na koncu autorica politički antisemitizam određuje i kao svjesni, ciljani »koncept«, puki instrument manipulacije radi postizanja drugih, nacionalnih ili svjetonazorskih ciljeva: bilo kao sredstvo pritiska na Židove da pristanu uz neku željenu političku opciju, bilo kao sredstvo homogeniziranja Hrvata oko neke željene opcije. To bi onda politički antisemitizam odredilo i kao neku vrstu neiskrenog antisemitizma, za razliku od isključivo vjerskog ili rasnog, te autorica za neke predstavnike političkog antisemitizma u Hrvatskoj smatra da su bili uvjereni antisemiti i prije nego što su se afirmirali u političkom antisemitizmu, dok za druge navodi da su prije afirmiranja u političkom antisemitizmu bili liberali. Budući da autorica liberalizam i pozitivan odnos prema Židovima smatra vrlo usko povezanima, čini se da smatra kako liberal nije mogao biti antisemit, mada je teško shvatiti da bi se netko mogao koristiti antisemitizmom a da nije i sam prethodno bio uvjereni antisemit, niti da prije nije bio antisemit a da sada jest.

Autorica osnovnim čimbenikom liberalizma smatra pozitivan odnos prema Židovima. Uz to, važnim čimbenikom liberalizma smatra i protivljenje promicanju kršćanskih vrijednosti u politici i javnom životu, odnosno protivljenje vodećoj ulozi Katoličke Crkve u društvu. Kada

piše o starijem dobu, razdoblju bližem polovici 19. stoljeća, liberalizmom naziva i pozitivan odnos prema nacionalnim i političkim pravima naroda, dok u razdoblju od 1879. do 1906. godine taj kriterij liberalizma zanemaruje. Zato može režimsku Narodnu stranku, ekspozituru ugarske Liberalne stranke u Hrvatskoj, koja je štitila hrvatske Židove od napada hrvatske oporbe, ali i u ugarskom interesu sprečavala demokratizaciju hrvatskoga društva i hrvatsku nacionalnu i političku emancipaciju, smatrati najliberalnijom hrvatskom strankom toga doba. Zbog istog razloga može Neodvisnu narodnu stranku, ekspozituru određenih hrvatskih katoličkih krugova, koja je bila perjanica političkog antisemitizma u Hrvatskoj ali i zalagala se za demokratizaciju hrvatskog društva i šira hrvatska politička i nacionalna prava, smatrati najreakcionarnijom hrvatskom strankom toga doba.

Na pola puta između njih autorica je postavila Stranku prava kakva je ova bila do raskola u stranci 1895. godine. U početku promatranog razdoblja stranka je bila potpuno liberalna jer se protivila i antisemitizmu, koji je u Hrvatskoj promovirala Neodvisna narodna stranka i klerikalizmu u hrvatskoj politici i javnom životu, koji je potjecao iz istog izvora. Njezin je nacionalno-politički program u ovom određenju za autoricu nebitan. No, s vremenom je ova stranka poprimila elemente političkog antisemitizma i u korist svojih političkih ciljeva počela se koristiti antisemitskom retorikom. S druge strane zadržala je svoje protuklerikalno stajalište, pa ta stranka prema autoričinom sudu nije mogla biti ni posve liberalna ni posve reakcionarna. Osim toga, njezin odnos prema Židovima nije bio potpuno negativan, nego je bio promjenjiv, pa je iz nekih članaka izbijala antisemitska re-

torika a iz drugih kritika takve retorike. Ta je pojava bila osobito vidljiva od prve polovice 1890-ih, kada je u Stranku prava ušao pokršteni Židov Josip Frank, koji je s vremenom počeo stjecati sve veći ugled u njoj.

I prije su o hrvatskoj povijesti ovoga razdoblja pisali hrvatski povjesničari židovskoga podrijetla, no ovo je prvi put da se o tom dijelu hrvatske povijesti raspravlja s ekskluzivno židovskog stajališta, pri kojoj se ocjeni ne ulazi u nacionalno ili vjersko određenje autorice. Pritom se primjećuje podudarnost ocjene ekskluzivno židovskog i ekskluzivno hrvatskog stajališta o Josipu Franku i Čistoj stranci prava, stranci nastaloj po raskolu u Stranci prava, 1895. godine. Dok su u tradicionalnoj hrvatskoj historiografiji pisanoj pod utjecajem jugoslavenske ideologije Josip Frank i Čista stranka prava zbog svoje ekskluzivno hrvatske, protu(jugo)slavenske i protusrpske politike ocrtani kao negativne pojave, kao služnici odlu-

čućih čimbenika u Austro-Ugarskoj Monarhiji i protunarodne dinastije, ovdje su Josip Frank i njegova stranka ocrtani kao pozitivna pojava. Oni su podnijeli velik teret antisemitske agitacije svojih političkih protivnika, te su postali perjanicom protuantisemitske agitacije u Hrvatskoj, doživljavajući antisemitizam kao sredstvo podjele hrvatskoga naroda, te kao odvrćanje Hrvata od borbe protiv agresivnog srpstva. Ako se traži korijen stradanju Židova u Drugom svjetskom ratu onda je, sudeći prema ovoj knjizi, od svih hrvatskih građanskih stranaka toga doba Čista stranka prava imala najmanje udjela u tom stradanju. Dodao bih da ako se uzme u obzir da je iz te stranke 1919. godine nastala Hrvatska stranka prava, iz koje je potom iznikao ustaški pokret, onda bi se na temelju predodžbe o nasljeđivanju svojstava i o živom utjecaju tradicije moglo pretpostaviti da tom pokretu, barem pri njegovu nastanku, nije bila prirodna nikakva protužidovska politika.

Nakon pravaškog raskola drugim je putem krenula matična Stranka prava, od koje se Čista stranka prava raskolom odvojila. Očišćena od protuantisemitskih čimbenika, ta je stranka punim jedrima zaplovila vodama političkog antisemitizma, ugledajući se pritom na austrijsku Kršćansko-socijalnu stranku, koja je u to vrijeme svojim motivirajućim političkim antisemitizmom postizala velike političke uspjehe u Austriji. Osim toga, razlog zbog kojega je matična Stranka prava prihvatila politički antisemitizam kao bitnu sastavnicu svoga djelovanja bio je i osobne prirode, činjenice da je čelnik konkurentске pravaške stranke, Josip Frank, bio pokršteni Židov, što je njega i njegovu stranku činilo pogodnom metom antisemitske hajke. U tomu se osobito isticao čelnik matične Stranke prava, Grga Tuškan, koji je s vremenom postao »najpoznatiji anti-

semit unutar hrvatskog stranačkog krajo-
lika«, a mjesto njegova prebivališta, Sisa-
sak, postalo je središte i žarište antisemi-
tizma u Hrvatskoj, gdje se u određenim
trenutcima provodila i praktična antise-
mitska politika.

Prihvaćajući politički antisemitizam kao metodu svoga političkog djelovanja, matična Stranka prava je prema autoričnom sudu »postavila temelje« savezu s Neodvisnom narodnom strankom. Ovim izborom riječi i činjenicom da osim antisemitizma i oslonca na antisemitske austrijske kršćanske socijale autorica nije navela ni jednu drugu dodirnu točku matične Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, koja bi omogućila njihov savez, stječe se pogrešan dojam da je u to vrijeme židovsko pitanje bilo ključno pitanje u hrvatskoj politici. Slično tomu, na drugom mjestu autorica navodi da su te dvije stranke našle »sličnost« u protivljenju liberalizmu i »neprijateljstvu prema Židovima«. Njihov odnos prema Srbima i prema državnom položaju Hrvatske unutar Monarhije ovdje se ne spominje. Iz redova tih dviju stranaka, prvo 1896. godine vezanih u Udruženoj opoziciji, potom 1903. godine fuzioniranih u Hrvatskoj stranci prava, koja je 1905. godine stupila u Hrvatsko-srpsku koaliciju, potekla su oba pokreta kojima se autorica između ostaloga bavi u ovoj knjizi: hrvatski kršćansko-socijalni radnički pokret te politički katolicizam.

Kršćansko-socijalni radnički pokret organizirao se 1897. godine u krilu matične Stranke prava, u Sisku, pod vodstvom Grge Tuškana i sisačkog kapelana Stjepana Zagorca. Zagorčevim premještajem u Zagreb i taj je pokret svoje sjedište premjestio u hrvatsku prijestolnicu. Hrvatski kršćansko-socijalni pokret djelovao je posredstvom lista *Hrvatski radnički glasnik* (kasnije *Glas naroda*), koji je od

početka svoga izlaženja zauzeo odlučno antisemitsko stanovište, napadajući Židove i kao socijaldemokrate i kao kapitaliste, i kao neasimilirane Židove koji su protivni hrvatskim interesima i kao asimilirane Židove, poput Josipa Franka. Do 1906. godine ova je radnička organizacija djelovala u okviru Hrvatske stranke prava, kada se nezadovoljna njezinim stupanjem u Hrvatsko-srpsku koaliciju okrenula pokroviteljstvu klerikalne grupe, koja se okupljala oko lista *Hrvatstvo*, te se u isto vrijeme ova radnička organizacija ustrojila kao politička stranka, Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava.

S ovom je godinom završilo sustavno praćenje političkog antisemitizma u Hrvatskoj, no autorica je u kratkim crtama produžila svoj interes i na naredno razdoblje. Općenito je navela da je Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava nastavila djelovati s pozicija političkog antisemitizma i nakon odvajanja od Hrvatske stranke prava, sve do 1910. godine, kada njihove »antisemitske tirade« prestaju uslijed njihovog stapanja s Čistom strankom prava. U toj je pojedinosti ponovo vidljivo prenaplašavanje židovskoga pitanja u onodobnoj hrvatskoj politici, jer se jednoj skupini kao što je izrazito i vulgarno antisemitska kršćansko-socijalna radnička organizacija, odnosno Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava, u ovoj knjizi daje veća važnost nego što ju je ova objektivno imala. Naime, s Čistom strankom prava (Starčevićevom hrvatskom strankom prava) 1910. godine se nije fuzionirala beznačajna Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava, nego puno utjecajnija klerikalna grupa oko *Hrvatstva*, kojoj je Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava u trenutku osnutka trebala biti ulaznica u hrvatski stranačko-politički život. No, pritom se Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava pokazala

političkim mrtvorodenčetom, te se grupa oko *Hrvatstva* za svoj ulazak u stranačko-politički život orijentirala prema postizanju utjecaja u Čistoj stranci prava, dok je Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava ostala samo tužnim privjeskom grupe oko *Hrvatstva*.

Drugi od navedenih pokreta, politički katolicizam, autorica naziva pokret koji se nekim svojim karakteristikama podudara s pokretom koji se u drugom dijelu hrvatske historiografije naziva Hrvatskim katoličkim pokretom. Ondje se Hrvatski katolički pokret počeo organizirati 1903. godine uz odlučan poticaj krčkog biskupa Mahnića. Bio je to laički, prvenstveno omladinski pokret te barem u prvo vrijeme nije išao za osnivanjem posebne političke stranke. Prema mišljenju toga dijela hrvatske historiografije, usporedno s Hrvatskim katoličkim pokretom grupa svećenika koja nije pripadala tomu pokretu, nekadašnjih pristaša Hrvatske stranke prava, 1904. godine pokrenula je list *Hrvatstvo* kao izraz želje za samostalnim stupanjem na političku scenu. U tom smislu je grupa koja se okupljala oko lista *Hrvatstvo* 1906. godine pomogla reorganizirati postojeću kršćansko-socijalnu radničku organizaciju u političku stranku, Hrvatsku kršćansko-socijalnu stranku prava, koja se međutim pokazala kao političko mrtvorodenče. Zato se grupa oko *Hrvatstva* počela sve izrazitije približavati Čistoj stranci prava, zbog čega se od nje 1908. godine i izričito distancirao Hrvatski katolički pokret.

Prema navodima iznesenima u ovoj knjizi, »politički katolicizam« se javio sredinom 1890-ih kao želja dijela katoličkog svećenstva »za eksplicitnim političkim organiziranjem«. U ovo je vrijeme politički katolicizam bio dakle samo želja, nejasan koncept koji je potom jenjao, da bi ga 1903. godine ponovo oživio krčki biskup

Mahnić. Međutim, unatoč tomu što je taj koncept bitno određen kao želja svećentva »za eksplicitnim političkim organiziranjem«, Mahnić, koji je taj koncept oživio, nije želio osnutak posebne katoličke stranke, nego pokreta, dakle nečega čemu nedostaje političke organizacije. Opet, kao dio tog istog političkog katolicizma javio se i list *Hrvatstvo*, 1904. godine, koji je isticao »potrebu organizirane katoličke stranke«, odnosno koji je težio »konstituiranju katoličke političke stranke.«

Autorica skupinu oko lista *Hrvatstvo* opisuje kao blisku Čistoj stranci prava u njezinoj orijentaciji prema Austriji, no kao različitu od nje u »nacionalnoj isključivosti hrvatske političke nacije« i predstavljanju katoličanstva kao jedine prave vjere, čime da je grupa oko *Hrvatstva*, za razliku od Čiste stranke prava, »nekatoličke, poput muslimana i Židova isključivala iz hrvatskoga naroda«. No, »nacionalna isključivost hrvatske političke nacije«, nešto drugačije formulirana, bila je dio programa i Čiste stranke prava. S druge strane želja za katoličkim prvenstvom u hrvatskoj državi zaista je bila u suprotnosti s pravaškim uvjerenjem da vjera nije čimbenik nacije te da su Hrvati viševjerska nacija, što je u javnim istupima Čiste stranke prava rezultiralo njezinim načelnim stajalištem o vjerskoj ravnopravnosti u Hrvatskoj. O odnosu prema Židovima autorica navodi da se grupa oko *Hrvatstva* »suzdržavala u antisemitskoj agitaciji«, no da su u njezinom listu objavljivani i članci »s antižidovskim prizvukom«. Ovaj ublaženi antisemitizam grupe oko *Hrvatstva* javlja se u doba kada je politički antisemitizam na prijelomu stoljeća općenito već prešao svoj vrhunac, te se ukopao u osobne predrasude i stereotipe pojedinaca.

Osim malih isječaka skupljenih po knjizi, u njoj nedostaje sistematsko uspostavljanje odnosa između antisemitizma i hrvatske, odnosno jugoslavenske nacionalne ideje. Autorica tako u opisu protuantisemitizma Čiste stranke prava iznosi njezino odvrtačenje od borbe protiv Židova i pozivanje na borbu protiv Srba kao istinskog neprijatelja Hrvata. Budući da je odnos prema srpskom pitanju bio glavna razdjelnica između hrvatske i jugoslavenske nacionalne ideje, jasno je da je ta stranka zastupala ekskluzivno hrvatski nacionalno-politički program. Isto tako, na nekoliko mjesta autorica daje do znanja da su hrvatske stranke, koje su bile pobornice političkog antisemitizma, težile i uspostavljale političke saveze sa srpskim strankama, te je prema tomu jasno da su te stranke zastupale neku varijantu jugoslavenskog nacionalno-političkog programa. Dakle, u ovom dijelu hrvatske povijesti jugoslavenstvo je bilo antisemitско a hrvatstvo protuantisemitsko.

Autorica na jednom mjestu spominje da se u Hrvatskoj toga doba još uvijek tragalo za »odgovarajućim nacionalnim kriterijima određenja«. Pritom je kao čimbenike hrvatskog nacionalnog određenja, koji su u to doba dolazili u obzir, spomenula samo »jezik, kulturu, vjeru ili podrijetlo«, te je napomenula da su na tim kriterijima vođene rasprave o nacionalnoj pripadnosti bile izvor antisemitizma. Spomenula je i da su hrvatskim strankama, koje su pristajale uz politički antisemitizam, Židovi služili i kao čimbenik hrvatskog nacionalnog određenja, kao oni drugi, u suprotnosti kojih je građena slika pravih Hrvata. Autorica je pogrešno zaključila da Čista stranka prava nije težila nacionalnoj isključivosti hrvatske političke nacije, jer je, upravo suprotno, ta stranka pod hrvatskim političkim imenom obuhvaćala sve pripadnike široko

zasnovane hrvatske države, bez obzira na vjeru i etničko podrijetlo. Nije spomenula da je osnovni kriterij hrvatske nacionalne pripadnosti za pravaše bila pripadnost hrvatskoj državi, što je omogućivalo integraciju Židova u hrvatsku naciju. Nije spomenula ni da je na isključivim kriterijima vjere, kulture, jezika i podrijetla počivala (jugo)slavenska nacionalna ideja, koja nije ni mogla počivati na državno-pravnim kriterijima, poput hrvatske ideje. Jer, Židov u Hrvatskoj mogao je biti Hrvat ali nije mogao biti Slaven.

• Mislav Gabelica

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

Andrej Rahten,
Priestolonasljednikova smrt. Tragom slovenskih i hrvatskih interpretacija Sarajevskog atentata, Zagreb: Tragovi prošlosti, 2024.

Austrougarski prijestolonasljednik Franjo Ferdinand 1914. godine ubijen je jer su njegovi planovi o preustroju Monarhije, koji su mogli zadovoljiti nacionalne interese Hrvata i Slovenaca, smetali velikosrpskim političkim planovima. To je ključna misao koja se proteže kroz knjigu *Priestolonasljednikova smrt. Tragom slovenskih i hrvatskih interpretacija Sarajevskog atentata*, koju je 2024. godine u Zagrebu objavila novoosnovana izdavačka kuća Tragovi prošlosti. Knjiga je prošireno izdanje slovenskoga originala, objavljeno 2014. godine, koji je nadopunjen »hrvatskim interpretacijama« ovoga atentata. Ona je plod dugogodišnjeg znanstvenog rada staroga znanca hrvatskih znanstvenih krugova, slovenskoga povjesničara Andreja Rahtena, koji je u nizu svojih knjiga i znanstvenih članaka između ostaloga pomogao Hrvatima približiti njihovu zapadnu orijentaciju. Knjiga je podijeljena na 14 tematski određenih poglavlja, vrlo kvalitetno je otisnuta, te se u njoj nalazi tridesetak vrijednih fotografija ili samoga nadvojvode ili prizora povezanih s njegovom političkom djelatnošću, obiteljskim životom i smrću. Poglavlja se svojim temama skladno vežu jedno uz drugo te pletu pitku i zanimljivu priču o atentatu na austrougarskoga prijestolonasljednika Franju Ferdinanda.

U poglavlju naslovljenom »Franjo Ferdinand – biografska skica nesuđenog vladara« opisane su obiteljske okolnosti koje su nadvojvodu Franju Ferdinanda, nećaka cara i kralja Franje Josipa I., izbacile u prvi red nasljedstva prijestolja u Aus-

tro-Ugarskoj Monarhiji. Nadvojvoda je zatim opisan kao pristojno obrazovan i vrlo imućan član obitelji Habsburg, konzervativnog, odnosno katoličkog svjetonazora, te tvrdoglave naravi, koji je tim svojim karakteristikama i svojim političkim planovima izazivao odbojnost i u svoga strica Franje Josipa. U opisu nadvojvodina značaja autor ističe podatak da je unatoč dvorskim pritiscima ustrajao na braku sa ženom nedovoljno visokoga roda, čime je odbacio vladarsku budućnost za svoju djecu. U politici je bio protivnik dualizma, a osobito mađarske prevlasti u ugarskom dijelu Monarhije, zbog čega je bio politički prijatelj osobito Hrvata, Slovaka i Rumunja. Uz njih, autor spominje i nadvojvodinu naklonost katoličkim Slovincima koje je, kako se kasnije spominje, nadvojvoda u svojim reformnim planovima bio spreman priključiti južnoslavenskoj federalnoj jedinici pod odlučujućim utjecajem katoličkih Hrvata. Nadvojvodine planove državnopravne reforme Monarhije autor opisuje pojmom »centralizirani federalizam«. Pritom se centralizacija u ovom pojmu odnosi na nadvojvodinu nedvojbenu namjeru ukidanja dualizma i njegovog sustava parlamentarnih delegacija, umjesto kojih je namjeravao ustrojiti središnji, jedinstveni parlament Monarhije, dok o stupnju do kojeg je nadvojvoda namjeravao federalizirati tako stvorenu jedinstvenu državu u historiografiji postoje različita mišljenja.

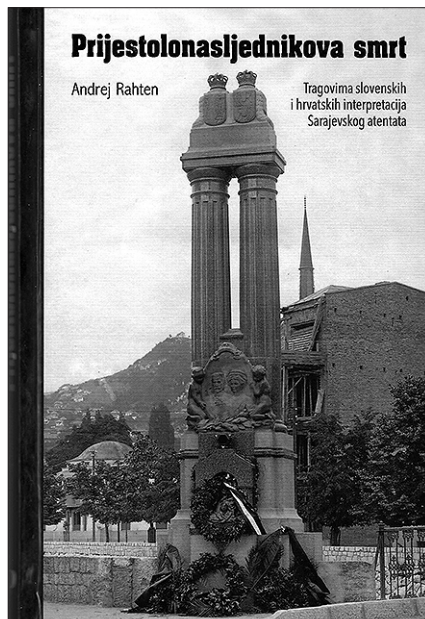
U naslovu poglavlja »Velika Austrija Franje II.« Franjo II. je ime koje je Franjo Ferdinand namjeravao uzeti kada bi se popeo na vladarsko prijestolje, a Velika Austrija je ova jedna, federalno uređena država, za kojom su težili Franjo Ferdinand i krug sastavljen od visokih vojnih časnika, konzervativnih aristokrata i građanskih političara, koji se okupljao oko

njega. Različiti čimbenici ovoga kruga različito su zamišljali Veliku Austriju, pri čemu se razlika nije odnosila samo na navedeni stupanj autonomije federalnih jedinica nego i na njihov opseg i ukupan broj unutar Monarhije. Tako je rumunjski publicist Aurel Popovici, koji je iznio teorijsku osnovu velikoaustrijskih planova, zamislio državu čije bi jedinstvo predstavljao dvodomni središnji parlament, koji bi odlučivao o otprilike jednakom opsegu poslova koji su i po Austro-ugarskoj nagodbi bili određeni kao zajednički (vanjski poslovi, vojska i mornarica, carinska i monetarna politika, kontrola nad strateški važnim prometnicama, uprava Bosnom i Hercegovinom). Svi ostali poslovi bili bi pridržani parlamentima federalnih jedinica, kojih bi ukupno bilo 15. Uz hrvatsku jedinicu, koja bi se sastojala od Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te Rijeke, Međimurja i dijela Istre, postojale bi i posebna slovenska i posebna jedinica ugarskih Srba. Poslove tih federalnih, nacionalnih jedinica izvršavale bi njihove vlade putem ministara, koje bi imenovao car. Federalne, nacionalne vlade delegirale bi svoje predstavnike u središnju vladu, koja bi u suradnji s carem izvršavala navedene poslove središnjeg parlamenta. Sam car, koji bi imao vrhovnu izvršnu vlast, ne bi bio odgovoran ni jednom državnom tijelu, te bi zadržao vladarske prerogative u dotadašnjem opsegu, na području vanjske politike i vrhovno zapovjedništvo nad vojskom.

Sam Franjo Ferdinand pristajao je uz program trijalističkog preustroja Monarhije kao etape do njezine potpune federalizacije. Unutar velikoaustrijskog kruga najgorljiviji zastupnici trijalističkog programa bili su iz redova konzervativne aristokracije. Pritom je bitno da prema velikoaustrijskim zagovornicima trijalizma ovaj nije trebao biti »multiplikacija

dualizma«, odnosno sustav dviju parlamentarnih delegacija koje odvojeno raspravljaju o zajedničkim poslovima nije trebao biti zamijenjen sustavom takvih triju delegacija, nego se uz ustroj treće jedinice trebalo pristupiti i ukidanju navedenoga sustava umjesto kojega je trebao biti uveden središnji državni parlament. Treća državna jedinica, ustrojena kao etapa do potpunog federalizma ali i kao protuteža velikosrpskom programu, bila bi »južnoslavenska« jedinica s bitnim hrvatskim karakteristikama. Njezino središte bilo bi u Zagrebu, ustrojila bi se na temelju hrvatskog državnog prava te bi njezinu većinu činili etnički Hrvati. Njezinu jezgru činile bi Hrvatska, Slavonija, Dalmacija te Bosna i Hercegovina, dok bi joj u proširenom izdanju bile pridružene i slovenske zemlje te Istra.

Unutar dualizma austrijski i ugarski dio Monarhije bili su različito uređeni. Ugarski dio države, bez Hrvatske, bio je uređen kao jedinstvena i strogo centralizirana država, a isto je tako unutar svoje državne autonomije bila uređena i Hrvatska. U austrijskom dijelu Monarhije postojale su pokrajinske autonomije s pokrajinskim skupštinama i njihovim vladama. Velikoaustrijski trijalizam prihvatio je model uređenja austrijskog dijela Monarhije, pa su unutar njega zamišljene tri razine vlasti. Uz središnju vlast u Beču, koju bi predstavljali središnji parlament i središnja vlada, a koji bi odlučivali i upravljali poslovima zajedničkim čitavoj Monarhiji, postojala bi tri parlamenta i tri vlade triju federalnih jedinica, sa sjedištima u Beču, Budimpešti i Zagrebu. Osim toga, prema uzoru na austrijski dio Monarhije, unutar svake federalne jedinice svoja bi predstavnička tijela i svoje vlade imale i pojedine pokrajine, pa je unutar južnoslavenske, odnosno hrvatske jedinice zamišljeno postojanje triju, odnosno

četiriju pokrajina: Hrvatske-Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te eventualno Slovenije, s pripadajućim pokrajinskim tijelima.

Dio političara velikoaustrijskog kruga, kojima je osnovni politički motiv bio slamanje ugarske državnosti, no koji nije uviđao opasnost od velikosrpskog programa, odbacivao je trijalistički model, te je velikoaustrijski program htio ostvariti bez ove druge, srednje razine vlasti: s jakom središnjom vlasti u Beču i s nizom pokrajinskih, lokalnih vlasti. S druge strane skupina visokih vojnih časnika imala je vlastitu velikoaustrijsku logiku, te je treću, južnoslavensku federalnu jedinicu namjeravala učiniti okvirom unutar kojega bi se nasilnom aneksijom Srbije i Crne Gore jednom zauvijek riješilo jugoslavensko pitanje u interesu Monarhije.

U poglavlju naslovljenom »Prijestolonasljednik i južni Slaveni« autor se bavi prijestolonasljednikovim odnosom prema »južnim Slavenima«. Čini se da je i Franjo

Ferdinand »južne Slavene« smatrao jednim narodom, koji dijeli vjera, te da je bio uvjeren da jugoslavenski nacionalno-politički program neminovno mora biti na ovaj ili onaj način ostvaren. Zato je i on, poput navedene skupine vojnih časnika ali isključivo mirnim putem, ustrojem južnoslavenske federalne jedinice u konačnici htio privući Srbiju u okvir Monarhije. U takvoj bi jedinici, oslonjenoj na katoličku Monarhiju, bila osigurana prevlast katoličkog čimbenika, odnosno Hrvata i Slovenaca.

U slovenskim zemljama oslonac prijestolonasljednikovim planovima predstavljale su katoličke pučke stranke ujedinjene u Sveslovensku pučku stranku na čelu s Ivanom Šusteršičem. No uz trijalistički program pristajali su i slovenski liberali, koji pritom nisu imali prijestolonasljednikovu podršku. Kako je hrvatsko državno pravo bilo važan čimbenik trijalističkih planova, s njim su se identificirali i slovenski političari, kod kojih je pritom dolazilo i do potiskivanja vlastite nacionalne individualnosti u korist hrvatsko-slovenske. U tom je smislu pravaška politička ideja, utemeljena na hrvatskom državnom pravu, bila izraz vitalnosti i optimizma hrvatske politike, dok je jugoslavenska ideja, koja je hrvatsku individualnost potiskivala u korist hrvatsko-srpske, bila izraz nemoći i hrvatskog nepovjerenja u vlastite snage. Za slovenske bi se pučane s punim pravom moglo reći da su vodili velikaustrijsku politiku, jer su prihvaćali ne samo onaj trijalizam koji se zadržavao u postojećem okviru Monarhije nego i trijalizam koji je u okvir Monarhije trebao privući i Srbiju. Time su slovenski pučani prihvaćali i njima tuđu kulturološku misiju, vođenu bilo u korist prvenstveno austrijskih interesa, bilo u korist apstraktnih zapadnih vrijednosti,

koja je uvelike nadilazila njihov nacionalni interes.

Autor navodi da su od svih hrvatskih političkih stranaka pristaše Čiste stranke prava (frankovci) najgorljivije zagovarali »velikaustrijsku ideju«. Iako je vođa te stranke, Josip Frank, bio jedan od istaknutijih hrvatskih pripadnika velikaustrijskog kruga, smatram da treba napomenuti da su frankovci velikaustrijsku ideju zagovarali samo ukoliko je bila kompatibilna pravaškom programu iz 1894. godine. Zato se u njih ne može naći primjera da su prihvaćali bilo kakvu nehrvatsku, pa i katoličku misiju, odnosno da su u svoje trijalističke planove uključivali Srbiju. Dapače, oni su se tomu izričito protivili, a u njihovim se planovima uz ideju šireg, ravnopravno javljala i ideja užeg trijalizma, proširenog samo za Istru, pa su i slovenske zemlje za njih očito bile samo luksuz, kojeg su se po potrebi odriicali radi važnijih stvari. Autor kao vrhunac velikaustrijske politike među Hrvatima i Slovencima spominje stvaranje Hrvatsko-slovenske stranke prava. Ta je politička organizacija ustrojena u listopadu 1912. godine, netom pred izbijanje Prvog balkanskog rata, sjedinjenjem Sveslovenske pučke stranke i Svepravaške organizacije, u kojoj su participirali i frankovci. Bila je odraz ideje hrvatsko-slovenskog narodnog jedinstva i hrvatsko-slovenskog zajedništva u borbi za trijalističku ideju.

U poglavlju naslovljenom »Habsburški admiral« autor nam je predočio još jedan razlog prijestolonasljednikove sklonosti Hrvatima i Slovencima: zemljopisni položaj njihovih zemalja, odnosno njihov pomorski potencijal. Franjo Ferdinand je 1898. godine dobio vlastiti vojni ured, čime je počeo obnašati dio vladarskih funkcija. Za razliku od Franje Josipa, koji se nije zanimao za razvoj ratne mornarice, prijestolonasljednik, koji je 1902. godine

imenovan admiralom, planirao je Monarhiju pretvoriti u pomorsku silu, zbog čega je poticao gradnju snažne austrougarske ratne flote. U tomu je naišao na podršku dijela slovenskih i hrvatskih političara, osobito onih koji su i inače bili skloni prijestolonasljednikovim trijalističkim planovima, te je u Hrvatskoj gradnju snažne austrougarske flote osobito zagovarao Josip Frank. Prijestolonasljednikov interes za mornaricu uvjetovao je njegove česte posjete hrvatskoj obali, gdje je obilazio vojna brodogradilišta i sudjelovao u pomorskim manevrima. Važan čimbenik u prijestolonasljednikovoj pomorskoj orijentaciji bio je njegov animozitet prema Italiji i njezinim imperijalnim planovima, što mu je dodatno dizalo ugled u hrvatskoj i slovenskoj javnosti.

Autor smatra da je Franjo Ferdinand glavnog neprijatelja Monarhije vidio u Italiji a ne u Srbiji, unatoč bojazni od velikosrpske politike, koja je, kako smo vidjeli, između ostaloga uvjetovala i njegov trijalistički program. U poglavlju pod naslovom »U sjeni Balkanskih ratova« autor je opisao prijestolonasljednikov odnos prema Srbiji, te promjenu na hrvatskoj i slovenskoj političkoj sceni uzrokovanu srpskim pobjedama u Balkanskim ratovima. Autor pobija tvrdnju kojom se i danas opravdava prijestolonasljednikovo ubojstvo, da je Franjo Ferdinand fanatično mrzio Srbiju. Dokazuje da se on i tijekom aneksijske krize i tijekom Balkanskih ratova protivio planovima austro-ugarskoga vojnoga vrha o preventivnom ratu protiv Srbije i njezinom nasilnom priključenju Monarhiji. Glavni motiv toga protivljenja bila je njegova sklonost obnovi saveza s Rusijom, koja je potjecala iz njegova konzervativnog svjetonazora, kao i njegovo uvjerenje da prije aneksije treba provesti reformu unutarnjeg uređe-

nja Monarhije, čime bi se Srbija mirnim putem privukla k Monarhiji.

Na hrvatskoj i slovenskoj političkoj sceni srpske pobjede u Balkanskim ratovima uzrokovale su porast simpatija prema Srbiji i pomak od hrvatske prema jugoslavenskoj nacionalno-političkoj ideji. Među dotadašnjim uzdanicama trijalističke politike, pravašima i slovenskim pučanima, srpske su pobjede rezultirale pojavom srbofilskih struja, te raspadom hrvatsko-slovenskog savezništva, stvorenog na trijalističkim osnovama. Pritom su oni pravaši, koji su se nalazili pod vodstvom Mile Starčevića, a koji će tijekom Prvog svjetskog rata prihvatiti jugoslavensku političku ideju, nastojali održati hrvatsko-slovensko savezništvo uspostavljeno na trijalističkoj osnovi. S druge strane frankovci, koji su dosljedno ostali uz hrvatsku ideju, povukli su se u svoju nacionalnu jezgru, odrekli se savezništva sa Slovencima i trijalizma te pristali uz subdualizam, odnosno program ujedinjenja hrvatskih zemalja i hrvatske državnosti unutar ugarskog dijela Monarhije. Dakle, veliko-austrijska, trijalistička ideja nije bila osnova frankovačkoga programa, nego je ta ideja bila oslonac tomu programu te je bila odgođena kada mu više nije koristila.

Autor prihvaća tezu da su u atentatu na Franju Ferdinanda ključan utjecaj imale tri skupine: jugoslavenska nacionalistička mladež, udruženje urotničkih časnika u Beogradu te skupina utjecajnih austrougarskih političara koji su se protivili prijestolonasljednikovim reformnim nastojanjima. U poglavlju »Između mladenačkih snova i terorizma« autor se bavi prvom od ovih skupina odgovornih za atentat: jugoslavenskom nacionalističkom mladeži, te uspoređuje njihove organizacije u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te slovenskim zemljama. Ta mladež u Hrvatskoj bila je relativno malobrojna no

radikalna. Ipak, autor smatra da su kasniji svjedoci zbivanja među tom omladinom, kao i jugoslavenska historiografija, pretjerali u isticanju revolucionarnog potencijala te mladeži.

U Bosni i Hercegovini je djelovala Srpsko-hrvatska napredna organizacija, kasnije poznata kao Mlada Bosna, s programom srpsko-hrvatske države, dakle bez Slovenaca. Njezino jugoslavenstvo bilo je vrlo fluidno, te je okupljala mladiće »vrlo različitih pogleda na narodnu pripadnost«, pa i one koji su zastupali velikosrpska načela i nisu se slagali s promicanjem ideje »srpsko-hrvatske nacije«. Nije zabilježeno da bi netko među njima njegovao velikohrvatsku ideju. Većina te mladeži Srbiju je smatrala »obecom zemljom«, dio mladeži bio je učlanjen u velikosrpsku urotničku organizaciju Ujedinjenje ili smrt, a dio je bio povezan i s četničkim organizacijama, posredstvom kojih se ta mladež naoružavala.

Velik prostor ovoga poglavlja autor je posvetio malobrojnoj jugoslavenskoj nacionalističkoj omladini u slovenskim zemljama, koja se početkom Prvoga balkanskoga rata okupila oko lista *Preporod*. Karakteristično je da su se Slovenci, kao i u slučaju trijalizma, našli na margini jugoslavenskoga programa. Kao što je u planovima odlučujućih čimbenika unutar velikoaustrijskog kruga postojao uži trijalizam, koji nije obuhvaćao Slovence i njihove zemlje, tako je, vidjeli smo, postojao i uži jugoslavenski program, hrvatsko-srpski, koji nije obuhvaćao Slovence i njihove zemlje. Kao što su tada Slovenci unatoč svom marginalnom položaju u sklopu trijalističkih planova gajili i snove o jugoslavenskoj federalnoj jedinici unutar Monarhije, koja bi se prostirala do Soluna, a u kojoj bi katolički Slovenci i Hrvati predstavljali političku elitu, tako su i sada »preporodovci«, obrnuto proporcio-

nalno slovenskomu značaju unutar jugoslavenskoga programa, zastupali vrlo širok jugoslavenski politički program, koji je uz Hrvate, Srbe i Slovence uključivao i Bugare.

Budući da je autor spomenuo ključni utjecaj triju skupina na atentat, te da se u navedenom poglavlju pozabavio prvom od njih, jugoslavenskom nacionalističkom omladinom, moglo se očekivati da će u sljedećem poglavlju pisati o drugoj od ovih skupina, o udruženju urotničkih časnika u Beogradu. Međutim u ovom središnjem poglavlju, sedmom po redu, naslovljenom »Ambicije jugoslavenskoga Pijemonta«, autor je pisao o službenoj Srbiji. Ovo poglavlje smatram ključnim u knjizi ne samo po svom središnjem položaju nego i zato što odgovara na ključna pitanja vezana uz atentat, koja zbog moralno-političkih razloga i danas izazivaju najviše prijepora, naime, zašto je Franjo Ferdinand ubijen, te slijedom toga tko je kriv za izbijanje rata.

Na početku poglavlja autor je ponovio da u svojoj politici prema Srbiji Franjo Ferdinand nije bio vođen mržnjom, kojom se iz velikosrpskih redova i danas opravdava njegovo ubojstvo, te da je u dva navrata, tijekom aneksijske krize i tijekom Balkanskih ratova zauzdao želju vojničke stranke za preventivnim ratom protiv Srbije. Istaknuo je da se nasuprot agresivnoj politici prijestolonasljednik odlučio za meku politiku prema Srbiji i za njezino mirno privlačenje k Monarhiji, odnosno za politiku mekog prodora Monarhije na Balkan. Iako se u nekim krugovima službene Srbije vjerovalo da je Franjo Ferdinand vođa agresivne, vojničke stranke u Monarhiji, koja želi anektirati Srbiju nasilnim putem, u drugim je krugovima bila poznata prijestolonasljednikova namjera da mirnim putem privuče Srbiju k Monarhiji, pri čemu je kao naj-

veća opasnost po suverenitet Srbije bio označen njegov trijalizam. Prema mišljenju tih srpskih krugova južnoslavenska bi država u okviru Monarhije, zadovoljavajući nacionalne težnje Srba i pružajući im priliku za gospodarskim i kulturnim napretkom, Srbiju i Crnu Goru neminovno privukla u svoj okvir, te bi one tom prilikom izgubile suverenitet i međunarodno-pravni subjektivitet. Prema nekim tvrdnjama, velikoaustrijska je ideja trijalizma prije Balkanskih ratova imala pristaše i u Srbiji, te je opasnost od te ideje navodno i neposredno motivirala službenu Srbiju da stupi u Balkanski savez. Dodatnu opasnost od ostvarenja te ideje za Srbiju je predstavljala i prijestolonasljednikova konzervativna politika, kojom je on nastojao za svoju politiku osigurati podršku Rusije.

Nasuprot trijalističkoj ideji nije stajala goloruka i miroljubiva Srbija nego Srbija koja je u borbi za prevlast nad Balkanom razvila svoj imperijalni, velikosrpski program i ideju jugoslavenskog Pijemonta. Ostvarenje te ideje računalo je s raspadom Monarhije. Nakon pobjeda u Balkanskim ratovima samosvijest Srbije je narasla. Takvoj je Srbiji odgovarala likvidacija Franje Ferdinanda, čiji su planovi o reformi unutarnjeg uređenja Monarhije najozbiljnije prijetili ne samo njezinim imperijalnim planovima, nego i u konačnici opstanku Srbije kao države. Zato, analizirajući poznate činjenice koje dovede u vezu službenu Srbiju i atentatore autor zaključuje da je službena Srbija ili stajala iza atentata, ili da je doznala za njegovu pripremu ali da je učinila premalo da se atentat spriječi. Nešto kasnije autor je kao specifičnost Sarajevskog atentata naveo da se njega, za razliku od drugih atentata toga vremena, razumno moglo dovesti u vezu s političkim elitama strane države, mada se neposredni do-

kazi protiv srpske vlade zaista nisu mogli naći.

U poglavlju naslovljenom »Ispovjednik Sofije Hohenberg«, autor utvrđuje odgovornost za atentat austrougarskih političkih krugova, koji se nisu slagali s nadvojvodinim reformnim planovima. Oni se drže odgovornima za grijeh propusta. Dugogodišnji ispovjednik prijestolonasljednikove supruge iz naslova poglavlja je benediktinski redovnik Ivan Žibert, koji je nakon ubojstva Franje Ferdinanda i supruge objavio knjižicu u kojoj je zorno opisao neprijateljski odnos dvorskih i određenih političkih krugova prema prijestolonasljedniku. Prema njegovoj tvrdnji, ovaj odnos rezultirao je neobaziranjem na navodna upozorenja na moguću opasnost prije putovanja u Sarajevo te izostavljanjem strožih sigurnosnih mjera u Sarajevu.

Na temelju Žibertovih tvrdnji, potkrijepljenih i drugim svjedočenjima, autor je odredio dva glavna centra moći unutar Monarhije s kojima je prijestolonasljednik bio u sukobu: određene dvorske krugove i mađarsku političku elitu. Neprijateljstvo dvorskih krugova barem u prvom redu nije bilo uzrokovano razlikom u političkom uvjerenju, nego je proizlazilo iz sukoba u koja je Franjo Ferdinand ulazio zbog nepoštovanja prema njegovoj supruzi, suviše niskog plemićkog podrijetla. S druge strane, nešto kasnije autor navodi i mišljenje da se stanovit dio »plemstva« protivio i nadvojvodinim reformnim planovima. Tim planovima prijestolonasljednik je nedvojbeno prijetio interesima mađarske političke elite, koja je državnošću Zemalja ugarske krune imala odlučujući utjecaj u Monarhiji i koja je represivnom politikom unutar Ugarske dominirala nad nemađarskim narodima. Osim tih dvaju centara moći autor je u ovom kontekstu spomenuo i političke

razlike između prijestolonasljednikova kruga i kruga političara koji su važili za pouzdanike Franje Josipa, a nešto kasnije spomenuo je i političke razlike između njega i »velikonjemačkih krugova« u Monarhiji. Ovdje je spomenuo i pojedince koji su bilo zbog nemara bilo zbog osobnih ambicija propustili napraviti sve što je bilo potrebno da se osigura prijestolonasljednikova sigurnost.

Reakcije na prijestolonasljednikovu smrt otkrivala su politička stajališta aktera na slovenskoj i hrvatskoj političkoj sceni. U poglavlju naslovljenom »Reakcije slovenskoga i hrvatskoga političkog vrha na Sarajevski atentat« autor navodi da su na toj političkoj sceni za prijestolonasljednikom najviše žalili oni koji su se za njegova života najviše uzdali u njegove trijalističke planove. U slovenskim zemljama najviše su žalili pučani, koji su kao krivce za atentat odredili nositelje velikosrpske politike. Šusteršič je smatrao da je Franjo Ferdinand ubijen zbog reformnih planova koji su mogli zadovoljiti nacionalne težnje Hrvata i Slovenaca, a to zadovoljstvo, smatrao je Šusteršič, »predstavlja smrt za velikosrpski pokret, koji živi samo od nezadovoljstva južnih Slavena«.

U hrvatskoj je javnosti prijestolonasljednikova osobita sklonost Hrvatima bila gotovo općeprihvaćenom činjenicom, te je nakon njegove smrti među Hrvatima bio i gotovo opći osjećaj tuge i srušenih nada u državnu reformu koja će napokon zadovoljiti hrvatske interese. U tom gotovo općem osjećaju tuge i razočaranja postojale su iznimke. Među strankama Hrvatsko-srpske koalicije, utemeljene na ideji hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva i vjernoj ugarskoj vladi, formalno se žalilo za prijestolonasljednikom, ali se odgovornost za atentat nastojala skinuti sa Srba i velikosrpskog programa iza ko-

jega bi stajala službena Srbija. Umjesto toga atentat se nastojalo prikazati kao djelo nerazumnih pojedinaca, doduše Srba, ali koje su za atentat motivirali drugi, a ne nacionalni razlozi. U tisku Koalicije objavljivane su i lažne vijesti da je službena Srbija na vrijeme obavijestila Franju Ferdinanda na opasnost putovanja u Sarajevo, što je sam prijestolonasljednik zanemario, pa je prema tom tisku bio sam i odgovoran za svoju smrt.

S druge strane, na vijest o prijestolonasljednikovoj smrti od hrvatskih je stranaka najžešće reagirala frankovačka Stranka prava, koju je karakterizirala izrazita protujugoslavenska i protusrpska politika. Oni pravaši koji su se nalazili pod vodstvom Mile Starčevića, a koji su vodili glavnu riječ u spomenutoj Hrvatsko-slovenskoj stranci prava i time svojedobno bili perjanice velikoaustrijskog trijalizma u Hrvatskoj, doživjeli su prijestolonasljednikovu smrt manje tragično. Prema frankovcima, atentat nije bila akcija nekolicine zavedenih mladića nego rezultat trajnog i planskog huškanja službene Srbije i njezinog velikosrpskog programa. Kao izraz svoga političkog stajališta, frankovački su zastupnici u Hrvatskom saboru otvoreno prozvali zastupnike Hrvatsko-srpske koalicije kao sukrivce za atentat, te su frankovci diljem Hrvatske organizirali protusrpske demonstracije tijekom kojih je uništavana srpska imovina. Frankovačko viđenje atentata, njegovih uzroka i posljedica, dijelila je i Hrvatska pučka seljačka stranka Stjepana Radića. Prema mišljenju te stranke, koje se nije razlikovalo od navedenog mišljenja vođe slovenskih pučana Šusteršiča, prijestolonasljednik je bio ubijen jer je namjeravao Bosnu i Hercegovinu pripojiti Hrvatskoj, čime bi ovu zemlju zauvijek otrgnuo iz srpskih ruku. I ovdje je pri-

jestolonasljednikov trijalizam bio suprotstavljen velikosrpskim planovima.

U poglavlju naslovljenom »Sudac i atentatori: kontroverze svjedočenja« autor je nastojao demistificirati onaj narativ o atentatu koji je bio stvoren da ga opravda. Kao podlogom za to poslužio se knjigom suca istrage o atentatu, Hrvata Leona Pfeffera, koja je objavljena 1938. godine u Zagrebu. Prema Rahtenovu mišljenju ta je knjiga trebala poslužiti Pfefferovoj rehabilitaciji u jugoslavenskoj državi te je, valjda zauzvrat, trebala i pomoći u skidanju odgovornosti Srbije za atentat i izbijanje rata. U svojoj knjizi Pfeffer je atentatore prikazao kao zanesene idealiste, i to ne zanesene velikosrpskim nego jugoslavenskim nacionalističkim programom. Prema Pfefferu, sudionici u atentatu ubili su Franju Ferdinanda jer su bili uvjereni da je on vođa vojničke stranke koja je namjeravala porobiti Srbiju. No, prema stenografskim zapisnicima sa Sarajevskog procesa, dio urotnika je naveo da je prijestolonasljednik ubijen kako bi se spriječilo ostvarenje njegovih reformnih planova, koji bi naškodili interesima Srbije. Dok su neki od urotnika smatrali da je Franjo Ferdinand htio spriječiti sjedinjenje južnih Slavena, drugi su govorili da je namjeravao federalizirati Monarhiju, kojoj bi se potom priključile Srbija i Crna Gora. Dok su neki govorili da je Franjo Ferdinand bio »fanatični katolik i Nijemac«, protivnik Slavena, drugi su govorili kako je poznato da je prijatelj Hrvata i »uopće prijatelj Slovena«. Andrej Rahten je uvjeren da je upravo činjenica da je prijestolonasljednik bio prijatelj Slavena, odnosno da su njegovi planovi bili rezultat »dobrih namjera prema južnim Slavenima«, uzrokovala njegovu smrt.

U kontekstu Sarajevskoga procesa autor je obradio temu koja još jednom svjedoči o marginalnom položaju Slove-

naca u jugoslavenskom pokretu. Poglavlje naslovljeno »Ljubljanski veleizdajnički proces« obrađuje veleizdajnički proces u Ljubljani, koji je u rujnu 1914. godine pokrenut protiv tridesetorice preporodovaca. Zbog male političke težine zločina za koji su terećeni te zbog blagih kazni koje su zbog toga dobili, autor je zaključio da su takozvani ljubljanski veleizdajnici bili tek »svojevrsna kolateralna šteta na šahovnici sukoba između velikoaustrijske i velikosrpske ideje«. Ipak i takvi su izazivali čuđenje prvaka slovenskih pučana Šusteršiča, koji se čudio onima koji Beograd a ne Beč proglašavaju kulturnim središtem južnih Slavena. »Kakva je to kultura! Kultura bomba, kultura revolvera, kultura ubojstava! Mi im se zahvaljujemo na toj kulturi, mi imamo svoju kulturu, mi imamo svoje kulturno središte u Austriji.« Te Šusteršičeve riječi potvrđuju da je u slovenskom društvu bila riječ o sukobu između velikoaustrijske i velikosrpske ideje. U Hrvatskoj je velikosrpsstvu bila suprotstavljena i velikohrvatska ideja.

Posljednja tri poglavlja knjige sadržavaju analizu kulturnoga naslijeđa ostavljenoga iza smrti Franje Ferdinanda i raspada Austro-Ugarske Monarhije. U prvom od njih, naslovljenom »Prijestolonasljednik u povijesnom pamćenju«, autor je obratio pozornost na način na koji je Franjo Ferdinand zadržan u povijesnom sjećanju. Pritom je svoju analizu kulture sjećanja na Franju Ferdinanda protegnuo na Čehoslovačku i obje jugoslavenske države, te ju je temeljio ne samo na historioografskim nego i na književnim djelima, stranačkim polemikama i igranim filmovima. Jedna od karakteristika te kulture sjećanja jest da je Franjo Ferdinand u oba jugoslavenska režima predstavljen uglavnom kao izdanak militantne Austrije, vođa ratne stranke koja je namjeravala

vojno slomiti Srbiju, dok je odnos prema atentatorima u tim dvama režima bio različit. Dok je u monarhističkoj Jugoslaviji službeni odnos prema atentatorima bio pozitivan ali i suzdržan, tek je komunistički sustav atentatore uzdigao »na počasno mjesto u jugoslavenskoj državnoj ideologiji«. Pritom, čini se, monarhijski sustav nije mogao otvoreno slaviti ubojstvo (budućeg) vladara a osim toga, u jeku žučnih rasprava o krivnji za izbijanje Prvoga svjetskoga rata, srpska politička elita pretjerano oduševljenim slavljenjem atentata nije smjela dovesti u pitanje nevinost Srbije.

U poglavlju »Trijalističke dileme u historiografiji« autor polemizira sa starim tezama nekadašnjega autoriteta u poznavanju Sarajevskoga atentata, Vladimira Dedijera, koji je u svom kultnom djelu *Sarajevo 1914* naveo da se Franjo Ferdinand nije uistinu zalagao za trijalizam nego za ideju zajedničke centralističke monarhije s pojačanim prerogativima vladara i dominacijom njemačkog elementa u njoj, da je trijalizam bio samo prijestolonasljednikovo sredstvo zastrašivanja Mađara i izazivanja hrvatsko-srpskih sukoba, dakle neiskrena kalkulacija, bez ambicija za stvarno provođenje državnopravne reforme u smislu ispunjenja političkih zahtjeva Slovenaca i Hrvata, te da je Franjo Ferdinand bio »tiranin« u kojemu »mržnja prema Slavenima nije mnogo zaostajala za njegovom dobropoznavanom i često očitovanom mržnjom prema Mađarima«. Ove su teze, a uz njih i teza da je Franjo Ferdinand čak i iz takvih, neiskrenih trijalističkih planova izbacio Slovence, potom postale čvrsto ukorijenjene u jugoslavenskoj historiografiji te relativno utjecajne i u ondašnjoj inozemnoj historiografiji. U svrhu pobijanja tih teza autor je podvrgnuo kritici izvore na kojima je Dedijer svoje teze gradio te

je pružio uvid u niz izvora koje Dedijer nije koristio u svojoj knjizi, a koji dokazuju suprotno, da je prijestolonasljednikov trijalizam bio ozbiljan i iskren program unutar kojega su svoje mjesto imali i Slovenci. Prema autoru, u Dedijera je postojala želja da se atentat opravda kao »ubojstvo tiranina«, kojoj slici nije odgovarala činjenica da je Franjo Ferdinand bio zagovornik trijalizma i prijatelj političkim težnjama Hrvata i Slovenaca. Pritom je nedvojbeno i da se Franjo Ferdinand u prvom redu borio za interese Habsburške Monarhije i da je bio prijatelj političkim težnjama Hrvata i Slovenaca samo zato što su one bile sukladne ispravno shvaćenim habsburškim interesima.

Na koncu, autor u poglavlju naslovljenom »Stogodišnje polemike – i deset godina kasnije« podsjeća na rasprave koje su svoj vrhunac doživjele po završetku Prvoga svjetskoga rata i koje su se činile prevladanimi, ali su oživjele uz obilježavanja stogodišnjice Prvoga svjetskog rata. Vrlo kratko autor spominje najvažniju od ovih rasprava, »vječno pitanje« krivnje za Prvi svjetski rat. Iako autor odgovornima za rat drži tadašnje zaoštrene odnose velesila, pri kojima je okidač za izbijanje sukoba mogao biti bilo što, činjenica je da u knjizi autor za konkretni okidač rata, ubojstvo Franje Ferdinanda, drži odgovornim velikosrpsku političku ideju koju je njegovala srpska država. Kao drugu od rasprava autor spominje onu potaknutu pitanjem je li Monarhija u krizi izazvanoj atentatom mogla biti umjerenija i ne navijestiti Srbiji rat. Ta rasprava u sebi sadrži i pitanja o stvarnoj prijetnji velikosrpske ideje za Monarhiju te o vanjskopoličkim planovima Franje Ferdinanda, u koje ulazi i njegov odnos prema Srbiji. U tom kontekstu autor je zabilježio i da je smrću

Franje Ferdinanda s austrougarske političke scene nestalo utjecajne osobe koja je bila iskren protivnik ratne avanture u Srbiji. Upravo je njegovim ubojstvom, za koje autor drži odgovornom velikosrpsku ideju iza koje je stajala srpska država, u Monarhiji prevladala ratna stranka.

Treća od ovdje spomenutih rasprava potaknuta je pitanjem je li Monarhija u trenutku izbijanja rata bila već zrela za propast. Činjenica je da Monarhija nije izdržala teret totalnoga rata, a jedan od razloga za to sigurno je bio i njezin višenacionalni ustroj. No, autor smatra da prije rata propast Monarhije uopće nije bila zacrtana te da se u dobu ubrzanog uspona nacionalizama trudila stvoriti kompromis među interesima raznih naroda, zbog čega nije zaslužila da ju se naziva »tamnicom naroda«. Takvim pokušajima kompromisa pripadali su i trijalistički planovi Franje Ferdinanda. Oni su vodili računa o južnoslavenskom pitanju, koje nije bilo samo unutarnjopolitičko nego i vanjskopolitičko pitanje Monarhije. Oko tih planova postoje mnoge dvojbe, no autor smatra da s velikom sigurnošću može zaključiti kako »Sarajevski atentat nije bio samo nasilni čin skupine mladih nacionalista protiv navodno tiranskog režima, nego je bio posljedica suočavanja dvaju državnopravnih koncepta – velikoaustrijskog i velikosrpskog. Principovi su pucnji prisilili suparničke strane da borbu za prevlast na Balkanu napokon odluče na bojnopolju.«

• *Mislav Gabelica*

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

Darko Gavrilović, Svetozar Pribičević i hrvatsko-srpski odnosi na prijelazu stoljeća, Zagreb: Srednja Europa, 2025.

Povodom 150. obljetnice rođenja srpskog političara Svetozara Pribičevića, u Zagrebu je 2025. godine objavljena knjiga Darka Gavrilovića *Svetozar Pribičević i hrvatsko-srpski odnosi na prijelazu stoljeća*. »Prijelaz stoljeća« o kojemu se ovdje radi prijelaz je iz 19. u 20. stoljeće. U knjizi autor polazi od teze o hrvatsko-srpskim odnosima kao ključnom čimbeniku i hrvatske i srpske političke povijesti 20. stoljeća. U tim je odnosima hrvatski Srbin Svetozar Pribičević odigrao važnu ulogu u prvoj polovici toga stoljeća, te se ova knjiga bavi s prvih dvadesetak godina njegova političkoga rada, koje obuhvaćaju razdoblje od konca 19. stoljeća do 1918. godine i stvaranja jugoslavenske države.

U dugačkom uvodnom dijelu knjige autor je predstavio bitne političke događaje u Habsburškoj Monarhiji te događaje koji su bili odraz nacionalnog »buđenja« i sazrijevanja Hrvata i Srba u Monarhiji tijekom 19. stoljeća, a koji su prema autorovu sudu utjecali ili su mogli utjecati na političko sazrijevanje Svetozara Pribičevića. U tom dijelu autor političku povijest Monarhije započinje od 1867. godine i njezinog pretvaranja u dualističku Austro-Ugarsku Monarhiju. On smatra da je »dualizmom spašeno jedinstvo Monarhije«, ali istovremeno ističe i nacionalne probleme u tako ustrojenoj Monarhiji, koji su prema njegovu sudu doveli do raspada Monarhije. U tom kontekstu spominje sukob Mađara s vladarom oko proširenja državnih prava ugarskog dijela Monarhije te germanizaciju u austrijskom i mađarizaciju u ugarskom dijelu Monar-

hije. U kontekstu Monarhije kao »tamnice naroda«, autor ni Hrvatsko-ugarsku nagodbu ne drži ugovorom dviju pravno ravnopravnih strana, nego ugovorom dviju stvarno neravnopravnih strana.

Status velesile toj dualističkoj državi jamčio je njezin savez s Njemačkom, uz koju je, prema autorovu sudu, Austro-Ugarska Monarhija povela politiku »prodora na istok«, na putu kojega su se našli Osmansko Carstvo i balkanske zemlje. U tom prodoru autor sudar Monarhije s osnaženom Srbijom ne drži sudarom dviju imperijalnih ideja, velikoaustrijske i velikosrpske, nego »imperijalne planove« pripisuje samo Austriji, dok politiku Srbije opisuje kao njezin »povećan politički i financijski utjecaj na južnoslavenske političare u Dvojnoj monarhiji«, koji su kovali »planove o stvaranju južnoslavenske države, kojoj bi Srbija bila centrom«.

Autor u korijenu jugoslavenske nacionalno-političke ideje vidi slavensku ideju u njezinim inačicama: panslavizmu i austroslavizmu. U sklopu slavenske ideje, smatra autor, započela su i »nacionalna buđenja slavenskih naroda« u Monarhiji. Hrvatski narodni preporod, smatra autor, postavio je temelje »nacionalnoj svijesti u Hrvata«, ali se može smatrati i začetkom »šireg južnoslavenskog programa o preuređenju Habsburške Monarhije« među Hrvatima. Ovdje hrvatstvo ima nacionalnu odrednicu, a jugoslavenstvo je politički program preustroja Monarhije, dakle dio austroslavizma. Nešto kasnije autor hrvatstvo definira prvenstveno kao politički program, dok jugoslavenstvu daje prvenstveno nacionalnu odrednicu u značenju »nacionalnog jedinstva Južnih Slavena«, koji bi se politički okupili oko dva centra, Hrvatske i Srbije, te koji bi se u pogodnom trenutku ujedinili u južnoslavensku federaciju. U tom kontekstu autor navodi da će tijekom vremena ova jugos-

lavenska nacionalno-politička ideja »hrvatskoj (političkoj, op. M. G.) individualnosti sve jasnije pridavati (hrvatsko, op. M. G.) nacionalno obilježje, ne napuštajući pritom shvaćanje o južnoslavenskom okviru kao etničkoj, jezičnoj, kulturnoj i, prema mogućnostima, političkoj zajednici.«. Dakle, autor u svakom slučaju hrvatsku inačicu jugoslavenskog nacionalno-političkog programa ne drži negacijom nego afirmacijom hrvatskoga nacionalno-političkog programa.

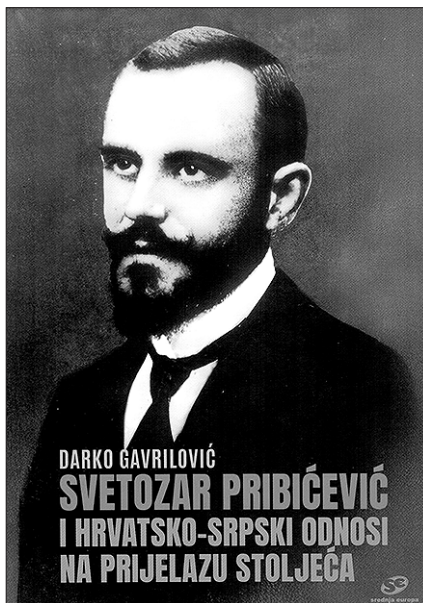
Autor drži da još u drugoj polovici 19. stoljeća hrvatsko-srpski odnosi nisu bili ključan čimbenik hrvatske politike. On u tom razdoblju pravi razlike među hrvatskim političkim strankama i objašnjava raskole unutar njih isključivo na temelju njihova odnosa prema središtima moći u Monarhiji, Beču i Budimpešti, a ne i na temelju njihova odnosa prema Srbima. U tom kontekstu autor i pravaštvo definira isključivo prema njegovoj političkoj a ne i nacionalnoj dimenziji. Prema autoru, Stranka prava je idejno bila utemeljena na hrvatskom državnom pravu, težila je samostalnoj hrvatskoj državi, a u Dalmaciji se dosljednije od narodnjaka borila za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Ključnim političkim događajem toga vremena u Hrvatskoj autor smatra sklapanje Hrvatsko-ugarske nagodbe, 1868., koju smatra pogodbom lošom za Hrvate. Zbog loših posljedica Nagodbe u Hrvatskoj su tada dominantni bili »hrvatsko-ugarski odnosi«, koji su kulminaciju imali za Klučnovu vladavine. Tek uspostavljanjem hrvatsko-srpskog savezništva, početkom 20. stoljeća, hrvatsko-srpski odnosi postali su ključnim čimbenikom hrvatske politike.

Autor postojanje »Srba« na prostoru južne Ugarske bilježi od 15., a na prostoru današnje Hrvatske od 16. stoljeća. U Bosni i Hercegovini autor Srbe bilježi još od srednjeg vijeka. Prvobitni politički i

kulturni centar Srba u Monarhiji nalazio se u južnoj Ugarskoj, gdje su Srbi koncem 18. stoljeća definirali svoj prvi politički cilj, teritorijalnu autonomiju unutar Monarhije. Nešto kasnije su se afirmirali Srbi u Hrvatskoj, koji nisu težili teritorijalnoj autonomiji u Hrvatskoj, nego postizanju pune nacionalne ravnopravnosti s Hrvatima. Od druge polovice 19. stoljeća borba Srba za ovakvu vrstu afirmacije vodila ih je u sukobe s Hrvatima. Oni su postali intenzivniji od 1880-ih godina, nastupom bana Khuen Héderváryja, koji je uz pomoć Srba, kojima je dijelio nacionalne povlastice, sprečavao političke procese u Hrvatskoj koji su težili njezinoj većoj samostalnosti.

Uz Srbe, koji su svoje nacionalne zahtjeve ispunjavali suradnjom s hrvatskim nagodbenim režimom, u Hrvatskoj je od 1880-ih godina djelovala i oporbena Srpska samostalna stranka. Početkom 20. stoljeća ta se stranka, iz koje je potekao i Svetozar Pribićević, afirmirala kao naj snažnija srpska politička stranka u Hrvatskoj. Prema mišljenju autora, ta je stranka u to vrijeme »u svojoj političkoj retorici usvojila i elemente jugoslavenskog nacionalno-političkog programa«, ne zapostavljajući ipak ni »srpske interese«. Naime, ona je u to vrijeme svoj temeljni zahtjev za punom nacionalnom ravnopravnosti Srba s Hrvatima prilagodila jugoslavenskom nacionalno-političkom programu tako što je, osim o dvama nacionalno ravnopravnim narodima u Hrvatskoj, Hrvatima i Srbima, sada govorila i o jedinstvenom, srpsko-hrvatskom političkom narodu u Hrvatskoj, koji bi uz hrvatske podjednako i ravnopravno imao i srpske narodnosne karakteristike.

Slijedi poglavlje naslovljeno »Početak Pribićevićevog političkog usmjeravanja i djelovanja«, koje obrađuje početke i okolnosti Pribićevićeve političke afirmacije. U

njemu stoji da je Svetozar Pribićević, rodom iz Kostajnice, potekao iz obitelji u kojoj se njegovao srpski nacionalni osjećaj te je u njemu taj osjećaj od malih nogu bio živo prisutan. U političkom radu ga je resila »apostolska revnost« i »fanatična borbenost«. Čini se da je te karakteristike pratilo i častohleplje, te pretjerano uvažavanje vlastite osobe. Kada je još kao student, koncem 19. stoljeća, stupio na političku pozornicu prihvatio je misao o potrebi takve srpsko-hrvatske »političke suradnje« kojom ne bi bili ugroženi srpski nacionalni interesi. »Suradnja« se temeljila na ideji srpsko-hrvatskog narodnog jedinstva, a »ta ideja postala je srž njegove ideologije i takvom će ostati do uspostave šestosiječanjske diktature«. To je bila srpska inačica jugoslavenske nacionalno-političke ideje, koja za razliku od hrvatske inačice nije predviđala dva centra južnoslavenskog okupljanja, Hrvatsku i Srbiju, nego samo jedan, Srbiju. Sukladno tomu srpska inačica jugoslavenske ideje nije predviđala postojanje

krnje južnoslavenske države, koja bi se razvijala unutar Monarhije, niti je predviđala da bi cjelovita jugoslavenska država mogla biti federacija sastavljena od hrvatsko-srpskog (-slovenskog) i srpskog dijela, nego je predviđala stvaranje isključivo i samo cjelovite i jedinstvene srpsko-hrvatske države.

Pribičević je tu svoju nacionalnu ideju temeljio na pravu naroda na samoodređenje, koje je prema sudu autora bilo suprotstavljeno »načelu legitimnosti«. Ovu suprotstavljenost autor vidi samo prema idejama »ugarskih i bečkih vladajućih krugova«, a ne i prema načelu legitimnosti sadržanom u hrvatskom državnom pravu kao jednom od temelja hrvatske nacionalne ideje. U dokazivanju svoga uvjerenja da su Srbi i Hrvati dijelovi jednog te istog naroda, Pribičević je negirao kulturne, državopravne i povijesne kriterije u određenju nacije, koji su dokazivali suprotno. Umjesto tih kriterija postavio je prvenstveno psihološki kriterij, postojanje jedinstvene srpsko-hrvatske »narodne duše«, koja ima svoj izraz u »zajedničkom narodnom životu.« Tu »narodnu dušu« karakterizira »jednak način mišljenja i shvaćanja, isti pravac misli« Srba i Hrvata, njihova »zajednička osjećanja, zajednički interesi i vjerovanja.« Ipak, ovom navodno objektivnom kriteriju nedostajao je »subjektivni osjećaj pripadnosti« istom narodu, odnosno »svijest o zajedničkoj narodnosti.«

Čini se da je Pribičević očekivao da će zadatak razvoja svijesti o jedinstvenoj srpsko-hrvatskoj narodnosti obaviti tek jugoslavenska država, pa se ta država, dakle, nije mogla stvoriti na načelu prava naroda na samoodređenje koje je Pribičević navodno prihvaćao nasuprot načelu legitimteta. U tom smislu autor navodi i da je Pribičević smatrao kako se »svijest o pripadnosti jednom narodu stvara

odozgo.« Također navodi i da je stajalište Srpske samostalne stranke bilo da se »pitanje južnoslavenskog (nacionalnog, op. M. G.) ujedinjenja« nije smatralo »aktualnim prije nego se postigne političko jedinstvo Hrvata i Srba«. Ako se jugoslavenska država nije mogla stvoriti ni na načelu povijesnog legitimiteta ni na načelu samoodređenja naroda, onda se ona mogla stvoriti samo vojnom pobjedom Srbije, dakle na načelu prava jačega.

Pribičević je sa skupinom srpske mladeži, koja je dijelila njegova ideološka polazišta, početkom 1900-ih pristupio Srpskoj samostalnoj stranci te reformirao njezin politički program, koji je »pristao uz gledište o narodnom jedinstvu Srba i Hrvata«. Time se politički pravac ove stranke približio pravcu jugoslavenskog dijela hrvatske oporbe, s kojom je počela i politička suradnja. Međutim, autor navodi i da se u stranci unatoč njezinom pristajanju uz gledište o srpsko-hrvatskom narodnom jedinstvu i dalje zastupalo mišljenje »o posebnosti identiteta Srba« te da se suradnja s Hrvatima u stranci prihvaćala radi »jačanja svijesti o (srpskom, op. M. G.) nacionalnom identitetu«, te radi »poboljšanja položaja Srba u Hrvatskoj«. Dakle, prihvaćanjem jugoslavenske nacionalno-političke ideje u Srpskoj samostalnoj stranci nije odbačena ni ekskluzivna srpska nacionalno-politička ideja, niti program nacionalne ravnopravnosti s Hrvatima, koju bi Srbi postigli kao poseban, od Hrvata različit narod. Pitanje je što je tu bio glavni a što rezervni plan.

Od 1903. godine u Srpskoj samostalnoj stranci prevladala je Pribičevićeva struja, koja je bila za suradnju s hrvatskim političkim strankama jugoslavenske orijentacije. Promjeni smjera stranačke politike pogodovala je smjena dinastije u Srbiji, kojom je Srbija promijenila vanj-

skopolitički pravac i okrenula se postizanju svojih nacionalnih ciljeva na prostoru Monarhije. Hrvatsko-srpska politička suradnja, koja je dakle uspostavljena u trenutku promjene vanjskopolitičke orijentacije Srbije, opravdavana je navodnom opasnošću od »njemačkog prodora na istok«, odnosno od velikoaustrijskih planova na Balkanu. Prema autorovu sudu ta je suradnja bila temelj takozvane politike »novoga kursa«, pri čemu autor ne spominje da je drugi temelj te politike, po čemu je i dobila ime, bila hrvatsko-mađarska suradnja. Naime, ta je politika predstavljala »novost« po tomu što su se hrvatske stranke jugoslavenske orijentacije, koje su se u svojoj politici dotad tradicionalno oslanjale na Beč, sada okrenule suradnji s mađarskom oporbom, koja je težila daljnjem razbijanju jedinstva Monarhije. Time su ove hrvatske stranke, koje su dotad djelovale u kontekstu austroslavizma, demonstrirale želju za razbijanjem Monarhije i za prihvaćanjem jugoslavenskog programa koji se trebao ostvariti isključivo oko Srbije.

U opisivanju tadašnjega pravaštva autoru su se potkrale pogreške. On navodi da se raskol u Stranci prava dogodio 1896., da se list matične Stranke prava zvao *Domovina* te da je čelnik drugog, frankovačkog krila Stranke prava, Josip Frank, imao »djelomično židovsko podrijetlo«. Autor navodi napade Srpske samostalne stranke na Franka koji su se koristili i antisemitskom retorikom, no smatra da Pribičević pritom nije bio antisemit jer je imao prijatelje među Židovima. Osim toga, smatra autor, pravi razlog animoziteta prema Franku nije bio u njegovu »djelomičnom židovskom podrijetlu«, nego u Frankovom hrvatskom nacionalno-političkom stanovištu, koje se protivilo »suštini Pribičevićeve političke misli.« Netko drugi bi to nazvao primjerom

»političkog antisemitizma.« Vrijedno je zapaziti i da se ovdje Pribičevićev jugoslavenski nacionalno-politički program, za razliku od hrvatskog, ne javlja kao afirmacija, nego kao negacija hrvatskog nacionalno-političkog programa.

U politici hrvatsko-srpske suradnje Srpska samostalna stranka se osobito oslanjala na mlađu generaciju hrvatskih političara, od 1904. godine okupljenih u Hrvatskoj naprednoj stranci, koja je rasprstila sa »Starčevićevom zasukanošću, klerikalnom netrpeljivošću i patriotizmom austrijskim«. Dotadašnja bliskost sa Stjepanom Radićem prekinuta je zbog navodnog Radićevog nezadovoljavajućeg odnosa prema srpskom pitanju, zbog čega je, prema Pribičeviću, dolazilo u pitanje iskreno Radićevo pristajanje uz načelo hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva. U podlozi tih nesuglasica bilo je to što je Radić ostao na stajalištu stare hrvatske inačice jugoslavenskog nacionalno-političkog programa, prema kojoj bi bila dva središta južnoslavenskog okupljanja. U Monarhiji bi se to okupljanje ostvarilo oko Hrvatske i njezina državnog prava, čime se predviđao i dominantan položaj Hrvata u toj južnoslavenskoj zajednici.

Prije sklapanja hrvatsko-srpskog sporazuma, u listopadu 1905. jugoslavenski orijentirane hrvatske političke stranke iz banske Hrvatske i Dalmacije Riječkom su rezolucijom prihvatile suradnju s ugarskom oporbom, podupirući njezinu borbu za većom neovisnošću Zemalja ugarske krune. Kao protuuslugu, od ugarske je strane između ostaloga tražena pomoć u sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom. Dva tjedna nakon toga, Zadarskom su rezolucijom borbu ugarske oporbe poduprle i srpske političke stranke iz banske Hrvatske i Dalmacije, uvjetujući podršku sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvat-

skom hrvatskim priznavanjem nacionalne ravnopravnosti srpskog naroda u hrvatskim zemljama, u koje nisu bile ubrojene Bosna i Hercegovina. Prema autorovu mišljenju, ključnu ulogu u pripremi i donošenju Zadarske rezolucije imao je Svetozar Pribićević. Na temeljima tih dviju rezolucija i na temelju načela hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva, u banskoj Hrvatskoj je u prosincu 1905. godine osnovan savez hrvatskih i srpskih oporbenih stranaka, Hrvatsko-srpska koalicija, koja je sve do raspada Monarhije općenito bila glavna predstavница jugoslavenskog nacionalno-političkog programa.

U poglavlju naslovljenom »U političkoj borbi i na čelu Hrvatsko-srpske koalicije« autor obrađuje sedmogodišnje razdoblje u Pribićeviću političkom djelovanju, od ustroja Hrvatsko-srpske koalicije do izbijanja balkanskih ratova koncem 1912. godine. Autor bilježi da je jedan od začetnika politike »novog kursa«, Frano Supilo, prije stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije ostvario političke kontakte s predstavnicima srpske vlade, te da su ti kontakti »za posljedicu« imali stvaranje Koalicije. Stvaranjem Koalicije srpska vlada je stupila u kontakt s nizom njezinih prvaka, među ostalima i s Pribićevićem, a prema autorovu sudu »krajnji cilj tih veza bio je stvaranje zajedničke južnoslavenske države«. Zato se ne treba čuditi ako je Beč »širio alarmantne vijesti o Supilovoj veleizdajničkoj suradnji sa Srbijom«.

Autor ističe da je »praktični program« Hrvatsko-srpske koalicije težio proširenju hrvatske nagodbene autonomije, dok je njezin »idealni program« težio ostvarenju jugoslavenskog nacionalno-političkog programa u njegovoj srpskoj inačici. Međutim, paušalno analizirajući Pribićeviću politiku od stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije do 1918. godine autor je za-

pazio da je Pribićević, koji je »ubrzo postao motor, pogonska snaga« Koalicije, vodio oportunu, nagodbenjačku politiku sve do konca 1918. godine, kada je »osjetio da je nastupilo vrijeme ostvarenja njegovog idealnog cilja«. Dakle, čini se da Koalicija svoj »praktični program« nije provodila, dok je svoj »idealni program« provela. Stvar je u tomu da je Koalicija, kako navodi autor, taktiku svoga praktičnog programa prilagođavala idealnom programu. Ranije je navedeno da je srpska, Pribićevićeva inačica jugoslavenskog nacionalno-političkog programa predstavljala ideju integralnog jugoslaventva, koja je odbacivala mogućnost da Hrvatska postane jednim od dvaju ravnopravnih središta jugoslavenskog okupljanja. U tom smislu prilagodba idealnom programu značila bi izbjegavanje bilo čega što bi od Hrvatske moglo stvoriti središte bilo kakva okupljanja, pa i izbjegavanje proširenja nagodbene autonomije.

Politički uspon Koalicije započeo je u svibnju 1906. godine, nakon njezine pobjede na saborskim izborima, kada je i Pribićević prvi put izabran u Hrvatski sabor. Pobjedom na izborima, Koalicija je uz podršku ugarske vlade došla na vlast u Hrvatsku. Zato čudi autorova tvrdnja da se ugarska vlada već u to vrijeme, pomirivši se s dualističkim sustavom, prometnula u protivnika Koalicije. To bi značilo da je nasuprot oportunističkoj ugarskoj vladi Koalicija zastupala neka revolucionarnija stajališta. No, sam autor navodi da je Koalicija »već tokom ljeta 1906. povelu oportunističku politiku«, što je značilo da se njezin »praktični program« vratio na čisto nagodbene postavke. Ako je u državnopravnom pogledu, dakle u svom »praktičnom programu« zastupala nepromijenjeno stanje, u nacionalnom pogledu kao dijelu svoga »idealnog programa« Koalicija je politikom hr-

vatsko-srpskog narodnog jedinstva krenula oduzimati Hrvatskoj isključivo hrvatski nacionalni karakter. Ni ta politika nije trebala biti zazorna ugarskoj vladi, jer je, kako smo vidjeli, još Khuen Hédeváry vladao Hrvatskom uz pomoć Srba. Osim toga, ugarska je vlada bila sastavljena od političara koji su se do dolaska na vlast zalagali za personalnu uniju te su intimno bili protivnici jedinstva Monarhije. Zbog toga ni »idealni program« Koalicije, koji je predviđao raspad Monarhije, nije bio potpuno tuđ interesima te ugarske vlade.

Ako se u to vrijeme, sredinom 1906. godine, neki čimbenik moći unutar Monarhije protivio Hrvatsko-srpskoj koaliciji i njezinu usponu na vlast, to je bio velikoaustrijski krug okupljen oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, koji je polazio od potrebe učvršćenja jedinstva Monarhije. Autor ne pravi razliku između velikoaustrijskog kruga i službenih, dualističkih krugova u Beču. Prema njemu, »bečke vlasti« su još od pokretanja politike »novog kursa« sumnjičavo gledale na kontakte koje su hrvatski političari ostvarivali s Mađarima i sa Srbijom, zbog čega da je »u Beču« počelo dozrijevati uvjerenje o neuspjehu dualizma i o opasnosti južnoslavenskog pitanja po opstanak Monarhije. Protivnici »novog kursa« u Hrvatskoj tražili su oslonac »na Beč« u uklanjanju Austro-Ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe, te u »ostvarivanju autonomije austrijskih naroda u inače jedinstvenoj državi«. Definirajući na taj način »bečku politiku«, dajući joj bitne karakteristike politike velikoaustrijskog kruga, autor konfrontira Koaliciju sa službenim, dualističkim Bečom, a time i ugarskim političarima, koji su došavši na vlast odbacili program personalne unije i prihvatili dualizam.

Tek sredinom 1907. godine došlo je do raskida Koalicije s ugarskom vladom, a time i do »sloma« politike novoga kursa, kako to naziva i autor. Povod za taj raskid bio je zakon donesen u ugarsko-hrvatskom parlamentu, koji je propisivao mađarski jezik kao službeni jezik na željeznicama u Hrvatskoj. Ako su Mađari skrivili ovaj raskid, kako to smatra autor, onda razlog za taj raskid ne treba tražiti u nastojanjima Beču da slamanjem hrvatsko-ugarskog saveza oslabi Mađare u budućim pregovorima s Bečom oko ugovaranja nove financijske nagodbe. Vjerojatniji je zato drugi dio autorove teze, da je raskid Mađara s Koalicijom nastupio u sklopu priprema Monarhije za aneksiju Bosne i Hercegovine. Naime, autor u to vrijeme spominje »intenzivne sumnje« odlučujućih čimbenika u Monarhiji o usmjerenosti Koalicije prema stvaranju »samostalne jugoslavenske države«, te njihova intenzivna ali i bezuspješna nastojanja da razbiju hrvatsko-srpski savez ostvaren u Koaliciji.

U sklopu aneksijskih planova koncem 1907. raspušten je Hrvatski sabor u kojem je Koalicija imala relativnu većinu, te je u siječnju 1908. za bana imenovan Pavao Rauch. Autor navodi da je jedan od Rauchovih »zadataka« bio »prekinuti veze Hrvatsko-srpske koalicije s Beogradom i tako osujetiti utjecaj Srbije na hrvatsku političku scenu«. Novom pobjedom Koalicije na izborima, u veljači 1908., Hrvatski sabor je odgođen, nakon čega je Rauch sljedeće dvije godine vladao neustavno. Početkom 1908. godine, u sklopu priprema za aneksiju, u Hrvatskoj je započela i »protusrpska kampanja« koja je kasnije rezultirala pokretanjem Veleizdajničkog procesa. U toj su kampanji od hrvatskih stranaka sudjelovali milinovci i frankovci, te autor sudi da milinovci u »progonu Srba« nisu sudjelovali »zbog

njihove nacionalne pripadnosti« nego zbog protivljenja srpskoj politici. Frankovci su valjda jednostavno mrzili Srbe.

Autor Veleizdajnički proces, pokrenut u ožujku 1909. u Zagrebu, smatra montiranim procesom. Pritom između ostalog navodi kasniju tvrdnju jednog od optuženika, Adama Pribičevića, da su svi osumnjičeni u tom procesu bili nevini. Ne navodi, međutim, svjedočenje Adama Pribičevića, objavljeno i u članku koji autor inače u ovoj knjizi koristi, u kojem Adam potvrđuju postojanje revolucionarne organizacije o kojoj je bilo riječi u Veleizdajničkom procesu, i svoje članstvo u toj organizaciji. Autor navodi i kasnija svjedočenja Svetozara Pribičevića i njegove supruge, koja potvrđuju većinu djela sadržanih u optužnici Veleizdajničkog procesa, no dovodi u pitanje iskrenost tih svjedočenja, smatrajući da je riječ ili o iskazima precjenjivanja Svetozarove uloge u stvaranju jugoslavenske države, ili o iskazima povrijeđenih ljudi, kojima je jugoslavenski režim okrenuo leđa. Dakle, autoru je baš stalo da taj proces prikaže montiranim, a Monarhiju »tamnicom naroda«.

Prema mišljenju autora, aneksijom Bosne i Hercegovine Monarhiji se »otvarao put daljnjem prodoru na Istok«, osiguravala se njezina »teritorijalna dominacija Balkanom«, suzbijali su se »politički i teritorijalni interesi Kraljevine Srbije«, osiguravali se »novi gospodarski zanimljivi prostori kao baza za sirovine potrebite industriji« te »zadovoljavao ugled velike sile«. Tvrdnju da se aneksijom pokušalo stati na put imperijalnim planovima Srbije, koji se u ovoj knjizi spominju primjerice pod frazom »utjecaja Beograda na hrvatsku političku scenu«, autor uglavnom smatra samo izlikom Beča, konstruiranom radi opravdanja aneksije. Na jednom mjestu ide korak dalje i na-

vodi kako su »bečkim vlastima sumnje o izdaji državnih interesa i prekrajanje granica izgledali istinitima«. Završni korak prema prihvaćanju stvarnog postojanja imperijalnih planova Srbije prema hrvatskim zemljama autor nije poduzeo, mada je primjerice, uz navedenu ulogu Beograda u formiranju Koalicije i utjecaja na njezinu politiku na više mjesta spomenuo i ključnu ulogu Bosne i Hercegovine u srpskoj politici.

Svršetkom aneksijske krize stvoreni su uvjeti za povratak Hrvatsko-srpske koalicije na vlast u Hrvatskoj. Autor zatopljenje odnosa prema Koaliciji tumači prestankom aneksijske krize, čime se potvrđuje njegova teza da je nemilost u koju je Koalicija prethodno pala bila uzrokovana okolnostima koje određivala aneksija. To još uvijek ne mora značiti da su progoni kojima je Koalicija bila izvrgnuta bili neopravdani, nego može značiti i da su njezine veze sa srpskom politikom prestale biti aktualne. Tom zatopljenju pridonijela je i želja Monarhije za normaliziranjem odnosa sa Srbijom, što također ne mora značiti da su težnje Srbije za dijelovima teritorija Monarhije bile izmišljene, nego da su te težnje ocijenjene kao trenutačno bezopasne. Osim toga, autor navodi i potrebu da se nakon aneksije povrati ustavno stanje u Hrvatskoj, te odluku vrhova Monarhije da formu toga prepusti ugarskoj vladi, kako je uostalom bio i red u uvjetima dualističkog ustroja Monarhije. Uz alternativu frankovaca, koji su svojim trijalističkim programom saveznika našli u velikoaustrijskom krugu, jedini prikladan nositelj dualističke i nagodbene politike u Hrvatskoj bila je Koalicija. Srbi koji su se nalazili u njoj bili su jamstvo ugarskoj vladi da hrvatska politika neće krenuti u neželjenom, trijalističkom smjeru. U tom smislu Koalicija je početkom 1910., u dogovoru s predsjed-

nikom ugarske vlade, »nekadašnjim omrznutim hrvatskim banom« Khuen Héder-váryjem, pod čvrstim Pribičevićevim vodstvom potpisala sporazum s novim hrvatskim banom, »nekadašnjim Khuenovim pouzdanikom« Nikolom Tomašićem.

Autor navodi da je ta kapitulacija Koalicije pred Khuenom bila potrebna kako bi Srbi u Koaliciji došli do predaha nakon progona za vrijeme Pavla Raucha. Ova tvrdnja u svakom slučaju ukazuje na to da je Koalicija u to vrijeme provodila politiku prvenstveno u srpskom interesu. No Koalicija je i prije participirala u nagodbenoj vladi a i kasnije je, odmorna sklapala sporazume s nagodbenim banovima, pa je jasno da je ona jednostavno predstavljala savez nagodbenih stranaka pod vodstvom Srba. Međutim, autor smatra da je takva politika Koalicije predstavljala presedan, pa navodi da je Koalicija prihvaćanjem »oportune politike« privremeno odstupila od Pribičevićeve ideje o ostvarenju srpsko-hrvatskog narodnog jedinstva u zajedničkoj jugoslavenskoj državi. Upravo suprotno, održavanjem nagodbenog sustava onemogućeno je ostvarenje konkurentske, hrvatske nacionalno-političke ideje, a participiranjem u nagodbenom sustavu Koaliciji su otvorene mogućnosti da s pozicija vlasti radi na ostvarenju svoga »idealnog programa«. Upravo zbog toga je dojučerašnji član Koalicije, Frano Supilo, tvrdio da ta politika Koalicije predstavlja »pobjedu tjesno-grudnoga i egoističkoga srbskog ekskluzivizma (...) nad Hrvatskom i njezinim pravima«.

Navedena Supilova kritika oportunitizma i velikosrpstva Koalicije mogla bi značiti ili da je Koalicija promijenila svoju politiku u odnosu na vrijeme kada se u njoj nalazio Supilo, ili da je u odnosu na to vrijeme politiku promijenio Supilo. I u vrijeme kada se u njoj nalazio Supilo,

Koalicija je prihvaćala Nagodbu i participirala u nagodbenoj vladi, a reagirala je samo kada je povrijeđena čistoća Nagodbe. Što se tiče ustavnih sloboda i građanskih prava, proširenjem izbornoga prava 1910. godine Hrvatska je sada bila politički slobodnija nego u vrijeme Supilova pristajanja uz Koaliciju. I u to vrijeme kao i sada Koalicija se ravnala interesima Srbije, pa je slogan pod kojim je Koalicija i ustrojena bila borba protiv »njemačkog prodora na istok«, dakle borba protiv navodne ugroze Srbije od strane austrijskog imperijalizma. Koalicija je stvorena na načelu hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva, koje je i tada kao i sada predstavljalo načelo stvaranja jugoslavenske države oko Srbije.

U vrijeme nastanka Koalicije, kako navodi autor, samo su se »konzervativni« čimbenici unutar Koalicije »zadovoljavali praktičnim programom« proširenja hrvatske autonomije, dok su oni »napredniji« težili »idealnom programu«, kojemu su prilagođavali i »praktični program«. Je li moguće da je Supilo oduvijek mislio da će prihvaćanjem ideje hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva privući Srbe borbi prvenstveno za hrvatske interese, ili se tim »konzervativnim« postavkama priklonio tek po izlasku iz Koalicije? Na kasniju promjenu u Supilovim političkim stajalištima upućuje autor navodeći Smodlakino mišljenje o nacionalno-političkim razlikama između Pribičevića i »naprednjaka« Ivana Lorkovića, vođe hrvatskoga dijela Koalicije nakon Supilova odlaska. Lorkovićovo shvaćanje pritom se može razumjeti kao općenito shvaćanje Hrvata u Koaliciji, pa i donedavno Supila. Dakle prema Smodlaku, u »naprednjaka« Lorkovića su bile »duboko uvriježene autonomističke tradicije hrvatskog srednjeg staleža«, a Pribičević, »koliko god bio oportunist u dnevnoj politici, bio je najradi-

kaljniji i beskompromisni u konačnom cilju.« Pribićevićev ideal bila je »nezavisna narodna država Srba i Hrvata«, ostvarena pod vodstvom Srbije, a Lorković se nakon sloma politike »novoga kursa« priklonio velikoaustrijskom krugu i »sada polagao nade u trijalizam koji bi nam imao pokloniti nosilac habzburške krunе«. Kao i Supilu, i Lorkoviću je Pribićevićevo jugoslavenstvo navodno sada izgledalo nalik na velikosrpstvo.

Prema autoru, Pribićević je pod svaku cijenu pokušavao održati savez s Hrvatima u Koaliciji, pa se između ostaloga i tu treba tražiti razlog njegova privremenog pristanka uz mogućnost sjedinjenja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, ali isključivo unutar ugarskog dijela Monarhije. Time je pokazao da ne misli mijenjati orijentaciju s Budimpešte na Beč. S druge strane Pribićević se isto tako čvrsto protivio mogućnosti da u toj Koaliciji nestane Srpske samostalne stranke, koja je bila jamac borbe za ekskluzivno srpske interese. Naime prema autoru, raskid saveza Koalicije s banom Tomašićem u drugoj polovici 1910., nastao je zbog Pribićevićeva protivljenja Tomašićevoj namjeri da se Koalicija pretvori u jedinstvenu nagodbenu stranku, oslonac režimu nalik na staru Narodnu stranku. Time se još jednom potvrđuje dominantni položaj Srba u Koaliciji. Ona je stupila u savez s Tomašićem i istupila iz njega prvenstveno zbog srpskih interesa.

Prelaskom u oporbu te padom podrške među biračima Koalicija se počela približavati drugom dijelu hrvatske oporbe: prvo Radiću, zatim dijelu pravaša, koji su se još 1908. pod vodstvom Mile Starčevića odvojili od frankovaca, te na koncu posredstvom milinovaca i nanovo ujedinjenoj Stranci prava. U ožujku 1912. uz podršku milinovaca i protivljenje frankovaca ujedinjena Stranka prava sklopila je

izborni sporazum s Koalicijom. U to vrijeme Koalicija se opredijelila za program revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe u pravcu hrvatske financijske samostalnosti, te se činilo da je uz navedeno pristajanje njezinih Srba uz mogućnost sjedinjenja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom Koalicija stupila na polje obrane hrvatskih interesa. No, Pribićević nije zaboravljao da hrvatski Srbi imaju i »širu otadžbinu, a to je sav prostor na kom se govori srpskim ili hrvatskim jezikom« te je taj smjer u politici Hrvatsko-srpske koalicije bio samo privremen. Pravaška »narodna misao« i pravaško »državno-pravno rješenje«, smatra autor, ipak su bili suprotni narodnoj misli i državno-pravnom rješenju Koalicije.

Poglavlje naslovljeno »Ratovi i stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1912–1918« autor započinje balkanskim ratovima (1912–1913.). Ti su ratovi, u kojima je Srbija zauzela velika područja na Balkanu, povećali antagonizam između Srbije i Monarhije, te u tom smislu autor smatra da su bili »uvertira u Prvi svjetski rat«. Autor subjekt toga antagonizma prepoznaje u Monarhiji a objekt u Srbiji, pa je antagonizam zaoštren jer je teritorijalno proširenje Srbije i Crne Gore »direktno ometalo širenje Austro-Ugarske na Balkan«, i jer su njihove pobjede Srbiju učinile središtem jugoslavenskih težnji u Monarhiji. Autor time odgovornost za izbijanje Prvog svjetskog rata preventivno svaljuje na Monarhiju, na njezine imperijalne planove na Balkanu i na njezin strah od privlačne Srbije.

Pišući o unutarnjopolitičkim preslagivanjima u Monarhiji kao posljedici balkanskih ratova, ponovno nije jasno koji je to »Beč« koji se zbog srpskih pobjeda u balkanskim ratovima »počeo okretati Mađarima« i poveo politiku »umjerene revizije dualističkog sustava«. Vjerojatno je

riječ o tomu da se velikoaustrijski krug privremeno odrekao trijalističkih planova. Tom Beču, dakle velikoaustrijskom krugu, autor pripisuje »imperijalne ambicije«, kojih se taj Beč navodno nije odrekao ni kada je prihvatio »umjerenu reviziju dualističkog sustava«. Dapače, te su ambicije i opstale u namjeri »revizije« toga sustava, pa autor dakle smatra da su trijalistički ili federalistički planovi preustroja Monarhije, kojima se jačalo njezino jedinstvo, imali svrhu imperijalnog prodora na istok. Nisu dakle imali svrhu rješenja nacionalnog pitanja južnoslavenskih naroda u Monarhiji, kao branu imperijalnim planovima Srbije koja je svoju politiku u Monarhiji ostvarivala između ostaloga i posredstvom Hrvatsko-srpske koalicije. No ako su prihvaćanjem »umjerenе revizije dualističkog sustava« »imperijalne ambicije« velikoaustrijskog kruga ipak jenjale, kako to da su u isto vrijeme zaostreni antagonizmi između Monarhije i Srbije?

Uz taj »Beč«, koji se dakle nakon balkanskih ratova počeo okretati Mađarima, autor kao različite prepoznaje »visoke vojne krugove« Monarhije, čiji je utjecaj nakon balkanskih ratova porastao i prijebio da će se prelići i na Hrvatsku. Autor o tomu ne govori, no ako je Monarhija imala imperijalne planove, onda je logično da su njezini nositelji bili vojni krugovi. U tom slučaju je imperijalizam velikoaustrijskog kruga nakon balkanskih ratova slabio a imperijalizam visokih vojnih krugova, usporedno s porastom njihova utjecaja u Monarhiji, jačao. Nešto kasnije autor spominje da su nakon balkanskih ratova odlučujući čimbenici Monarhije nastojali zatoplići odnose sa Srbijom, zbog čega su išli toliko daleko da su bili spremni političke uzde u Hrvatskoj prepuštiti Koaliciji, znajući za njezine uske

veze s Beogradom. Gdje je onda tu uopće agresivna politika prema Srbiji?

U svakom slučaju autor novi sporazum Koalicije s ugarskom vladom, koji se počeo pripremati koncem 1912., opravdava strahom od uvođenja vojne uprave u Hrvatsku. Kako smo vidjeli, autor je ranije taj politički zaokret Koalicije, koji je rezultirao njezinim raskidom saveza s pravašima, protumačio kao posljedicu njezina jugoslavenskog nacionalno-političkog programa. Ova dva zaključka mogla bi se dovesti u vezu ako se pretpostavi da bi vojna uprava u Hrvatskoj vodila hrvatsku nacionalnu politiku. U tom slučaju, sporazumom s ugarskom vladom Koalicija je spriječila uvođenje »hrvatskog kursa« u upravljanje Hrvatskom i osigurala daljnju dominaciju hrvatsko-srpske politike.

Sporazumu Koalicije s Mađarima pogodovalo je i to što su u Hrvatskoj, prema autorovoj tvrdnji, balkanski ratovi rezultirali pobjedom jugoslavenskog programa okupljanja oko Srbije nad jugoslavenskim programom okupljanja oko Hrvatske unutar Monarhije. Dakle, i unutar Koalicije su bili poraženi oni koji su se zanosili rješenjem jugoslavenskog pitanja uz pomoć velikoaustrijskog kruga. Kako smo naveli, autor bilježi i nove pokušaje zatopljenja odnosa Monarhije sa Srbijom, koji dovede u pitanje njegovu paušalnu tvrdnju da je nakon balkanskih ratova u Monarhiji rastao antagonizam prema Srbiji. Ovi su pokušaji u vanjskoj politici uvjetovali susretljivost prema Srbima u unutarnjoj politici Monarhije, pa tako i prema Koaliciji. Sam sporazum, dogovoren u studenom 1913., sklopljen je »po uputstvima iz Beograda«, odnosno blagoslovlila ga je srpska vlada, koja je izaslanicima Koalicije poručila da se bez odgađanja sporazumiju s Mađarima kako bi Koalicija došla barem blizu vlasti i u slučaju rata mo-

gla zaštititi Srbe u Hrvatskoj. Zato se Koalicija nije previše cjenkala s Mađarima oko uvjeta podrške nagodbenoj vladi, te je sporazum dogovoren na programu čistoće a ne revizije Nagodbe, kako to navodi autor.

Autor ni jednom riječju ne spominje moguću ulogu službene Srbije u ubojstvu prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Atentat je navodno bio »iskaz želje« atentatora za stvaranjem jugoslavenske države pod vodstvom Srbije. Dakle ono za što se borila i Koalicija uz blagoslov i uz pomoć Beograda. Atentat je prema mišljenju autora »otvorio mogućnost najvišim krugovima u Beču da na tome traže šansu za rat protiv Srbije.« Dakle, atentat je Beču bio dobrodošao radi ostvarenja ranije zacrtanog plana. Cilj rata bio je, prema autorovom mišljenju, ne samo slomiti Srbiju i otkloniti opasnost po sigurnost Monarhije, nego i »dobiti zadovoljenje osjećaja velike sile time što će se nastaviti prodor prema jugu Balkana«. Dakle, ratu su između ostaloga kumovale i imperijalne ambicije Monarhije na Balkanu, odnosno »njemački prodor na istok«. Te navodne imperijalne ambicije čak nisu bile uvjetovane nekim gospodarskim ili geopolitičkim razlozima nego psihološkim, zadovoljenjem osjećaja velesile. Autor spominje da su stupanje Monarhije u rat pozdravili »mnogi stanovnici Beča«, a ne spominje podršku ratu među mnogim Hrvatima i Slovencima.

Autor spominje protusrpske izgrede, progone Srba i protusrpsku politiku vođenu u Monarhiji nakon atentata i tijekom rata. U kontekstu političkih sukoba Koalicije s frankovcima, koji su se posebno zaoštrili nakon atentata, autor opisuje protusrpske izgrede u Hrvatskoj iz kojih su stajali frankovci i radićevci. Navodi da su sukobi Koalicije s frankovcima ocrtavali nepomirljivost njihovih nacio-

nalno-političkih programa i spominje kasniju Pribičevićevu ocjenu frankovačke politike, prema kojoj ona nije služila ni tuđim ni osobnim interesima, nego da je bila izraz iskrenog uvjerenja da se njome radi u interesu hrvatskoga naroda. Pregled političkih zbivanja u Hrvatskoj autor završava drugom polovicom 1914. godine, kada se Pribičević ili sklonio ili je bio interniran u Budimpeštu. On se ondje nalazio do prosinca 1917., kada se prema autorovu navodu »odlučio« vratiti u Hrvatsku, pa se čini da autor smatra kako Pribičević u Budimpešti nije bio interniran nego da se ondje dobrovoljno nalazio. Povratkom u Hrvatsku Pribičević se ponovo politički aktivirao.

Opisujući političku situaciju koja je utjecala na Pribičevića da se »odluči« vratiti u Hrvatsku autor spominje deklaraciju Jugoslavenskog kluba u austrijskom parlamentu od 30. svibnja 1917. godine, kojom se na temelju načela hrvatsko-srpsko-slovenskog narodnog jedinstva i hrvatskog državnog prava tražilo stvaranje jugoslavenske državne jedinice »pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije«, dakle unutar Monarhije; te deklaraciju donešenu na sastanku predstavnika srpske vlade s predstavnicima jugoslavenske političke emigracije, održanom na Krfu u srpnju 1917., kojom se na temelju načela hrvatsko-srpsko-slovenskog narodnog jedinstva tražilo stvaranje jugoslavenske države oko Srbije. Glavno značenje tih deklaracija autor nalazi u tomu što je putem njih ponovo, nakon dugo vremena »javno aktualiziran« »jugoslavenski integralni koncept« hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva.

Autor navodi da je Koalicija i prije i nakon Pribičevićeva povratka nastavila voditi oportunističku, nagodbenu politiku. S druge strane, ponesen vjerojatno tekstom Svibanjske deklaracije, autor je

naveo da je »nezadovoljstvo slavenskog stanovništva« u Monarhiji išlo u smjeru preustroja dualističkog uređenja Monarhije, te da je to nezadovoljstvo u južnoslavenskim zemljama Monarhije »nedvojbeno isticano« kao zahtjev za trijalističkim preustrojem Monarhije. U tom kontekstu autor je spomenuo sastanak drugih jugoslavenski orijentiranih političara iz južnoslavenskih zemalja Monarhije, održan u ožujku 1918. godine u Zagrebu, na kojem je Zagrebačkom rezolucijom zatraženo stvaranje »države Slovenaca, Hrvata i Srba«. Autor ne primjećuje da je ta rezolucija utemeljena samo na načelu samoodređenja hrvatsko-srpsko-slovenskog naroda, te da u njoj nedostaju i načelo hrvatskog državnog prava i okvir Monarhije (»žezlo Habsburško-lorenske dinastije«) kao prostor ostvarenja jugoslavenske države koji bi tu rezoluciju činili trijalističkom. Zahtjev za priznanje »državnopravnih kontinuiteta historičko-političkih teritorija« ne nalazi se u Zagrebačkoj rezoluciji, kako to navodi autor, nego u lipanjskoj Rezoluciji Starčevićeve stranke prava. Jasno je da Zagrebačka rezolucija predstavlja zahtjev za ustroj neovisne i cjelovite jugoslavenske države, kojoj bi pripadale i Srbija i Crna Gora. Što se te rezolucije tiče, otvoreno je samo pitanje unutarnjeg uređenja takve države.

Hrvatsko-srpska koalicija dugo je ostala izvan akcije koncentracije stranaka koje su zastupale načelo hrvatsko-srpsko-slovenskog narodnog jedinstva te na načelu samoodređenja naroda tražile ustroj hrvatsko-slovensko-srpske države. Sam Pribićević je ostanak Koalicije na nagodbenom programu i nepristajanje uz navedenu stranačku koncentraciju, kasnije ostvarenu u Narodnom vijeću SHS, tumačio alternativnom taktikom u postizanju istoga cilja za kojim ide i navedena stra-

načka koncentracija te čuvanjem leđa tim strankama s pozicije uz vlast.

Pristupajući kasnije toj koncentraciji, Pribićević se nametnuo kao njezina najutjecajnija figura. Hrvatski sabor je 29. listopada 1918. na temelju njegove formulacije proglasio neovisnost Hrvatske samo prema Ugarskoj i Austriji, te njezino istovremeno stupanje u buduću jugoslavensku državu koja će se ustrojiti na čitavom etnografskom prostoru jedinstvenog hrvatsko-srpsko-slovenskog naroda. Autor ne dvoji da je tom formulacijom izbjegnuta formulacija općenite hrvatske neovisnosti kojom bi bila ostavljena mogućnost da Hrvatska ne stupi u zajednicu sa Srbijom nego da ostane neovisnom državom. Zato čudi što autor smatra da je Pribićević taj akt Hrvatskoga sabora prvenstveno zato utemeljio na pravu naroda na samoodređenje a ne na hrvatskom državnom pravu, jer je htio prednost dati »jednom suvremenom općenitom načelu, koje je bilo prihvatljivije za vanjske faktore« od hrvatskog državnog prava. Što je svijet bilo briga na kojem će načelu Hrvatski sabor prekinuti veze Hrvatske s Austrijom i Ugarskom? Nije svijet bio banditska rulja kojoj bi samo po sebi smetalo hrvatsko državno pravo kao načelo reda i legitimiteta.

Nakon toga aktualnim je ostalo samo pitanje unutarnjeg uređenja buduće jugoslavenske države. Pribićević je Narodno vijeće SHS, na koje je privremeno, do stvaranja cjelovite jugoslavenske države prenesena vrhovna državna vlast u većini južnoslavenskih zemalja bivše Monarhije, vodio prema prihvaćanju jedinstvene države pod vrhovnom vlašću dinastije Karađorđević. U tomu je imao pomoć službene Srbije, osobito regenta Aleksandra. Nasuprot tomu programu s hrvatske su se strane u raznim nijansama javljali i programi federalnog ustroja buduće dr-

žave, kao i zahtjevi za njezinim republikanskim uređenjem. Autor navodi da su u prilog ostvarenju Pribićevićevih planova između ostaloga išli i nemiri u Hrvatskoj te talijanska akcija u Dalmaciji zbog koje su »slavenski narodi u Dalmaciji« forsirali brzo ujedinjenje sa Srbijom. Koristeći se svojim političkim utjecajem, lukavstvom, političkim zaleđem koje je imao u Srbiji, lošom vanjskopolitičkom te napetom unutarnjopolitičkom situacijom u Hrvatskoj, Pribićević je naposljetku uspio Hrvatima nametnuti svoj koncept jugoslavenskog ujedinjenja.

Autor se s pravom slaže s tvrdnjom da je Pribićević bio »neimar« prve jugoslavenske države, no s manje se prava slaže i s time da je on »poput bogova i junaka iz drevnih mitova« jednom kada su mu u toj državi izostale počasti odlučio uništiti svoje životno djelo. Jer Pribićević potkraj svoga života nije htio uništiti Jugoslaviju, nego je ustupcima Hrvatima reformirati kako bi je mogao spasiti. Zato i danas odnos prema Pribićeviću predstavlja odnos prema jugoslavenskoj državi, i ništa više. Priželjkuje li netko danas među hrvatskim Srbima naći nekog novog Pribićevića, sugovornika i suradnika Hrvata, taj traži glavu koja će Hrvate voditi u novu Jugoslaviju.

• *Mislav Gabelica*

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

Upute autorima (suradnicima)

Način citiranja prilagođen je činjenici da je *Pilar* interdisciplinarni časopis koji pokriva znanstvenu produkciju s područja i društvenih i humanističkih znanosti. Budući da se pri pisanju znanstvenih radova gotovo svaka od znanosti s tih područja uobičajeno služi drukčijim načinom citiranja izvora, u časopisu *Pilar* dopuštamo dva načina citiranja, koja barem donekle objedinjuju te različitosti. Pritom se autor mora dosljedno držati onog načina citiranja koji jednom prihvatiti.

1. BILJEŠKE NA DNU STRANICE (FUSNOTE)

Izvori, literatura te napomene vezane za tekst navode se u bilješkama na dnu stranice. U bilješkama se izvori i literatura navode u skraćenom obliku, a potpuni podatci o citiranim djelima nalaze se u popisu literature na kraju rada.

Upute (knjige):

Bilješka: Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.—1929.)*, 28-30.

U daljnjem tekstu dovoljno je: Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, 55.

Popis literature: Matijević, Zlatko. *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.—1929.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 1998.

Bilješka: Peršić, *Kroničarski spisi*, 43.

Popis literature: Peršić, Ivan. *Kroničarski spisi*. Prir. Stjepan Matković. Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu; Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 2002.

Bilješka: Jonjić, Matković, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.—1944.)*, 135.

Popis literature: Jonjić, Tomislav; Matković, Stjepan, ur. *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.—1944.)*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012.

Prilozi u knjigama ili zbornicima radova:

Bilješka: Turkalj, »Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije do hrvatskog Sabora 1861. godine«, 21.

U daljnjem tekstu dovoljno je: Turkalj, »Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije«, 23-25.

Popis literature: Turkalj, Jasna. »Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije do hrvatskog Sabora 1861. godine«. U: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stranka prava u hrvatskome političkom i kulturnom životu 1861.—1929. godine*. Ur. Zdravka Jelaska Marijan, Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013., 19-67.

Članci u časopisima:

Bilješka: Matković, »Prezreni pravaš: u prigodi 100. godišnjice smrti dr. Josipa Franka«, 167.

U daljnjem tekstu dovoljno je: Matković, »Prezreni pravaš«, 169.

Popis literature: Matković, Stjepan. »Prezreni pravaš: u prigodi 100. godišnjice smrti dr. Josipa Franka«. *Pilar* 12 (2011.), br. 2: 165-174.

Novinski članci:

Bilješka: Mile Budak, »Dani svih svetih i svih mrtvih«, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 3. 11. 1928., 1.

Ako se ne zna autor članka, onda: »Slava žrtvama 5. prosinca 1918.«, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 8. 12. 1928., 4.

Popis literature: *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 1928.

Arhivski izvori:

Bilješka: HR-HDA-124-NVSHS, kutija 2., br. 126.

Popis izvora: HR-HDA-124-NVSHS: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 124, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba.

Enciklopedijski članci:

Bilješka: Andrassy, »Društveni ugovor«, 280.

Popis literature: Andrassy, Juraj. »Društveni ugovor«. U: *Hrvatska enciklopedija*, sv. V. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1945., 280.

Mrežne stranice:

Bilješka: »Braćo Hrvatil!«

Popis izvora: »Braćo Hrvatil!«. U: *Hrvatske pravice* (on.line), 1. 6. 1907., 1. Pristup ostvaren 29. 6. 2023. <https://library.foi.hr/dbook/novine.php?B=1&C=35&godina=1907&broj=000001&E=E9999>.

2. BIJJEŠKE UNUTAR TEKSTA

Upućivanje na izvore ili korištenu literaturu navodi se u samom tekstu rada, a napomene vezane za tekst navode u bilješkama na dnu stranice. Upućivanje na izvore ili korištenu literaturu unutar teksta mora sadržavati prezime autora čija se knjiga/članak/publikacija koristi ili citira, godinu izdanja knjige/članka/publikacije, te eventualno broj stranice uako se citira izvorni tekst iz knjige/članka/publikacije. Potpuni podaci o korištenim ili citiranim djelima nalaze se u popisu literature na kraju članka.

Kada je jedan autor:

Bilješka: »Liberalizam čupa pojedinca iz organskog tijela društva i omogućuje mu da živi, barem veći dio života, izvan majčine utrobe, baca ga u nepoznat svijet pun opasnosti, gdje vlada borba za opstanak.« (Bobbio, 1992, str. 52).

Ili:

Bobbio (1992) smatra da »liberalizam čupa pojedinca iz organskog tijela društva...« (str. 52).

Popis literature: Bobbio, N. (1992). *Liberalizam i demokracija*. Zagreb: Novi Liber

Kada su dva ili tri autora:

Bilješka: Prošle godine objavljena je iscrpna analiza utjecaja prometne dostupnosti na promjenu broja stanovnika i starenja stanovništva u Međimurskoj županiji (Turk, Mesarić Žabčić i Šimunić, 2022).

Popis literature: Turk, I., Mesarić Žabčić, R., Šimunić, N. (2022), Utjecaj prometne dostupnosti na promjenu broja stanovnika i starenje stanovništva u Međimurskoj županiji od 1991. do 2021. *Podravina*, XXI (42), 168-181.

Kada su četiri i više autora (dodaje se »i sur.«):

Bilješka: U analizi promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore, Fuerst-Bjeliš i sur. (2011) su naveli ...

Popis literature: Fuerst-Bjeliš, B., Lozić, S., Cvitanović, M., Durbešić, A. (2011). Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore od 18. stoljeća. U: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*. Zadar, Dugopolje: Sveučilište u Zadru, Kulturni sabor Zagore, Ogranak Matice hrvatske u Splitu, 117-129.

Kada se poziva na više radova odjednom:

Bilješka: O pravaštvu kao hrvatskoj nacionalnoj ideologiji pisalo je više autora (Gross, 1962, 1964, 1973; Matković, 2001; Turkalj, 2009).

Ako se pritom navode dva ili više radova istog autora, samo uz prvi je potrebno navesti prezime.

Kada se koriste radovi istog autora objavljeni u istoj godini:

Svakom se radu uz godinu objave doda malo slovo a, b, c..., što se objašnjava u popisu literature:

Bilješka: U godinama kada je prerastalo u nacionalni pokret (Turkalj, 2009a), pravaštvo je stjecalo pristaše i među Hrvatima (Turkalj, 2009b).

Popis literature:

Turkalj, J. (2009a). *Pravaški pokret 1878.—1887*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest

Turkalj, J. (2009b). Pohvale i kazne »krasnom spolu« zbog potpore Stranci prava u banskoj Hrvatskoj 1880-ih. *Časopis za suvremenu povijest* 41 (1), 171-193.